

На правах рукопису.

Д-р Ярослав Падох
Доцент Українського Вільного Університету

Історія Західньо- європейського права

I. Історія німецького права

МЮНХЕН 1947

На правах рукопису

Д-р Ярослав Падох
Доцент Українського Вільного Університету

Історія Західно- європейського права

I. Історія німецького права

МЮНХЕН 1947

З м і с т

ВСТУПНІ ВІДОМОСТІ

I. Завдання і поділ	стор. 1/
II. Джерела	4
III. Література	5

ЧАСТИНА ПЕРША

ГЕРМАНСЬКА ДОВА

I. Територія	7
II. Населення	8
1. Походження	8
2. Поділ	10
III. Культура	13
1. Релігія	13
2. Характер	14
3. Письмо	15
4. Право	15
IV. Господарство	16
V. Державний устрій	19
1. Держава і її поділ	19
2. Влада	
а/ Ліче	21
б/ Король	22
3. Військо і дружина	24
VI. Карне право	25
1. Злочини	25
2. К а р и	28
VII. Процес	31
1. С у д	31
2. Основи процесу	32
3. Судочинство	33
4. Докази	35
5. Особливі судочинства	
а/ Скоплення на гарячому вчинку	37
б/ Гонення слідом	38
в/ Вказання попередника	38
6. Екзекуція	39

ЧАСТИНА ДРУГА

ФРАНКОНСЬКА ДОВА

I. Політична історія герман	40
1. Мандрівка народів	40
2. Виникнення племен і держав	41
3. Виникнення франконської держави і її території	45

II. Населення	стор.	46
1. Основи соціального поділу		46
2. Поділ		47
а/ шляхта		47
б/ вільні		48
в/ напіввільні		49
г/ невольники		50
III. Культура		51
IV. Господарство		53
1. Кліборобство		53
2. Ремесло і торгівля		55
3. Монетна система		56
V. Джерела і пам'ятники права		
А/ Джерела права		56
1. Народне право		56
2. Королівське право		57
3. Чуже право		58
Б/ Пам'ятники права		60
1. Пам'ятники народного права		61
а/ Західньо-германські права		61
б/ Східньо-германські права і право лонгобардів		63
2. Пам'ятники королівського права /капитулярії/		65
3. Збірники формулярів і грамот		67
а/ Збірники формулярів		67
б/ Збірники грамот		67
4. Правничі праці		69
VI. Державне право		69
1. Королівство і цісарство		70
А/ Королівство		70
а/ Виникнення королівства		70
б/ Наслідство престолу		73
в/ Королівська влада		75
Б/ Цісарство		77
2. Королівський двір і державна адміністрація		79
а/ Королівський двір		79
б/ Державна адміністрація		81
3. Місцева адміністрація		82
а/ Зотні		83
б/ Графство		84
в/ Провінція		85
4. Судовий устрій		87
5. Влісько		89
6. Обманст.		90

7. Февдальні стосунки	стор.92
а/ Бенфіцярлізм	92
б/ Васалітет	93
в/ Февдалізм	94
8. Домініяльна влада і імунітети	96
А/ Домініяльна влада	96
Б/ Імунітети	98
9. Церква	100
а/ Римська церква	101
б/ Краєва церква	101
в/ Державна церква	103
VII. Карне право	103
1. Злочини	104
2. К а р и	104
VIII. Процес	107
1. Загальні заправи	107
2. Судочинство	108
3. Докази	109
4. Особливе судочинство	111
а/ Скоплення на гарячому вчинку	111
б/ Вказання попередника	111
в/ Інквізиційне переведення	111
5. Екзекуція	112
а/ Позасудова екзекуція	112
б/ Судова екзекуція	112

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

СЕРЕДНОВІЧНЯ ДОБА

I. Політична історія центральних германських племен	114
1. Виникнення німецького цесарства /райху/	114
2. Юридична побудова цесарства	117
3. Взаємини між державою і церквою	121
II. Територія	123
1. Від універсалізму до національної держави	123
2. Межі держави	125
III. Населення	126
1. Рабовий склад населення	126
2. Основи станового поділу населення	127
3. Поділ населення:	
а/ Панський стан	129
б/ Лицарський стан	131
в/ Селянський стан	133
г/ Їщанський стан	136
г/ Станова ієрархія	137

IV. Культура	стор.	137
1. Церковна культура		138
2. Світська культура		139
V. Господарство		140
1. Нові господарські переміни		140
2. Хліборобство		141
3. Торгівля і ремесло		141
4. Монетна система		146
VI. Джерела і пам'ятники права		146
1. Загальні заваги:		
а/ Розбиття права		146
б/ Тенденції об'єднання в середн. праві		148
в/ Суть і мета середн. права		150
2. Джерела права		151
3. Пам'ятники права:		152
а/ Пам'ятники державного права		153
б/ Пам'ятники кравового і земського права		155
в/ Пам'ятники міського права		156
г/ Пам'ятники окремих /особових/ прав		159
г/ Обробітки територіального і феодального права		161
д/ Інші правничі книги		167
е/ Правничі грамоти і формуляри		168
VII. Державне право		169
1. Королівство і царство		169
А/ К о р о л і в с т в о		169
а/ Вибір короля і коронація		169
б/ Королівська влада		172
Б/ Ц а р с т в о		177
2. Королівський двір та державна адміністрація		178
а/ Двірські і державні уряди		178
б/ Двірські і державні ооими		179
3. Адміністраційний поділ держави		181
а/ Герцогства і маркграфства		181
б/ Графства і сотні		183
4. Судовий устрій		183
а/ Королівські суди		184
б/ Окремі суди		185
в/ Краві суди		185
г/ Церковні суди		186
5. Вієсько		187
6. Фінанси		188
7. Церква		189
8. Устрій територій і міст		
А/ Т е р и т о р і ї		191
а/ Виникнення територіальної зверхности		191

б/ Устрій і адміністрація територій	194
1 Устрій територій	194
2 Адміністрація територій	196
в/ М і с т а	
а/ Виникнення міст	198
б/ Устрій міст	200
в/ Самоуправа міст	202
г/ Судівництво міст	203
г/ Сєвзи міст	204
VIII. Карне право	205
1. Розвиток карного права	205
2. Злочини	206
3. Кари	207
IX. Процес	208
1. Загальні завваги	208
2. Судочинство	210
3. Докази	214
4. Особливі судочинства	215
5. Екзекуція	217

З м і с т

I - V

ВСТУПНІ ВІДОМОСТІ.

I. Завдання і поділ.

Головне завдання історика права взагалі дослідити і з'ясувати давнє право, його виникнення, початки і розвиток, і доказати його вплив на теперішнє право. В наслідок цього історик права працює не лише в галузі минулого, він працює також для сучасності і, навіть, більше - для майбутнього, допомагаючи знайти здорові основи для правосвідомості і правопорядку його сучасників.

Завдання історика німецького права - прослідкувати і подати початки і історію права германської сім'ї народів, яка, після великої мандрівки індо-германських народів (яких 2000 - 3000 літ до Христа), зайняла північ і захід Європи, а в дальшому - її частини, яка оформилася в окрему німецьку націю.

Ця велика родина народів жила якийсь час компактною масою і творила одно національне тіло. Згодом у бронзовій добі відокремилися східні германи від західних, а через якийсь час потім відокремилися ще північні германи, і всі ці три групи германських племен почали жити самотійним життям. Та, незважаючи на це, довго ще залишалася в них спільна культура, що вийшла з того загального джерела, а зокрема ще дуже довго затрималося в усіх цих германських відламах спільне давнє право. Лише після нової мандрівки народів почали на цьому одноцілому старо-германському праві позначатися нові впливи та почали діяти розбіжні, відосередні сили, тим більше, що політична доля цих різних відламів герман була дуже різною. Від часу цієї мандрівки народів чимраз сильнішає вплив християнства і середземноморської культури також на територіях, зайнятих германськими племенами, і тільки германська північ, вірніше Скандинавія, зберегла ще надовго первісну старовинну германську культуру, зокрема право.

Цю добу називають германською добою, перифранконською, або добою народнього права, і вона триває до часу, про який збереглися перші історичні відомості, тобто з початку європейської мандрівки народів чи заснування франконської держави (середина V ст.).

Після закінчення періоду мандрівки народів і розбиття германськими племенами західно-римської імперії германи зайняли всю середню і західню Європу, і різні їхні племена розселилися по цьому просторі. Франки зайняли Галлію, англо-сакси - Британію, західні готи (вестготи) - Іспанію. Врешті східні готи (остготи), а згодом льонгобарди підбили Італію. Всі ці племена збудували на нових землях нові держави, з яких найбільшого значення була франконська держава. Вона зуміла значно розширити свої кордони і в їх межах зосередити майже всі племена, які, вийшовши з загальної германської сім'ї народів, створили в час розділу корінь німецького народу. Після приєднання до франконської держави не льонгобардської Італії, ця держава стала на якийсь час основою Європи і безсумнівною доменом германської культури. Історія права цієї величезної франконської держави і становить чергову добу історії німецького права. Поза її територією залишаються три більші германські групи племен, а саме: англосакси, північні германці і вестготи в Іспанії, яким судилося довгі століття провести в арабській займанщині.

Ця доба історії права має назву франконської доби або доби урядового права й триває від половини V до кінця IX ст.

Третю добу історії німецького права складає головним чином правнича культура німецького середньовіччя, або, говорячи мовою політичних творців, - право німецької держави середньовіччя. Це дальше звуження територіальних меж досліду. Під впливом різних відосередніх сил фактичний розділ германських племен перетворився в органічний і в силу різного підосоння, кровозмішання, політичної долі і т.д. з різних германських племен створилися різні, органічно зв'язані європейські нації, яких шляхи, чи культурні, чи політичні, чимраз дуже розходяться. В цьому розходженні не змогли стати на перешкоді ні спільне (германське) походження, ні всіма ними прийняте християнство, ні врешті всіма засвоєна антична культура, як основа розвитку нової культури. Відосередні сили виявилися міцнішими ^{x)} і вони, - в ділянці права, - довели з часом

x) Подібне явище трапилось також в східно-слов'янській сім'ї народів. Ними подібності територіальних, релігійних і культурних умов, відосередні сили довели вже дуже рано до скрісталізування трьох окремих націй: української, російської та білоруської.

до створення окремих систем національного права. І хоч германські за спільним джерелом, вони дедалі розходяться і виявляють чимраз більші розходження. І право римсько-німецького цесарства - це вже не чисте германське право, а германські підвалини з німецьким партикулярним змістом.

Цей третій період в історії німецького права, що розпочинається з заснуванням німецького цесарства і закінчується з рецепцією чужих, передовсім римського права, носить назву німецького середньовіччя або доби ста-нового права. Він триває, як згадано, від кінця IX до кінця XV ст.

Чергова четверта доба історії німецького права, що об'єднує нові віки, не є чітко відмежована від попередньої, тому що її не започатковує, як інші доби, якась визначна політична подія, але культурна - рецепція чужого права: канонічного, фєвдального льєнгобардського і передовсім римського. Це доба повного відвороту від давньої національної правової культури; нова правотворчість стоїть під переможним чужим впливом. Під політичним оглядом ця доба цікава дальшим поступинним і консеквентним розкладом цесарства, закінчений остаточним розв'язанням німецької федерації в 1806 р. По цім заіснував період повного розбиття німецьких держав і державок, якому сприяли обі тодішні європейські потуги Австрія і Франція. Войно по поконанні цих великодержав (війни 1866 і 1870 р.р.) прийшло до відновлення німецького цесарства на основі конституції з 16 квітня 1871 р.

Ця новочасна доба історії німецького права зачинається з кінцем XV стол. Її можна однаково добре закінчити з 1806, 1871, як 1933 р.р., бо кожна з цих дат привела з собою вирішну зміну не лише політичних і господарських, але таж культурних, зокрема ж державно-правових умов.

Деякі історики поділяють історію німецького права на чотири доби, додаючи до чотирьох вищезгаданих ще початкову, доісторичну, індо-германську, чи індо-європейську, добу.

Хоч дослідження цієї доби розвитку права мало б дати особливу вагу, бо дало б змогу познайомитися з початками права в наших прабатьків індо-герман, з якими більшість європейських наро-

дів зяяла свій початок, то все ж таки скромність і посередність джерел для вивчення права тієї стародавньої доби не дає змоги дати хоч би приблизно правдоподібний образ тодішніх правових стосунків, і все, що було в цій галузі написано, не виходить поза межі гіпотези. Тому ми вирішили опертись на твердому ґрунті історичних пам'яток і в нашому викладі німецького права дотримуюмось поділу на чотири, вищеназвані, доби.

II. Джерела.

Джерела вивчення історії давнього права можна поділити на три групи :

- 1) безпосередні джерела права;
- 2) посередні " " "
- 3) порівняння права.

Для германського періоду права немає жодних безпосередніх джерел права. Зате доволі багаті посередні джерела пізнання тодішнього права. Це передовсім знання, придбане дослідженням доісторичного часу, зокрема розкопками, які дають нам, хоч, на жаль, в гіпотетичній формі, доволі повний образ культури старих герман. Другим великим джерелом досліду індогермані давніх герман є мовні порівняльні студії і порівняння в ділянці права. При цьому останньому предметом досліду (порівняння) є не лише права різних германських народів давнього часу, а також пам'ятки права пізніших часів, коли вони зберігають спільні германські елементи. Таким резервуаром найчистішого старогерманського права були північно-германські джерела права ще в XII ст. та деякі партикулярні хліборобські права середньовіччя.

До дуже важливих джерел вивчення права германської доби належать також дві пам'ятки не правничої літератури, а саме два латинські твори: Цезаря : " De bello Gallico " (коло 50 р. до Хр.) і Тацита : " Germania " (коло 100 р. після Хр.). Досліди археологів доказали на багатьох прикладах правдивість тверджень обох авторів.

Також інші джерела, як от правнича мова і вислови, правничий побут, розкопи судових місць, речі, призначені для вжиття

в суді і виконання кари, та інші неправничі: перекази, саги (пісня про Нібелунгів), байки і т.п. допомагають при дослідженні права цієї доби.

В дальших періодах на кін висуваються безпосередні джерела права, а саме письмово складені правові засади, закони, статuti, кодекси. У франконському періоді вони репрезентовані народнім правом (*Volksrechte*) і капітулярами (*Kapitularien*). У середньовіччі знаходимо менше законів, але зате багато знаходимо кодексів і статутів. З-поміж посередніх джерел права велику роль відіграють збережені публічні і приватні документи і збірники (напр. збірники міських грамот) та численні правничі книги, здебільшого правничі розвідки і збірки правничих засад, а вквітлі пам'ятки неправничої літератури.

III. Література.

Наука дослідження історії німецького права розпочалася формально з ХУІ ст., коли було видрукувано деякі джерельні матеріали до германського права. В цьому сприяв вплив гуманізму. Але на властиву наукову обробку цих матеріалів ще ні ХУІ, ні наступне, ні також ХУІІІ сторіччя, що стояло під впливом теорії права природи, яка не мала зрозуміння для історичного розвитку права, не спробувалися, ~~воли не~~ рахувати одного єдиного дослідника, яким був Герман Конрінг з його ще досі цінною першою історією німецького права п.н. *De origine juris Germanici* (1643).

Лише ХІХ століття принесло розквіт цієї науки. Її розвиток почав великою чотиритомовою працею п.н. " Історія німецької держави і права " (1808-1823, 5 вид. 1843/44) Карло Фрідріх Айхгорн, якому приписують відродження німецького права. Побіч цього твору велике значення для цього предмету має праця Якова Грінна п.н. " Правна старовина " (1828, 4-те вид. 1899), в якій він не лише доповнює працю Айхгорна та ілюструє її теоретичні і абстрактні міркування живими образами з правничого побуту герман, вияснюючи їхню правову культуру широко застосованою порівняльною методою.

Гідно початий цими двома дослідниками, з'являється протягом ХІХ ст. цілий ряд нових імен, які присвячують свої дослідження

германському праву. Між ними одні дали більш чи менш самостійний і повний огляд всієї історії германсько-німецького права, як, напро. Г.Цепфль (Німецька історія права I - III /1871/72), Г.Зігель - (Німецька історія права 1895) і інші. Найціннішу повну історію німецького права дав Ріхард Шредер (Підручник німецької історії права, 1889 , 7 вид. 1932), яка ще досі є найкращим твором для пізнання цілоти цього предмету. Огляди історії німецького права написали Карло Ф. Аміра (Огляд германського права 1913), Гайнріх Бруннер (Нарис історії німецького права, 8 вид. 1930) і Ганс Фер (Історія німецького права , 1925).

Широко zakresну роботу над німецькою правничою історією розпочав Гайнріх Бруннер, але її не закінчив, довівши свою, досі не перевершену, блискучу працю до франконського часу. Два томи цієї праці появилися п.н. " Історія німецького права " (I, 1906, II, 1928).

З авторів монографічних обробок слід згадати прізвища : Гомаєр, Фікер, Вільда, К.Ф.Маврер, Зон, Гірке, Гойслер, вже згадані К.Ф.Аміра , Гайнріх Бруннер і інш. З видань джерел слід згадати видавані від 1826 року " Monumenta Germaniae Historica " .

Крім німецької науки над дослідженням історії Германського права працюють також дослідники інших націй, історія яких зв'язана з германським віком. З-поміж них найбільші заслуги належать при цьому данцям ("Огляд історії данського права" 1822, Кольдеруп-Розенфінге, 1825 пер. на німецьке), англіцям (Поллок і Мейлленд " Історія англ.права", I, II, 1898 2 вид.; Гольдсворт "Історія англійського права", I-XII 1903/1926 ; Дженкс " Коротка історія англійського права" 1924) і французам (Шенон "Загальна історія французького публічного і приватного права", I - II, 1926, 1929; Олівіє-Мартен, " Нарис історії французького права ", 1938) .

Скандинавські народи ще не спромоглися на загальний огляд історії їхнього права, якби міг би мати окреме значення для історії германського права з уваги на те, що воно втрималося надовше на півночі в своєму давньому незмінному вигляді.

Докладну літературу предмету помішають всі цитовані вище праці, особливо цінні з уваги на цитовану літературу з праці Бруннера і Шредера.

ЧАСТИНА ПЕРША.

ГЕРМАНСЬКА ДОБА.

I. Т е р и т о р і я .

Так само, як питання праатьківщини індогерман, так і первісна територія германських племен залишилася спірною. Лише після закінчення льодової доби, коли зникли льод і вічні сніги, основною територією герман стала Скандинавія і північна Німеччина. Автім це був час, коли через північну й середню Європу прокочувалися різномодні народи і лише в молодшій кам'яній добі ця територія почала здобувати відносно осіле населення. Це були племена кочовничі, що жили з мисливства, рибальства й збирання диких плодів природи. Тільки з часом вони, не залишаючи головним чином кочового способу життя, привчаються до вирощування хліборобських рослин.

В бронзовій добі територія, зайнята германами, простягається на півночі до Північного і Балтійського морей і охоплює Ютландію, Данські острови та південну Скандинавію. На заході її кордони в загальному становить Везера, на сході ж Одра з Помор'ям, Мекленбургією і північною Бранденбургією. Це була тисячолітнього відносного спокою, не зачепленого ні великими війнами, ні мандрівкою народів. Вона й сприяла створенню на цих просторах помітних культурних цінностей з виразними ознаками хліборобської культури.

В цей час сусідами герман були на північному сході балти, на сході слов'яни, на південному сході ілірійці й на південному заході кельти.

Початий раніше похід герман з півночі на захід й на схід продовжується в залізній добі й доводить до значного поширення кордонів герман. Після IV століття до Хр. вони доходять на заході до Райну і переходять його в нижній течії, на півдні спрятовуються на осередні німецькі гори, на сході продовжується їх дальший похід проти балтійців і слов'ян від Нижнього Ельська до Вісли. Під тиском герман і кельтів

уступають зразу ілірійці на південь, а згодом ця сама доля зустрічає кельтів, змушених покинути середню і південну Німеччину. На переломі II і I століття до Христа припадає похід кимберійців і тевтонів через Німеччину і Галію, який вперше поставив герман проти римлян.

На протязі цього ж I століття відбуваються дальші переміщення народів на цьому просторі. Квади витискують з-над Некару кельтійських гельветів, а маркомани витискують боєрів з Чехії. Разом з тим відбувається мандрівка германських племен з Скандинавії на схід тим більше, що германський похід на захід зустрічає на довгі століття непоборну перешкоду в римських когортах, які по Райні створили кордон між германами і римською імперією. Цей римський лімес переходить Райн в його середній течії; римській зверхності підлягає також правий берег Райну аж до Регенсбургу (Ратісбона).

П. Н а с е л е н н я .

I) П о х о д ж е н н я .

Германи являються галуззю великої сім'ї народів т.зв. індогерманів, які охоплюють східних арійців - індів і західних арійців - іранців; геленів і італіків, слов'ян і балтів, кельтів і герман.

Від висунених найдалше на схід індів, а найдалше на захід висунених герман і пішла назва цієї величезної сім'ї народів : і н д о г е р м а н и .

Як поняття індогерманської спільноти народів, так само і прабатьківщина індогерманських народів є незвичайно спірна в науці. Одні вчені стоять на тому, що праосідком індогерманів була середньо-азійська височина, інші ж - що європейський суходіл, при чому знову між ними немає однієї думки щодо частини суходолу Європи : середньої, північної (Балтійсько-російська низина) чи західної, що була прабатьківщиною індогерманських народів.

Ця велика спільнота народів витворила свою власну, спільну для всіх, культуру, якої сліди залишилися досі в мовних по-

дібностях ^{х)} в усіх індогерманських народів та їхнім світогляді, виразником якого є схожості релігій, звичаїв, подібні перекази-саги, тощо. ^{хх)} Десь 3000 - 2000 років до Христа, розбилася ця велика територіальна, мовна й культурна спільнота на поодинокі мовні й расові групи, які розійшлися з спільної території та поселилися окремо одна від одної. Коли прийняти, що прабатьківщиною індогерман була Балтика, тоді германи і балтійці найдовше залишилися в ній.

Як спаяна людська група, германи виступають в кінці кам'яної доби. Вони створилися від злиття індогерманських елементів з елементами іншого походження, а саме - підкорених ними мегалітів, народу, що вже віддавна жив відносно оселим життям хліборобів. Це змішання різних расових елементів не було останнім. Впродовж століть нордійсько-фелійська раса перемішалася з народами альпінської й динарської, а згодом в римську добу з східньо-балтійською і інш. расами.

В межах цього конгломерату різних расових елементів, об'єднаних спільною мовою, релігією і звичаями, вже з самого початку починають діяти відосередні сили, які розбивають цю спільноту на різні окремі групи і, врешті, після довгих віків доводять до створення сучасних європейських націй.

Вже дуже рано - під кінець бронзової доби, германи поділилися на дві великі групи: східних і західних герман. Зі східньо-германської групи відокремилася згодом окрема група північних герман, що охоплювала скандинавські племена шведів і норвегів.

Східні германи, що розмістилися по обидва боки Одри і Найси, охоплювали, крім того, данців, готів, бургундів, що прибули сюди з Швеції, та вандалів, яких первісною батьківщиною була північна Ютландія.

х) Напр., го (санскрит) - Kuh (нім) ухан - Ochse, varāha - varach (по-старонімецьки свиня) hansa-gans, avis-ouwi (старонімець. материнство) і т.п.

хх) Поза цими скромними доказами на стійкість теорії про індогерманську спільноту, інших немає. Зокрема немає жодних письмових доказів. Тому деякі вчені вважають цю "індогерманську" теорію тільки за більш чи менш правдоподібну гіпотезу, яка не має жодних перспектив стати колись наукою (напр. д-р Шерер Йоганніс, "Історія німецької культури й обичаїв", Ляйпціг, 1938).

Західні германи, які в залізній добі оселилися на сьгоднішнім німецьким просторі між Одром, Райном і Дунаєм, розпалися згодом також на три великі групи: нижніх (саксонці, фризи, англї, лонгобарди), середніх (франки, тюринги) і верхніх (бавари, алемани) герман, які взагалі сходяться з трьома цитованими Тацитом групами *Ingwäon-iB*, *Istwäon-iB*, і *Herminon-iB*. Ці три групи мали, за Тацитом, зпільний переказ про Маннуса, сина прабога Туїсто, що мав трьох синів, іменами яких окрещено три вищезгадані відлами західних герман. Ці відлами творять окремі культурові союзи.

Ці різномодні племена не були політично об'єднані. Вони розпадалися на багато малих держав (*Völker-schaften*, *privitates*) які опинилися в одному політичному союзі лише в франконській державі, а згодом у німецькому цїсарстві.

Деякі з західно-германських племен - як англо-сакси, лонгобарди і частина західно-райнських франків у наслідок еміграндування з давньої батьківщини та різної політичної долї вибиваються заранні від головного стовбура германських племен, засновують нові, окремі політичні тіла і творять окремі культури, що й не дозволяє втягати їхнє право в систему історії германського права.

2) Поділ.

Населення германських держав було досить суцільне. Воно складалося з двох груп: вільних і невольників. Тільки вільні мали право-і дієздатність. Тому поняття вільної людини є однозначне з поняттям правоздатности - цілком протилежне до невольної, яка стоїть поза всяким правом. Вільними були всі, що належали до одного з вільних родів; невольниками були всі інші. З часом витворився проміжний стан - піввольних.

Вільні поділялися на дві групи: шляхту й звичайних вільних.

Шляхтою вважалися члени здавна заслужених родин, які за переконанням загалу були божеського походження. Всі члени цих родин ставали шляхтою і їм належала вища між другими увага й пошана.

З-поміж них вибирав нарід здебільшого своїх провідників. Права-док таких шляхетських родів був предметом загального культу. В час народніх зборів, війни, мирових договорів і т.п. ці роди відігравали важливу роль і їм також припадала більша здобич в час війни і більший земельний наділ в час миру. Цих родів не було багато. Здебільшого кожна германська державка мала один такий рід.

В в и ч а й н і в і л ь н і люди становили основу народу. Всі вони належали до одного вільного роду (*віппе*). Ця родова приналежність й гарантувала їхнє правне становище в роді і державі. Усіх членів роду зобов'язував святий мир, який зобороняв роздори в його нутрі. Під опікою цього миру стояли всі члени разом з жінками і дітьми. С о л і д а р н і с т ь р о д у була головним обов'язком членів роду. Кожна кривда, заподіяна членові роду, була кривдою всього роду і він мав право і обов'язок відомстити за кривду; кожне безправство, заподіяне членом роду представникові іншого роду, зобов'язувало рід винуватця дати потерпілому родові відшкодування. Ця кругова, спочатку родова, а пізніше громадська порука, є одною з характерніших ознак права майже всіх індогерманських народів. Рід підтримує свого члена на суді, допомагає йому зреалізувати його право. В о н о ч а с рід суворо контролює вчинки своїх членів і за кожну їхню провину щодо миру в роді і його порядку; він карає на основі свого внутрішнього карного права, включно до карі виключення з роду, отже, виключення з родового миру і до залишення поза всяким правом.

Ці роди були, як уже згадано, також самопомоговинні і господарськими союзами кровно зв'язаних між собою членів.

На родах, як на найнижчих соціальних клітинах, опиралася врешті вся організація германського народу і держави. Представники родів керували державою, вони вибирали органи державної адміністрації і постійно наглядали за ними, вони також впроваджували в життя справедливість та слідкували за її дотриманням. І тому приналежність до роду мала вирішальне значення для правного становища одиниці.

Н е в і л ь н і л ю д и - це ті, що стояли поза родом. Вони були об'єктами права і не відігравали ніякої ролі ні

в житті роду, ні в житті держави. Вони були приватною власністю свого пана, який вирішував справу про їхнє життя, долю і смерть. Він міг їх продати, як всяку іншу свою річ, міг їх безкарно вбити. Завданням невольника було служити панові і підкорятися його волі. Невільник не має ніякого майна, його подружжя те є правник подружжям, а діти - не є правник дітьми. Невільники не мали права носити зброю, а все, що вони якось придбали, належало їхнім панам. Частина невольників грацювала на панському дворі, частина - на панських маєтках, на яких часто господарювали самоті, віддаючи панові визначені ним податки.

Невольників у той час не було багато. Тільки германські роди тримали їх більше. Невільниками ставали спочатку військово-полонені або й цілі підкорені народи. Пізніше кількість невольників збільшували їхні діти. Германці знали також добровільну віддачу в невольництво в наслідок незаплачених боргів або одруження вільного з невольником.

Ч а п і в в і л ь н і л ь д и - це була середня група між вільними і невольними. Ця група витворилась в наслідок добровільного підпорядкування садиноких племен займанцям і продовжувалася на основі походження. Їхнє правне становище було в різних германських державах різне. Але всюди вони мали особисті права і правосудність. Зате, вони не мали політичних прав і здебільшого були прив'язані до ґрунту, з якого були зобов'язані віддавати панові доходи та віддавати службу.

Посереднє становище між вільними і невольними займали також в и з в о л е н ц і . Пан міг на основі окремої правної дії визволити невольника і зробити його напіввільним. Визволенці займали таке становище, як і інші напіввільні люди. Вони мали правосудність, могли мати власне майно, їхнє подружжя жалось правосильним супроти закону. Вони були зв'язані й надані з паном, на вимогу якого були зобов'язані віддавати службу. Цілком вільними ставали вони тоді, коли їх приймав у свій склад один з вільних родів. Загальне народнє віче могло їх прийняти до державного союзу, і тоді вони здобували певні права вільної людини.

Окрему групу становили ч у ж и н ц і . Вони не були

невільниками, але й не мали жадних прав і стояли поза правом і державою. Їх можна було безкарно вбити чи пограбувати, тому що їх не охороняло місцеве право. Лише тоді, коли вони здобули собі право азилу, їхнє становище почало кращати. З правного боку охорону вони набували, як правило, через гостинність одного з вільних членів роду, який разом з тим давав за них поруку.

Ш. Культура.

I) Релігія.

Релігія давніх герман має всі ознаки релігії всіх первісних примітивних народів у минулому і сучасному (натуралістичні народи). Це віра у явища природи і магичну силу речей, які гаять у собі, вірніше уособлюють безмежну кількість духів, що відіграють вирішальну і безпосередню роль в житті людей. Всі елементи природи, зміна дня і ночі, сонце, місяць і зорі, ріки і озера, гори, долини і ліси, - все було предметом обожнювання і пошани. Звіри і птиці, дерева і каміння, - все, байдуже: живе воно, чи мертво, приховувало в собі надлюдську силу, яку схилити до себе було найбільшим завданням людини. Звідси жертви, що їх приносили духам, магичні закляття і дії, амулети і молитви, - усе це засоби, що допомагали визволитися від зловісного впливу демонів, уникнути його або прихилити для себе. Це в свою чергу мусило витворити знавців цього таємничого культу - чародіїв, тих первісних, примітивних жреців, які пізнішу систему служби божої - внаслідок довговікової еволюції - заміняли в той час магичними закляттями, беззмістовними вигуками та різноманітним, залежним від хисту чарівника, чаклуванням. Вони вміли відгадувати майбутнє, знаходили винного, лікували недуги, зіслані на людей злими духами, знали, врешті, також профілактичні заходи для збереження людини від майбутнього лиха. Ця віра в природу, демонів і магичну силу речей була першою основою релігійного світогляду германської людини.

Другою ж основою був культ предків, опетий на вірі в позагробне життя. Людина після смерті жила далі, хоч і в іншому світі, з тими с-

ними людськими прикметами і потребами, які мала в цьому житті. Вона також ніколи не поривала зв'язку з цим земним світом. Звідси з одного боку народжувався обов'язок вирядити небіжчика на новий життєвий шлях, забезпечивши його всім тим, що він потребував і що любив у цьому світі, отже, до його могили складали зброю, одягу, харчі, а інколи й дружину, а, з другого боку, - ця віра в потойбічне життя і нерозривний зв'язок небіжчика з земними справами спонукувала дбати про його пам'ять, щоб не лише уникнути його гніву (померлий не любить нічого живого), а й щоб його прихилити до себе і примусити дбати про родину й рід, їх рід і добробут.

А втім, в наслідок надання імені небіжчика новонародженій дитині, небіжчик відроджувався і продовжував далі жити серед родини і в такий спосіб далі дбав про її добробут. Тому почитання небіжчиків, почитання предків взагалі належало до глибших основ віри герман. До цього служили домашні вівтарі, утримувані в великій пошані могили предків і загальні святині, де відбувалися акти культу, в яких брали участь всі члени роду.

З-поміж богів, яким поклонялися і приносили жертви германи, було багато льокальних, яких культ не поширився поза межі малих родів чи племен. До більшого значення дійшов культ Тира, Тора і Одіна. Т и р - це був бог списа; Т о р - бог якого символами були молот, козуб і козел; О д і н - бог і вождь війська померлих. Його символом був спис, кінь і перстень. Його культ був найпопулярніший серед герман. Богам приношували жертви, як правило, тричі на рік: на весну, восени і серед зими. В жертви віддавали в однаковій мірі і звірят, і людей. З цією метою будували жертovníки у святих галях і лісах. Жертви приносили священики, які ще в той час не замкнулися в окрему касту. Найстаршим жерцем був голова роду чи племені.

2) Х а р а к т е р :

Основними прикметами давніх герман була відвага і солідарність щодо роду і його членів. Воєнне ремесло, що єдине приносило честь чоловікові, вимагало від нього відваги та сміливості дивитися всяким небезпекам і самій смерті в очі. Боягуз

було нечесно, яка знецінювала чоловіка і ставила його поза рамки військового товариства.

Солідарність і вірність германина була спрямована не на державу чи нарід, а тільки на близьке коло кровно споріднених: членів роду. Всі члени роду були зобов'язані один одному допомагати в приватному і публічному житті, а зокрема мали обов'язок помститися за їх смерть і кривду. Це вузьке (родинне) коло осіб поширювалося шляхом штучного поширення родини, а саме на основі адопції або заключення побратимства. До вірності і лояльності можна було зобов'язатися також на основі договору про підпорядкування кому небудь, найчастішим виявом чого було вступлення до дружини пана. Тоді обов'язок вірності поширювався в першій мірі на власника дружини, а далі - на її членів.

3) П и с ь м о .

Германи користувалися письмом рунічним, яке перейняли від римлян. Ним користувалися при релігійних обходах, при чому пошилювали (гаупен) священні формулки. Звідеи походять і назва цього письма.

4) П р а в о .

Право германської доби є правом з в и ч а є в к и . Воно не тільки що не було записане, а, за висловом одного з істориків того права, воно було вороже письму. Це право жило в свідомості людей, як щось стародавнє, вічне, що нормує ціле людське життя, встановлюючи основи людям до родини, роду і ширшої, державної спільноти. Права не треба творити, треба тільки знайти, відшукати (finden, а не erfinden) і застосувати в житті. Джерела його невідомі; початки лежать в далекому минулому, а знання його зберігає свідоме народня традиція і підсвідоме відчуття права. Його проявляли, застосовували і несвідомо розвивали на народніх судах та в свіденнях досвідчених у праві мужів на народніх вічах.

Це право повне сакральних і магичних понять і формул та чітко не відмежовується від релігії і моралі. Воно виключно

формалістичне, переповнене символами і урочистістю, які дуже часто нагадують чародійські дії й закляття.

Ще на світанку історичного часу право герман пішло вслід за відокремленням різних племен, і так стало племінним правом поодиноких відламів. Але не зважаючи на це, воно зберегло ті основи, спільні основи й в цей спосіб творило засадничо цілість. І так уже на світанні історичної доби зустрічаємося з окремим східно-, західно- і північно-германським правом. Після створення германських державок їхні права набувають з часом окремих примет і поволі відокремлюються від спільного германського стовбура.

Одно, що характеризує ті права, - це передовсім зовсім, що вони є правом тільки для членів одного свого племені чи держави, а всі інші люди, що не вміщаються в рамках держави, стоять поза правом.

Розвиток цього права йшов шляхом, характерним для початків права всіх народів, а саме - шляхом казуїстичного застосування. Лише після дуже довгого часу (згадаймо хоч би розвиток римського права, що так довго стояло під знаком казуїстики, від якої так і не відійшло до кінця свого розвитку) з застосування права в поодиноких правних випадках зроджувалися правні засади, які продовжували постійно застосовувати і не рідко замикали розвиток ланідарну правничу формулку чи пословицю.

IV. Г о с п о д а р с т в о .

Так само, як інші народи на початках свого культурного життя, германи були народом неосілим або не зовсім осілим і постійно, залежно від різних потреб, змінювали місце осідку. Це мало засадниче значення для їхнього господарства. Спочатку були вони, як і інші, збирачами, мисливими і риболовами. Жили тим, що давала природа, не докладаючи старань для того, щоб надбати собі власною працею дїбр чи заощадити лишки тих дїбр на пізніше. Лише пізніше вони піднялися на вищий культурний, господарський шабель, приручивши деяких тварин, як воли, корови, свині, вівці, кози, рідше коні, і відтоді почали вести пастирське життя. З більшим прив'язанням до землі прийшли в молодшій кам'яній добі початки

хліборобства. Воно мало свій глибокий корінь в індогерманському минулому, тому що індогерманам була відома культура землі; але хліборобство розвинулося в герман лише в пізніші часи, а саме в мідній і залізній добі; коли починають вирощувати овес, а згодом жито, і для обробітку ґрунту починають вживати металевого знаряддя. Але, не зважаючи на це, головна увага зверталася на вирощування худоби, кількість якої визначала ступінь багатства людини і роду. Худоба була до певної міри грошовою одиницею; нею, напр., визначали висоту відшкодування за вбивство чи поранення (Wergeld).

Хліборобство розвинулося лише після того, коли германці стали осілими. Вони оселялися спочатку родами (сіппе). Кожен рід оселявся спільно, на одному місці і так виникали родові села, чи оселі. Вони творилися самочинно, без точно розробленого плану, і тому не прибрали якоїсь означеної форми. Це прийшло лише згодом. Така оселя складалася з родинних домів, звичайно чотирикутних, збудованих з дерев'яних стовбурів, замазаних глиною і покритих стіжкуватим дахом, поверхня якого доходила інколи до значних розмірів (70 м²). Крім мешкального дому було декілька, звичайно 1 або 2, господарських будинків і стайня, а все те було загорожене високою, здебільшого кам'яною, огорожею, яка охоплювала також і присадибний город та подвір'я для худоби.

Такі загороди, разом з ґрунтом, були приватною власністю родини. Зате земля, яку вони обробляли чи в інший спосіб користувалися нею, була власністю цілого роду. Ця земля ділилася на рілля, тобто ґрунт обробний, і необробну землю, пасовиська, луки, ліси, води зв. альмендою. Рілля була власністю роду чи всіх членів оселі. Її розділяли рікрічно поміж окремими родинами лотерейним способом. Кожен член оселі одержував свій наділ (лос), величина якого залежала від якості землі і величини часті, що підпадала наділові. Кожен господарював самостійно на своїй частці, але при цьому підлягав загальним заарядженням громади, що встановляла порядок господарювання, час і спосіб управи. Після закінчення року земельний наділ знову повертався до спільноти, а його бувший тимчасовий господар одержував новий наділ. Права до одиниці на такому ґрунті було тільки часове, обмежене права користування.

Трохи інакшою була справа з альмендою. Вона також була спільною власністю оселі, але вона не підпадала поділові. Всі члени оселі користувалися нею спільно, кожний в межах своїх господарських потреб. Сліди альменди залишилися ще в різних сторонах Європи до сьогоднішнього дня в вигляді спільних, громадських пасовиськ, лук, лісів.

Ця спільнота землі була головною причиною того, що громада (оселя) являла собою не лише територіальну і політичну єдність, а також суцільний господарський союз (Markgenossenschaft). На початках, як уже було згадано, така оселя була також кровною єдністю, бо в ній оселялися цілі роди, отже, ті, які походили звідси, вірніше, вірили в те, що вони походять від спільного предка. Члени цього союзу були зобов'язані один одному допомагати в усіх господарських, родинних та інш. справах. Зокрема були зобов'язані вести господарство в межах загального інтересу. Як політична, автономна громада, такий союз має право ексекютиви над своїми членами і до його внутрішніх справ держава не втручається.

З бігом часу мінялися форми господарювання герман. Різні племена дотримувалися різних способів утримування землі, але в загальному в дуже ранніх часах панівною була однопільна система, яка згодом, мабуть під чужим впливом, перейшла через двопільну на трипільну, що полагало в тому, що ціла обробна площа поділялася на три частини, з яких кожна в кожному трьохріччі один рік засівалася озиминою, другий рік - яриною, а третій рік відпочивала, лежачи облогом.

Коли кількість членів громади більшала, село поширювалось або закладали побічні оселі, зв'язані з селом. В околицях, де географічні умови не сприяли більшим скупченням людей (гори, не врожайні землі) - виникали малі оселі, а інколи й самітні хутори. В таких умовах увесь ґрунт, що належав до хутора, був звичайно власністю тієї родини, якій належав хутір. Такі хутори часто зв'язувалися в союзи для взаємної допомоги і вони порядкували зробітком ріллі, управляли спільною альмендою.

Головою оселі був голова роду, що заснував оселю й жив у оселі. Його двір, як найстаршого в роді, де знаходилися могилки

предків і місце їх культу, займав окреме становище в оселі щодо поваги і щодо права. Він ще довго вважався за непродажне добро і з ним були зв'язані окремі спадщинні норми.

Головою двору був батько родини. Після нього двір переходив на синів, а коли їх не було - на громаду. Громада дбала про свій особовий склад, мала право виступити проти передачі двору нечленові оселі.

Крім тваринництва і обробітку ріллі, як основи германського господарства, тільки дуже незначну роль відігравала торгівля і ремесло.

Натуральне господарство, що опиралося здебільшого на обмін місцевими продуктами, та відсутність власної грошової одиниці не сприяли витворенню грошового господарства, а тим самим не сприяли розвиткові торгівлі. Та все ж уже в бронзовій добі на околицях германської території розвивалася обмежена торгівля з сусідами, при чому головними предметами германського експорту були: сплетений на півдні бурштин, хутра, шкіри і невільники, за що германці одержували залізо, мідь, бронзу і золото, а далі прикрашені сіль і вино. Ця торгівля принесла перший метал до краю германців і розвинула в них невідоме збройове ремесло. Ремесло до кінця германської доби залишилося самостійним домашнім заняттям кожного двору.

У. Державний устрій.

1) Держава і її поділ.

З творів Цезаря і Таціта знаємо, що германці не являли собою одного суцільного національного чи політичного тіла, а поділялися на багато племен і народностей. Одні з них були великі, яких слідки залишилися до сьогодні, напр., сакси, бургунди, данці, інші - були малими союзами поодиноких родів і в історії не відіграли помітної ролі. Ці племена і народності є саме першими державами германського періоду.

Основою цих державних зворів був союз поодиноких родів (зігге). Громадянином такої держави був кожний приналежний до одного з союзних родів. Отже, не територіальний, а особовий

ліг в основу цих державних творів. Це мало вплив на всю конституцію держави і права. Одна і друге не були територіальними поняттями тільки народними. Державні права і взагалі право мали не що були зв'язані з державною територією, а тільки члени народу, тобто приналежні до одного з вільних родів.

Очевидно, ці кровні союзи осілих людей були зв'язані якнайтісніше з територією, на якій жили, а держава мала також кордони, значе, не територіальний, а тільки особово-національний елемент був формуючим державу і правочинником. Лише з часом територіальний момент був чинником, формуючим державу і право, та тільки з часом цей територіальний момент почав відігравати більшу роль і врешті став основою нової держави. Але це сталося аж в наступних добах.

Такий державний союз не був дуже суцільний і тривкий. Основою на дальше лишилися підставові соціальні клітини роду, і їхній внутрішній мир і порядок був надалі головним завданням гаманської людини. Тому траплялися випадки, що такий союз розбився і з нього створювалися нові держави. Бували також випадки, що велике плем'я творило більше ніж одну державу. На зразок родового миру панував мир між родами, що складали державу; цей мир забороняв внутрішню ворожнечу і насилля.

Більші держави поділялися на області (гау), а які входила більша кількість осель. Вони створювалися на основі спільності осель. Деякі такі області тісно пов'язувалися одна з другою і відбивалися від державної організації і творили нову державу. Область була також особовим союзом. Про те, які права і завдання мала область - немає певних відомостей. Можна думати, що на випадок цих прав і обов'язків належали військова організація і судочинство.

Мекною, ніж область, одиницею була сотня (hundert-schaft). Її завдання вичерпувалося здебільшого військовими і судовими справами. Не всі племена і держави знають цей поділ. Він траплявся здебільшого серед племен, які знаходилися ще в поході, шукаючи нових осель і зв'язуючи щораз нові бої. Умови походу і воєн вимагали міцної організації, і нею саме й були якраз сотні. Вони залишилися також і пізніше, коли племена оселилися і набули

з часом деяких територіяльних ознак. Сотня не обмежувалася своєю кількістю. Вона була об'єднанням більше родів, без якоїсь означеної кількості своїх членів.

Головним завданням сотні була в і й с ь к с в а о р г а н і з а ц і я, яка ставала особливо актуальною в час війни; другою її повинністю було судочинство. Крім найважливіших справ, які належали до компетенції народнього віча (фолькстінг), всі інші вирішувались в сотні, на її сотенних вічах. Віча відбувалися постійно, в означену пору, і до участі в них були зобов'язані всі вільні члени сотні, здатні носити зброю. На надзвичайні віча скликали людей через "всенародній крик", або посилку судейської палиці. Вічем керував голова сотні, якого вибирало віче. Він проголошував на суді й проголошував вирок, на який погодилося віче. Часто віче запитувало поради в людей, добре ознайомих з правом. Як бачимо, отже, - сотня була передовсім с у д о в о ю г р о м а д о ю, опертю на особовому принципі приналежності до одного з родів, що її складали.

2) В л а д а .

а/ В і ч е .

Найвищу владу в германських державах виконувало в с е н а р о д н е в і ч е, на якому збираються всі вільні і здатні носити зброю чоловіки, отже, ціла громада держави, яка на знак свого повноуправління прибувала з зброєю. Явка на віче була обов'язком. Віче вирішує всі найважливіші державні справи, воно в першу чергу є найвищим п о л і т и ч н и м органом, об'єднуючи в собі водночас права с у в е р е н а держави і її ц е н т р а л ь н е к е р і в н и ц т в о. Воно тільки надає громадянські права, приймаючи до войовників дозріваючу молодь і зараховуючи в члени державної організації визволенців або чужаців. Віче, як загальне зібрання войовників, вирішує справу війни і миру; воно заключає міждержавні договори, врешті, віче виконує найвищу судову владу в найважливіших процесах за державну зраду, образу божества та інш. злочинів, що караються смертю. Воно виконує присуд смерті, зберігаючи всі належні при тому священні форми. Віче врешті вибирає за своєю волею короля чи іншого голову держави. Значення віче було надзвичайно велике. Воно вирішувало всі

справи одноголосно, при чому більшість накидала волю меншості, як без суперечки повинна була піддатися рішенню загалу. Не диво, проте, що римляни намагалися на зайнятих просторах заборонити германським народам відбувати віча.

Віче відбувалося раз на рік навесні, або й частіше при повні місяця або при молодіку на означених традицією місцях.

На постійні віча не скликали нікого, всі були зобов'язані прийти на нього. На надзвичайні віча скликали людей окремо. Віче відкривав священник в сакральній формі; він же його й закрив. В час віча панував безглядний спокій, якого ніхто не мав права порушити під загрозою найвищих кар. Після відкриття віча голови племен виносили справи дня на обговорення, а учасники віча приймали їх одноголосно, побрязкуючи збрешю, або відкидали вигуками незгоди.

Крім загального віча, відбувалися ще віча сотень, і можна думати, що були й віча областей. Темою їх нарад були переважним вибори провідника і судівництва.

б) К о р о л ь .

Перші германські держави не знали володарів. Найвищим володарем було віче. Лише з часом в міру потреби віче почало виради володарів, яких могло у всякий час скинути з уряду та потягнути до відповідальності. Такий володар мав назву короля, або з латинського — *princeps* або *rex*.

В різних германських народів, як, напр., у саксів, лонгбардів, шведів та інш., прийнялася інституція більшої кількості королів, якими часто були брати чи свояки з королівського роду, або представники різних племен. Вони були провідниками окремих областей і для вирішення загально-державних справ збиралися в княжій раді.

Часто більша кількість королів брала свій початок від об'єднання кількох менших державок в одну більшу, при чому всі королі й надалі залишалися. В таких випадках говориться про т.зв. *Prinzipatsverfassung*.

В інших народів вже заранні прийнявся інститут одного короля. Його вибирали з королівського роду, щоб стягнути на себе

благословення і допомогу прапредка того роду, якого шанували нарівні з богами. В цей спосіб народ пов'язується з Богом і тому також часто король є водночас найвищим жерцем у державі. Коли король не виправдає надії народу і, напр., потерпить поразку в бою, тоді його часто самого віддають у жертву богам.

Існує погляд, що германське королівство виникло з уряду герцога, якого вибирало народне ополчення на випадок війни. Після закінчення миру закінчувався його уряд. Але деяким щасливим в бою герцогам удалося затримати владу над народом і в мирні часи; вони дали початок новому королівству. Такими, хоч тимчасовими, королями були відомі полководці Аріовіст, Марбод і Армін.

Як колись герцога, так і короля вибирали на народньому вічу. Після вибору король ішов на могилу батьків, щоб набратися їх сили та здобути їх благословення. Часто вибирали короля так само, як і герцога, піднімаючи його на щиті над голови віча.

Влада короля була не велика, хоч часто траплялося, що визначні індивідуальності вмieli непомірно поширити обсяг своєї влади. Найвищою і суверенною владою залишаються й далі віча. Королівська влада залежна виключно від народу, що добре передає латинський вислів: *reges habent, quorum vis pendet in populi sententia*. Всі найважливіші справи вирішує й далі віча. Але й роль короля не мала. Він є найвищим вождем збройної сили народу. Він є головним суддею на вічу і хоч вирок ухвалює віче, король головує на суді (вічу) і веде судову розправу. Король є також часто найвищим жерцем у державі. Королеві складає народ окремі дари, його охороняють окремі постанови права (вища винагорода за його покривдження чи голову), він одержує більшу частину земельних посілостей і всенної здобичі.

З часом інституція королівства, як народнього представника, змінюється і король перетворюється на володаря, який все менше й менше залежить від народу. Ці зміни сталися раніше на сході і пізніше перейшли на захід.

Крім короля в германських державах зустрічаємо ще інших державних мужів, напр, провідника сотні. Про нього вже була мова. Тут слід лише згадати, що він був вибраний на вічу сотні й являється з собою провідника війська сотні й її суддею.

До більших державних мужів належав також перший жрець племені, яким часто був король або один з королів.

Служба богам була сама по собі важливою державною справою. Крім цього, перший жрець брав участь у безпосередніх державних справах, напр., відкривав і закривав віче, проголошував священний мир і т.п. Пов'язаність права з релігією давала чималу змогу жерцеві глибоко втручатися в усі державні справи. Слід ще згадати, що священничого стану в цім періоді ще немає.

3) Військо і дружина.

а) В і й с ь к о герман - це було загальне ополчення всього народу. Кожен вільний чоловік, не каліка, був зобов'язаний стати на перший виклик з зброєю в руках. Лише той, хто виконував військові повинності, мав повні державні права. Тому в старогерманській мові слово "фольк" означає одночасно племя, нарід, а також військо. Це поняття було в той час не далеке від тотожности. Молоді чоловіки ставали членами народної збройної сили після складеної проби зброї на основі урочистого прийняття їх на вічу через вручення їм зброї.

Військо складалося здебільшого з піхотинців. Тільки деякі племена звертали більшу увагу на кінноту.

Провідником війська був король. Тільки на час війни було вибрано окремого вождя, герцога. Військо було зорганізоване племенами. В східньо-германських племен засаднича організація війська опиралася на сотні і тисячі. Бойова постава війська була клинувата в формі свинячої голови. Відділи несли з собою червоний прапор, який мав магичний вплив на воєнне щастя, відзнаки у формі звірів та воєнну хоругву.

б) Д р у ж и н а короля і знатніших панів (князів) являлася в протизвагу загальному ополченню п о с т і й н о ю з б р о й н о ю с и л о ю. Про неї згадує Тацит. Вона опирається на добровільному договорі між дружинниками і власником дружини про взаємну допомогу і вірність. Дружинники зобов'язуються присягою без спротиву коритися волі свого пана і положити голову свою в обороні його і його волі, а пан зобов'язується утри-

увати дружину, її одягати та допомагати в усьому. Дружинник діставав від пана одяг, коня, зброю і перстені, символ протекції, під яку виходив дружинник. Дружинниками ставали звичайно молоді сини шляхетних родин, які на дворі короля і панів вчилися лицарського діла і заслуговували собі згодом високі державні почесні й посади. З інституту дружинництва взяло свій початок державне королівське урядництво, а передовсім фєвдальний стосунок.

Дружинники мешкають постійно на дворі свого пана і являються його постійною особистою охороною. На випадок походу вони вирушають з ним, а не в рядах загального ополчення. Дружинна залежність закінчується з виступленням дружинника з служби. Це діялось, як правило, на випадок одруження або закладання власного дому і господарства.

З часом витворилися постійні дружини, члени яких, як згадано вище, ставали високими королівськими урядовцями та за свою службу були наділювані панами земельними посілками. Ці фєвдальні стосунки мали величезне значення в побудові держави в пізніші віки і під їх знаком стояла Європа довгі століття аж до нових часів.

VI. К а р н е п р а в о .

I) З л о ч и н и .

Злочином у понятті германського права було супротивне праву заподіяння шкоди. На злочин вказує не вина, тобто намір ^{проти} конати ^{проти} правне діло, а саме діло, сам чин. Отже, не намір і діяння вказує на злочин, а лише їх вислід. Злочинець відповідає не за свій намір, не за бажання чинити зло, а лише за сам злочинний вислід свого вчинку.

У консеквенції залишилися некаральними злочинний намір, і навіть спроба вчинити злочин, коли вони залишилися без успіху і не заподіяли шкоди, а з другого боку підлягали карі такі вчинки, що спричинили шкоду, хоч би їх спричинник не мав ніякого наміру заподіяти шкоду і вона була вислідом сил, що стояли поза ним.

Напр., каральним було випадкове вбивство людини деревом, яке рубав винуватець, а також карі підлягав божевільний, який не розумів каригідности свого вчинку.

Але вже в той давній час помічається деяке зрозуміння в питанні суб'єктивної вини. В деяких типових умовах чин, що приносив собою шкоду, все ж таки був осуджуваний легше. Це мало місце тільки при очевидній відсутності злочинного наміру і тільки, як згадано, в деяких типових випадках, як, напр., при пошкодженні чи забитті людини, при вирусі дерева, внаслідок ставлення пастки на звірів, хибиного стрілу і ф.п. Також легше карано пана за шкоду, заподіяну його тваринами, невільниками, речами чи домашніми, за яких він відповідав (ручій), бо цьому було очевидне, що він не мав наміру, а також не виконав жодної дії з наміром поповнення того протиправного чину.

Цьому деякому звертанню уваги на відсутність злочинного наміру відповідає, з другого боку, каральність за деякі вчинки, які не вийшли поза намір і не викликали задуманого злочинного наслідку. Це наступало лише тоді, коли намір був підтвержений якимось виразним чином, напр., коли намір отруїти людину був підтверджений влиттям до її чаші отрути. Такі задумані злочини уважалися за окремі рід злочинів і вони підпадали карі, хоч і не викликали каригідного наслідку.

Цій загальній zasadі, відповідала також відповідальність за частковий вислід каригідного діяння, а не за задуманий. Навмисне вбивство, яке закінчувалося пораненням людини, було каране тільки за вислід, отже, тільки за пошкодження тіла, а не за намір убити.

Велику роль відігравало питання про те, як виконано злочин: явно чи таємно. Таємна дія діяла знати відразу про злочинне наставлення винуватця. Тому, наприклад, крадіж, тобто таємне забрання речі з чужого володіння, уважався більшим злочином, ніж грабунок, вчинений явно, а таємне вбивство людини чи заховання її тіла каралося далеко тяжче, ніж явне навмисне вбивство. Це розрізнення вини на явність і таємність дії було відоме всім народам. У деяких народів це дійшло так далеко, що основним чином каральними були тільки вчинки, що були виконані таємно.

Підставою мірою каригідного вчинку була гартість пошкодженого правного інтересу, тобто висота шкоди. Тяжкою є крадіжка ціннішої речі, легшою, - коли йдеться про менш цінний об'єкт. Важким пошкодженням тіла є пошкодження важливішого органу, легким - менш важливого.

Крім цього, деякі злочини самі собою вважалися за надзвичайно важкі, а саме зрада краю, дезерція, вбивство батьків, кривоприсяга, пограбування трупів тощо.

При співучасництві більшої кількості осіб в протиправній дії, вони відповідають тільки за свою діяльність і за її вислід, а не за свій злочинний намір. Коли вчинено злочин, то відповідають за нього всі, але до відповідальності може бути потягнена тільки така кількість винних, скільки зроблено каригідних вчинків. При злочинах гуртом (в банді) підлягає як і звичайно устійнена кількість злочинців, інші ж винні звільняються від кари або відповідають в меншій мірі.

Допомога при злочині - в засаді не каральна, тому що помічник хоч і допоміг злочинцеві вчинити злочин, але сам його не заподіявав. Як відомо, каральним був не намір, а чин; чин же вдіяв хтось інший і тільки він несе за нього відповідальність перед правом. Очевидно, що коли помічник приніс свої руки до вдіяння злочину, то він підлягає карі, але як співучасник, а не помічник.

Підмова до злочину також не каральна, тому що злочин вдіяла інша особа і тільки вона підпадає карі. Лише з часом з підмови витворюються окремі злочини, напр., підмова до вбивства. Такі види підмови вже караються, як своєрідний злочин.

Зате суворо карається сприяння при деяких злочинах, напр., сприяння папа при злочині його невільників, злочини звірів, за яких він несе поруку, або сприяння злочинцеві, якщо виключено поза межами спільноти і поставлено поза правом. Хто допомагає такому уникнути кари, той сам ламає загальний правний порядок і стягає на себе ту саму кару, що й злочинець, - тобто так само виключається поза громаду і взагалі поза право.

2) К а р и .

Так само, як у інших народів на подібному щаблі культу-
рного розвитку (це спостерігаємо ще сьогодні в примітивних на-
родів), германи мали подвійне карне право,
яке німецькі історики права називають публічним і
приватним, а ми скоріше б схилилися до назви зовні-
шнє і внутрішнє карне право. Зовнішнє карне
право стосувалося до порушення загального правопорядку в народі
і державі; внутрішнє - у нижчих соціальних одиницях : родині,
роді чи громадах. Кожне з них спиралося на інших основах, мало
відмінні цілі й свою окрему систему кар.

Внутрішнє карне право зберігало
мир у межах родини, роду чи громадських союзів. Воно карало кожне
порушення обов'язку взаємної солідарності членів цієї вузької
спільноти, від якої залежали її добробут, сила, а часом і фізич-
не існування. Кара за провини перед своїм середовищем не мала на-
мети ні помсти, ні знищення винного, вона мала на увазі тільки
самоохорону спільноти і збереження її ладу, миру і чести. Зasad-
ничими карами цього права було виключення винного з спільноти і
смертна кара в поважніших випадках. Виключення з спільноти це
не означало виключення з народу чи держави, і тому не рівнялося
цивільній смерті, яку знало зовнішнє карне право. Покараний втра-
чав тільки зв'язок з своєю вузькою спільнотою і мусив з неї вийти,
що очевидно потягало за собою обмеження перших громадянських
прав, що були зв'язані з приналежністю до одного з родів, а поз-
тим втрачав усі матеріальні користі, зв'язані з спільнотою, а са-
ме: змогу користуватися та мати користь з спільного майна. При-
кладом такого внутрішнього делікту може послужити кара (смерті
або виключення з роду і громади) на віроломну жінку, що своїм
поступком зневажила честь роду та порушила її моральні основи.

Зовнішнє карне право мало дві
окремі дуже різні форми, залежно від того, чи йдеться про по-
рушення правопорядку, а тим самим і миру,
тільки одного чужого (не власного, бо тоді йшлося про внутрішнє
карне право) роду, чи про порушення прав
порядку цілого народу. Перше потягало за

собою релятивний розрив з одним родом, друге ж потягало розрив абсолютний з цілим народом, а тим самим з державою. Першу дію уважав за злочин лише один рід, значить, обмежена кількість людей; другу ж дію - ціла національна спільнота. Перший злочин переслідував тільки покривджений рід, а другий - цілий нарід, держава. Обидва роди злочинів каралися також за іншими принципами. Тому норми, що займалися першим випадком, можна назвати приватним карним правом, в той час, коли норми для переслідування другого роду злочинів можна б з повною підставою назвати публічним карним правом. При цьому, однак, не слід забувати про застосування цих назв деякими вченими до інших понять, а саме карного права зовнішнього і внутрішнього, про що була мова вище.

П р и в а т н е к а р н е п р а в о, як уже було згадано, діє в тому випадку, коли порушено добро (байдуже: життя, чи майно) чужого роду. Тоді покарання винного було тільки приватною справою покривдженого роду. Держава чи весь нарід не цікавилися тією справою. З хвилиною ж заподіяння шкоди чужому родові поміж обома родами виникала суперечка чи, точніше сказати, війна. Постерпів рід мав право і обов'язок помститися за кривду, і то не на злочинцеві, а на цілому його родові. Це було вислідом з одного боку солідарності роду і кругової поруки в його межах, а з другого - тодішньої громадської побудови суспільності, якій чужим був усякий індивідуалізм. Людина не існувала як одиниця, як індивід; вона існувала тільки як член цілого роду і стороною в усіх правних діях був рід, а не одиниця. Тому також кожний злочин кривдив цілий рід, і кара належала також цілому родові винуватця.

Коли злочин вчинено явно, можна було за нього негайно встановити кару. Коли ж про злочин стало відомо лише згодом, тоді право на помсту починалося з хвилиною відкриття злочину, чи злочинця. Звичайною карою була к р и в а в а п о м с т а (blood-revenge), тобто вбивство злочинця чи члена, або членів його роду. Висота кари повинна була точно відповідати величині шкоди. За одну - людина, за дві - дві, за покалічення - покалічення члена винного роду. Виконання кари мусило бути явне. Явність починалася тоді, коли, напр., тіло вбитого у порядку помсти або його голова настромлялися на палю або в інший спосіб виставлялися на показ людям. Ця помста не давала права на нову відплату. На цьому акті повинна

була закінчуватися війна обох родів, хоч у дійсності бувало різно-

Щоб уникнути кривавої помсти, ворожі роди могли погодитися на **в и к у п**. Винний рід платив потерпілому спільно встановлену суму, як **п о к у т-у** за вдіяний злочин і **в і д-ш к о д у в а н н я** за заподіяну шкоду. Така сума при вбивстві людини вимірювалася вартістю вбитого (вергельд; маннгельд; пер староукраїнську **виру** ()). Висота такої покути була різна, залежно від розміру злочину чи висоти шкоди й станової приналежності вбитої чи потерпілої людини. За людей шляхетського чи королівського роду вона становила більше, ніж за звичайного вільного. Дуже часто та сума була така висока, що її можна було виплатити тільки силами цілого роду, який при тому нерідко матеріально руйнувався. Висота цього відшкодування не всюди була однаковою. Деякі германські племена мали докладно устійнену таксу за кожне пошкоджені член чи орган тіла, напр., за вибиті зуби, зламані кістки і т.п. Після виплати відшкодування, що в засаді визначалося штуками худоби, винний рід запрягає жити у згоді, на що потерпілий рід також відповідав присягою. Після цього сторони обіймалися і цілувалися на знак згоди. Часто крім плати винна сторона мусила відшкодувати потерпілу сторону людьми, які поповнювали прогалину, створену в потерпілому роді вбивством їх члена.

Це буде зрозумілим, коли взяти до уваги, що від величчя роду в той час часто залежав його добробут, а інколи й існування. Тому порушене вбивством співвідношення сил між родами мусило бути відновлене і то коштом втрати винного роду.

П у б л і ч н е к а р н е п р а в о не знало такого помирення. Воно діяло в випадку порушеного **з а г а л ь н о г о п р а в о п о р я д к у** народу і тому в покаранні такого злочину й відновленні порушеного миру був зацікавлений увесь загальний. Карою за такі злочини було виключення з національної спільноти й поставлення злочинця поза всяким правом. Він не мав ніякої правової охорони, і кожний мав право, та навіть обов'язок, вбити його безкарно, тому що такий злочинець вважався за ворога всього народу, а вбивати ворогів народу було не лише патріотичним вчином, а й релігійним обов'язком. Тіло такого злочинця не було хоронене. Якщо він уникнув смерті, мусив покинути людські оселі й ховатися в лісі й пущі ("фогельфрай"). Його майно підлягало роз-

грабуванню і знищенню. (Пор.староукраїнський "поток і розграбленіє").

В противагу вище"ясованому с в і т с ь к о м у карному праву (кривава помста, вергельд), було не с а к р а л ь н е к а р н е п р а в о, яке знало одну кару - смерть. Смертна кара була взагалі не карою, а жертвою богам. Її переводив священник або ціла громада, дотримуючись суворих ритуальних форм. Її виконувано для того, щоб попросити вибачення в бога за порушення божого ладу і миру на землі. В жертву богам відносили тварин і людей, передовсім військовополонених, а крім них також великих злочинців. У вжитку були різні способи кари смерті. Вони залежали як від роду злочину й способу його виконання, так і від особи злочинця і бога, якого слід було перепросити жертвою. Напр., злодія вішали, складаючи його в жертві богові вітру, або каменували; вбивцю - колесували в жертву богові сонця; чарівника - спалювали, а розпуснякові - відрубували голову. Гінбок, здебільшого, топчили або ховали в землю живими. Майно злочинців підлягало розграбуванню, а їхній дім - знищенню.

Вироки видавали й виконували на місці, де відбувалося злочинство. Коли злочинця зловлено на гарячому злочинстві, його злочинство належало урочисто оголосити, а його самого - визнати винятим за законом права. Ставалося це символічно через зламання палиці, вимахування смолоскипом і т.п.

Уп. П р о ц е с .

І) С у д .

З засади, що зберігання правопорядку є загальним обов'язком кожного члена спільноти, впливає друга засада, а саме - кожен має право і обов'язок чинити суд, отже, брати в ньому активну участь і допомагати при виконанні вироку.

Як уже було згадано, судочинство вели: а) загальні в і ч а, б) с о т е н ь і в і ч а і в) в и п а д к о в і в і ч а, скликувані при потребі кожним, що мав у цьому

інтерес. Компетенція тих судів не була розмежована. Однак, на важливіші справи, які відносилися до загального правопорядку і були загрожені карою смерті (пожертвуванням богам), були застережені загальним вічам.

Участь громади в цих судах була обумовлена 1) обов'язком приявиности на судовому вічі, 2) обов'язком виставити на запит свій проєкт вироку і 3) обов'язком взяти участь у виконанні вироку.

Віче, яке збиралося на сакральних вічевих місяцях, було кермоване тільки королем, князем чи сотником. Судом був цілий зібраний нарід. Він саме переводив розправу, ставив питання і виносив вирок. Провідник суду тільки наглядав над порядком судової наради і проголошував вирок. На запит кожний учасник віча був зобов'язаний висловити свій проєкт вироку, який всі зібрані схвалювали побрязкуванням зброєю або відкидали; тоді хтось інший ставив новий проєкт. Це роз'яснення між чинником, що винаходив і ухвалював вирок, і чинником, що його проголошував, - є одною з цікавіших рис германського процесу.

2) Основи процесу.

Рід, як основна соціальна клітина людського співжиття, також відігравав вирішальну роль в здійсненні права одиниці і цілого роду. Шляхом самопомоги він реалізував своє право, не закликаючи на допомогу держави. Державні суди влаштовували процес лише в справах, що порушували правопорядок і загрожували заколотом загальному мирові. Процес не провадив до безпосередньої сатисфакції потерпілого. Ні держава, ні суд не примували безпосередньо винуватця виконати вирок і не переводили езекуції. Суд тільки стверджував ви роком право, яке було порушене однією стороною і довело до процесу. Сторони ж були зобов'язані підпорядкуватися судовому-вирокові. Коли одна сторона цього не зробила, тоді виходила з громадського правопорядку і сама ставала посе. правом; справою громади (не держави і не суду) було виключити її з свого кола, а управлений з процесу міг задоволити свої вимоги з

цілого майна другої сторони. Це вже не є помста, яка наказує знищити майно виключеного з-під права; це - правна ексекція вироку шляхом самопомоги управненого.

Германський процес не знав поділу на карний і цивільний процес. Ці обидві форми процесу були сполучені разом і в дійсності існував тільки один процес, а саме - карний. Кожна, навіть цивільна, скарга мусила обратитися на закиді порушення права тим, що обвинувачений не виконав свого зобов'язання. Суд не виносив справи сам. Не було також публічного обвинувача, який ставив справу перед суд. Ініціатива належала приватним людям, і тільки на внесення члена спільноти суд розглядав справу. Також у час самої судової розправи процесова ініціатива належала виключно сторонам. Процес був, отже, змагальний.

Суд був тільки третім у процесі й, керуючи загальною справою, виконував лише те, що вносили сторони. Порозуміння сторін в усіх процесових справах в'язало суд і поза волю сторін суд не міг вийти.

Германський процес був суворо формалістичний. Всі процесові дії, почавши від позову, були обмежені точним дотриманням форм і формулок. Недотримання цього обов'язку доводило до програвання процесу. Процес був усний і безпосередній і тому в початках заступництво сторін в суді було виключене, за винятком малолітніх. Лише з часом сторони здобули деяку змогу послати замість себе свого заступника. Врешті германський процес був явний. Вся громада брала в ньому участь і всі процесові дії відбувалися в її присутності.

3) Зудочинство.

Процесове переведення починалося у годою сторін (Streitgedinge) передати їхню суперечку на розгляд ними утішеного суду. Сторона, що відхилялася від такої угоди, ламала право, заперечувала його, і тому ставила себе поза право. До неї застосовувалися всі наслідки виїняття з-під права (Friedlosigkeit).

Другою можливістю почати процес був виклик обвинуваченого до суду. Цей виклик dokonував позовник. Він був обумовлений точно означеними формами, зокрема мусив з'явитися в присутності свідків. Коли обвинувачений не прислухав кількох таких викликів і не з'явився перед судом, він підлягав каральній вчинку. Щодо його наслідків немає однозначності в науці. Можливо, що обвинувачений підпадав виняттю з-під права.

Ставши перед судом, позовник піднімає скаргу, при чому покликався на богів, торкаючись до зброї. Скарга була суворо формалістична. В позові позовник урочисто заперечував суд у слушності свого права. Після цього обвинувачений відповідав на скаргу слово по слові, стверджливо або заперечливо. Заклиди були недопустимі. Після промови рін обвинувач просив суддів в урочистій формі видати вирок. Судді мусили видати вирок, інакше самі вчиняли злочин. Після вироку позовник, який виграв справу, мусив окремо закликати обвинуваченого виконати вирок. Коли обвинувачений цього не зробив, не зважаючи на декілька нагадувань, він ламав право, ставав злочинцем і був виняттий з-під права.

Вирок міг бути кінцевий, коли обвинувачений визнав факти, наведені позовником у позові, або умовний, коли обвинувачений заперечив твердження позовника. У цьому другому вирокі суд накладав на обвинуваченого обов'язок, або відкинути твердження позовника присягою, або виконати його домагання. Отже, цей вирок зв'язував кінцевий вирок з доказовим вирокіом. Північні германи не знали цього пов'язання і обидва вирокі вивали окремо. Потім обидві сторони мусили заключати договір, яким зобов'язувалися виконати вирок, а саме виконати домагання управненого, або перевести докази. В іншому випадку винна сторона ставала виняттою з-під права.

Замість того сторона, яка програла процес, могла заперечити вирок (Urteilsschelte; пор. зі скаргами на суддів в українському процесі, і з "нагайкою" суддям у польському), закидаючи тому, що запропонував вирок, свідоме пору-

шення права. Тоді між тим, що заперечив вирок, і тим, що його запропонував, відбувався божий суд (Gottesurteil), здебільшого двобій. Від його вислідів залежала сила вироку. Таку відмову від вироку міг вчинити кожний учасник судового віча. Існує погляд, що така відмова стосувалася не виданого вироку, а лише пропозиції вироку.

4) Докази.

Доказове переведення відбувалося, як правило, поза судом і було дуже формалістичне. При переведенні доказів не йшлося про матеріальну правду, йшлося тільки про збереження формальних умов. Доказовими засобами германського процесу були: а) присяга, б) свідки, а згодом, в) божі суди.

а) П р и с я г а зв'язана з тодішніми релігійними поглядами герман. Вона полягала в заклятті сторони, яка закликала бога, або якусь річ (зброя, кінь), до якої дотримується, знищити на випадок кривоприсяги її, або якийсь предмет. Таку присягу складає сама сторона (Eideid), або разом з членами свого роду (Андеггельфер), які присягають лише на те, що присяга сторони є правдива (" geiz und uweiz "). Це свідчення типово для давніх доказів. Воно стосується не до відомостей тих осіб, щодо спірного факту, а щодо особи сторони, для якої присягають. Кількість цих свідків залежала від вартості предмету спору. Присяга була дуже формалістична. Її важність залежала від збереження обов'язкових форм. Противник міг відкинути присягу, відтягнувши руку, піднесену до присяги. Таке відкидання присяги вирішувалося в двобій.

б) С в і д к и , як доказовий засіб, мали дуже обмежене значення. Крім свідків, які допомагали стороні при присязі і, по суті, не були свідками, а тільки співприсяжниками сторони, германський процес допускав засадничо тільки у р о ч и с т и х св і д к і в, яких кликали сторони при заключуванні договорів або інших правних дій, та г р о м а д с ь к и х с в і д к і в, здебільшого сусідів сторін (звідси звані с у с і д с ь к и м и свідками), які внаслідок сусідовкі відносини та інші обставини.

відомі в даній місцевості. Це були здебільшого найповажніші місцеві громадяни.

В и п а д к о в і с в і д к и, які мають відомість про спірні факти на основі випадково побаченого, чи почутого, не були допускані до свідчення. Але сторони мали право згідно покликати для свідчення всяких свідків. На односторонній внесок такі свідки допускалися тільки винятково. Свідка не допитувалися, він тільки складав присягу на доказову тезу сторони, до його закликала. Перед складанням присяги противник міг відкинути свідка, що, як звичайно, потягало за собою їх двобій.

в) Б о ж і с у д и (ордалії) були також вислідом тодішніх релігійних уявлень герман. Їх зродила віра в те, що правний лад зберігається вищими силами, які не можуть допустити неправого виграти процес і тому, коли їх запитати, то вони завжди дадуть певний знак, - хто винний, а хто - невинний. Чи не найстаршим родом божих судів у герман був лосовий ордаль. Дуже популярними були божі суди гарячої води (вигнання перстня з котла з кип'ятком голою рукою) та двобій. Зразок двобій не був ордалем; він був тільки формою процесу, який закінчувався смертю одної з спірних сторін; лише згодом приймається віра в божу допомогу невинному і виграння справи стали вважати за божий знак слушності справи. Крім цього, були відомі проби гарячого заліза (перенесення гарячого заліза голою рукою) і холодної води (сторону кидали із зв'язаними руками в ріку або став, і коли вона не потопала, то програвала процес - чиста стихія, мовляв, не приймеш нечистої людини) .

Ближчим до присяги був обвинувачений, який міг звинитися від скарги, склавши очищуючу присягу. Але й позовник міг дійти до доказу і не допустити обвинуваченого до присяги, коли міг покликатися на свідків. Позатим обвинуваченого не допускали до очищення, якщо він був зловлений на гарячому вчинку, якщо в його домі знайдено вкрадену річ, від володіння якою він відмовлявся і т.п.

5) Особливі судочинства.

Поруч із звичайними процесовими діями були відомі деякі надзвичайні засоби для поладнання правних суперечок, а саме:

а) Охоплення на гарячому вчинку.

Злочинця, схопленого на гарячому вчинку, можна було вбити без суду. Він не уважався більше за члена правної спільноти і тому не стояв під охороною права та не мав права брати участі в процесі. Тому також не міг очиститися від вини, а втім його вина була очевидна. Коли зловлено злочинця на гарячому, слід було голосно кликати на допомогу й обов'язком кожного члена спільноти було негайно прибігти на місце заклику. Цей крик мав на меті не тільки звичайну допомогу, а, перш за все, знайти свідків вини злочинця та невинності тієї особи, що його на гарячому вчинку вбила і забила. Своім криком вона надавала явності своїй дії й в цей спосіб забезпечувалася перед закидом тасмного вбивства, а вслід за тим запевнювала безкарність свого вчинку.

Коли злочинця вбито, тоді люди, що прибігли на крик (шрайман), вирушали, беручи з собою вбитого, до суду і там виношувано скаргу проти мертвого (die Klage gegen den toten Mann). Присяга позовника і тих, що збіглися на крик, доказувала вину вбитого й устійнювала, що його забито, як людину поза правом. Це водночас цілком виправдувало того, що забив злочинця. Але родичі забитого могли поскаржитися на вбивця і шляхом божого суду доказати невинність убитого і вину вбивника.

Коли ж злочинця, зловленого на гарячому, не забито, його зв'язувано й разом з свідками ставлено перед судом. Свідки присягою стверджували його вину, а суд видавав вирок.

Тому, що смертна кара була жертвою богам, у випадку вбивства злочинця, який підлягав смертній карі, слід було на його трупі перевести символічні обряди жертвування.

Коли зловлено вбивника на гарячому, тоді позовник, звичайно родич забитого, вносив скаргу, приводячи перед суд крім вбивника також труп забитого, від імені якого він

і вносив скаргу. Ця скарга називалася скаргою з мертвим (die Klage mit dem toten Mann). І тут винуватця доказували свідки - крикуни. При цих переведеннях була введена присяга сімох свідків. Звідси й назва присяги " присяга сімох свідків " .

б) Гонення слідом.

Коли злочинець (звичайно злодій худоби) втече з краденою річчю, потерпілий може намагатися зловити його на гарячому. До цього він вживає сусідів і женеться за злочинцем тими силами, що лишилися. Той, до кого слід заведе, вважається за вже доказаного і засудженого злодія, зловленого на гарячому, хіба він зуміє відвести слід з своєї загороди. Це переведення є, однак, обумовлене наявністю свіжого сліду, тому м бути застосоване тільки впродовж 3 ночей після вчинення крадіжки. Коли підозріла людина не зуміє відвести сліду й не признається до вдіяння злочину, наступає перешукання його загороди, яке відбувається в суворо формальній і урочистій формі.

в) Вказання попередника (Anefang) було засто-

совуване в тому випадку, коли минув реченець для переведення гонення слідом, а потерпілий знайде крадену річ у третьої особи. Тоді він повинен покласти на цю річ свою руку і в цей спосіб її правно зайняти. Ця річ надалі залишається власністю тієї третьої особи, коли вона дасть слово зберегти її до розправи і пред'явити судові, який розглядатиме справу. Обвинувач^{ений}, який як посідач є ближчий до доказу, може або відкликатися на того, від кого спірну річ купив, або доказувати, що він набув цю річ раніше від позовника чи її одержав в спадщину. Процес доводив до вислідження і засуду злодія, або до присяги обвинуваченого для підтвердження його власності (пор. староукраїнський "свод").

ЧАСТИНА ДРУГА .

ФРАНКОНСЬКА ДОБА.

I. Політична історія герман.

I) Мандрівка народів.

Час від 3. до середини 6. століття є добою величезних змін, які поставили основу під будову політичного і культурного обличчя Європи. Під впливом перенаселення, а вслід за тим не тільки ці землі та деяких політичних причин германські племена вирушили з своїх земель і розпочали довговікову мандрівку народів Європи. Розпочали її пересування східних народів, передовсім готів, з Чорного моря в середню Європу.

Безпосереднім наслідком цієї мандрівки народів було знищення західно-римської імперії та заснування на її території нових держав. Рим вчасно зрозумів небезпеку, яка йому загрожувала від германських племен, хоч вони жили розпорошено. Довгий час кордон між римською імперією і германськими державками лежав на Райні і Дунаю. Але мотиви повної безпеки свого східного кордону гнали римлян далше, і вони захопили нові германські краї з правого боку Райну й створили там укріплений кордон (лінійний), який проходив в найдалше на схід висунутим місці в околиці Регенсбургу, римської Ратісбони. Тут на германських землях, у *Provincia Germania* й почала витворюватися своєрідна мішана римсько-германська культура, яка й допомогла згодом германам відновити римське цесарство Карла Великого, який не лише технічно, а й ідеологічно побудував свою державу на великій римській спадщині.

Але з ослабленням політично і військово Римом римські лімес уже не міг дати охорони імперії. Зруйнувались з своїх старих осель; германські племена один за одним: алемани, готи, франки заливали східно-римські провінції й доконували вже підірвану силу і повагу Риму. Після розгрому Риму вони заснували на його території нові держави, з яких одні швидко підлягли іншим завойовникам, а інші поширилися територіяльно, зміцнилися політично і на довгий час перейняли в більшій або меншій мірі роль переможеного Риму.

2) Виникнення племен і держав.

Мандрівка народів і зв'язане з нею пораз глибоке проникнення герман у римську територію принесли з собою також внутрішні важливі зміни в житті герман. Поділені на дрібні племена і державки, вони не мали сили виконати ті великі завдання, що поставали перед ними в зв'язку з поступовим розвалом єдиного порядку того чинника в тодішньому світі - Риму. Замість імперії не могло лишитися порожнє місце, musiли виникнути нові держави, а для цього потрібне було об'єднання. І в той час бачимо історичний погляд німецьких племен до об'єднання. Виникають великі племена, народи, які тягнуться до створення нових держав. З-поміж східно-германських племен відіграли визначну роль племена готів, вандалів і бургундів, з-поміж західно-германських: алемани, франки, тюринги, баварці, фризи і сакси.

Готи, осідком яких була раніше Скандинавія, протиснулися в 2-3 століття від Балтійського моря на південь аж до Чорного моря, де наступив поділ їх на західних готів, візготів і на східних остроготів, доля яких з того часу ставати різними шляхами.

Візготи під тиском гунів поселилися під кінець 4. століття як римські союзники на римській території в Тракії. Незадовго після того вони рушили під проводом Алариха через Грецію і Італію, здобули Рим і збудували велику державу на великій частині території Франції й Іспанії.

Остроготи, що підпали під зверхність гунів, в половині 5 століття оселилися в Панонії й під кінець того століття вирушили під проводом Теодориха, з доручення східно-римського цесаря Зенона, проти державного намісника Риму Одоакера, покарали його і в межах римської спільноти збудували в Італії сильну Остроготську державу, яка, однак, після смерті Теодориха була зліквідована цесарем Юстиніаном. Готський елемент, а разом з тим і право, залишили ще надовго в північній Італії свої виразні сліди.

Вандали, яким пощастило під проводом короля Гайзеріха збудувати велику незалежну від Риму державу в північній Африці, зустріли таку саму долю, як і остроготи, і були переможені Юстиніаном. Їхній шлях до Африки лежав від Балтійського моря через Рейн і Іспанію.

Бургунди також вийшли в половині 5 століття від Балтійського моря в бік Майну і Рейну, де поселилися в околиці Раймсу як римські союзники. Після розгрому гунами поселилися в Савої, звідки розширили межі свого володіння на південь і північ. В 6 столітті держава бургундів була включена до франконської держави.

Ці східно-германські племена, що поселилися в римських провінціях, підпали під вплив римської культури і швидко зрималися. В цьому допомагала римська система поселення, яка опиралася на тому, що кожний поселенець одержував як "h o s r e s" римського землевласника (поессор) приміщення в його домі та одну третину його землі.

З західно-германських племен, алемани, з уваги на об'єднання з племенами Свевів відомі також швабами, були як одні з перших германських племен через римський лімес, дішли аж до Боденського озера і перейшли Рейн та об'єднали під своїм королем великі простори. Але під кінець 5 століття вони були включені в державу Хлодовика.

Франки об'єднували більшу кількість племен під проводом салійців. Салійці мали більше королів з родини Мервінгів. Лише Хлодвик зумів об'єднати різні відлами франконського племені, що займали простір на обидва боки Рейну (райнські франки), на південь від нього і над Мозелею (мозельські франки).

Тюринги створилися також від злиття різних племен, між іншим з племені а н г л і в, яке згодом перемандрувало до Англії, і надало їй свою назву. Вони простягалися від Магдебурської рівнини по Дунай.

Баварці виникли також від змішання різних племен. Основою було сполучення племені маркоманів з квадами. Маркомани витиснули були в Чехії боєрів, звідки перемандрували в околиці Дунаю, привласнюючи собі назву давнього краю. З часом вони стали поширюватися з наддунайської рівнини в Альпи. Згодом втратили політичну незалежність, піддавшись меровінгській державі.

Фризів, які розпадалися на західних, середніх і північних, заселявали землю над Балтійським морем, пересуваючись на захід і на схід по Везеру. Північні фризів колонізували західне побережжя Шлезвігу. Вони також були включені у франконську державу.

Сакси були численним племенем, складеним з різних дрібніших відламів, в тому числі також північних лвабієв. Під проводом одного з своїх королів Відукінда, вони довго боролися з франконською державою за свою політичну незалежність.

Окрема доля судилася племенам лонгобардів та англів і саксів, що перемандрували до Великої Британії.

Лонгобарди, які вийшли з своїх давніших осель на нижній Ельбі, протягом двохвікової мандрівки поселилися в горішній Італії, де створили велику державу, яка згодом поширила свої кордони через Апеніни на південну Італію, ліквідуючи остаточно пізньо-римську державу. Всупереч іншим германським племенам, вони не прийняли римської системи поселення, але захопили землю як добучу, і трактували римських громадян як напіввільних. Також не прийняли вони римського державного устрою, заводячи власний устрій і власне право. З часом Лонгобардську державу було прилучено до франконської держави.

А н г л и ї с а к с и , які в половині 5 століття прийшли з Фландрії на велико-британські острови, застали там уже германське плем'я ю т і в ., які прийшли з нижнього Райну і поселилися на південному сході Англії, та первісне населення островів, кельтів, які в час римського панування майже не піддалися чужим впливам. Сакси поселилися на південному побережжі, а англти, які прибули з південного Шлезвігу, поселилися , йдучи зі сходу, в середній Англії й посувалися поволі на північ. Ці нові здобувці загарбували щораз нові простори, витискаючи кельтів у гористі околиці Валії й Шкотії. В Англії виникло 7 королівств: сасський Кент, саські Вессекс, Суссекс і Ессекс та англійська Костглія, Мерція й Нортумбрія. Від 7 стол. почавши, почалися намагання об'єднати ці королівства. Ці намагання закінчилися при кінці 9 стол. ім об'єднанням під королем Альфредом Великим.

П і в н і ч н і г е р м а н и не брали участі в мандрівці: народів, якщо не брати до уваги д а н ц і в , які зайняли в 5 стол. край, покинутий етнами, і ш в е д і в , які поступово посувалися на північ. На півночі не було суцільних племенних держав. Племена мали багато королів і лише в 9-10 стол. почалися намагання об'єднати цілі племена під одним королем у одній державі.

Від 8 стол. почалися відомі походи північних германців, шукаючи добичі і нових земель, забиралися далеко на схід і захід. Це були н о р в е г и і д а н ц і , що під назвою в і к і н г і в або н о р м а н і в спустошували багато країн. Вони зайняли в кінці 9 стол. велику частину Англії й поселилися там, а на початку 10 стол. зайняли для себе французьке князівство Нормандію.

Шведські племена в і к і н г і в чи в а р я г і розпочали з 9 стол. далекі походи на схід, просуваючись Балтійським морем і Фінськими протоками до озера Лодога й Дніпром до Києва.

З уваги на коротку тривалість більшости держав, створених германськими племенами, або тому, що вони за дуже короткий час підпали під чужі впливи і затратили свої характерні культурні ознаки, в центрі досвіду історії права цього періоду береться тільки Франконська держава.

3) Виникнення Франконської держави і її територія!

Франконська держава, яка впродовж кількох століть продовжувала римські, імперіяльні традиції в Європі й на довгі століття наперед вплинула на хід європейських справ, виникла на галійському ґрунті. Франконські племена, передовсім панівне плем'я салійців, поширилися в ході часу на великі французькі простори, які й стали основою держави франків. З пануючого салійського королівського роду Меровінгів вийшов король Хлодвік I, який в 482-511 р.р. зумів об'єднати значну частину германських земель під своєю рукою й заслужити собі назву основника Франконської держави. Перемога над римським намісником Галії в 486 створила передумову для поширення його держави, а перемога над алеманами (496) і приєднання їхніх земель, що сягали до Боденського озера, відчинила ворота до інших германських племен. Справу Хлодвіка продовжували його сини, підкоряючи одні за іншими племена і держави та приєднуючи їхні землі до Франконської держави. В її межах опинилися держави тюрингів (531), бургундів (534), остроготів в Провансії й алеманів, а держава баварців змушена була визнати Франконську зверхність. Слабкість володарів і зростаюча могутність аристократії (довела в 614 р. до видачі т.зв. Франконської Великої Хартії) та вічні суперечки за спадщину королівського престолу схилили цю велику державу до занепаду. Її суцільність втратила силу й три провінції : германська Австразія, романська Невстрія й Бургундія виявили сильні відосередні тенденції.

Занепадаючу державу Меровінгів відновив і довів до найвищої потуги й розвитку новий рід Каролінгів. Його засновник австразійський *maior domus* Піпін старший і його син Карло Мартель (717 - 740) об'єднали знову Франконську державу, віддаючи її спочатку під владу меровінгівських королів, аж поки син Карла Мартеля - Піпін Малий не був у 751 р. коронований на короля. Син Піпіна Карло Великий (768 - 814) закріпив єдність держави і підніс її на небувалу висоту. Він підкорив собі державу монгобардів і прибрав титул *rex Francorum et Langobardorum*. В дань-ному підбив державу саксів, східних фризів і баварців і в цей спосіб об'єднав вперше всіх західних герман та збудував величез-

ну державу, яка перейняла в Європі ролю Риму. Видимим знаком цього - його коронування на римського цесаря в 800 р. папою Львом I. Після смерті Карла Великого його держава довго не втрималася. Не врятували її заходи сина Карла, Людовика Побожного, який устійнив в *ordinatio* імперії з 817 р. наслідство цесарського престолу. Після смерті Людовика розгорілася боротьба за наслідство, яка закінчилася договором у Вердені з 843 р., на основі якого розчленована держава франків і на її руїнах створено три нові держави. Людовик німецький одержав східню німецьку, Карло Лисий - західню романську, а Лотар - середню частину з цесарським титулом. Не зважаючи на деякі заходи з метою об'єднати землі, єдності не вдалося досягти і остаточне відокремлення західніх франків від інших германських племен назавжди розділило німецьку і французьку території, а їх політична й культурна доля пішли окремими шляхами. Велика Британія і Іспанія відокремились ще швидше. Те, що створилося в середній Європі після франконської доби, вже не могло мати претенсії на універсальність на римський спосіб. Римське цесарство німецького народу римським було вже тільки за назвою.

П. Н а с е л е н н я .

I) Основи соціального поділу.

Зовнішньо поділ населення франконської держави залився той самий. Населення поділялося на шляхту, вільних і невільних, між останні дві категорії входили ще напіввільні. Але суттєво в розшаруванні населення франконської держави сталися глибші й засадничі зміни.

Більшість основ, на яких опирався поділ населення в передній добі, зовсім відпала або втратила своє значення. Прийняття християнства мусило змінити погляди на питання нерівності станів, а передовсім на питання невільництва. Зокрема християнство підірвало основу родової шляхти, особливе правне становище якої опиралося часто на божеським походженні. Видначну роль в новому розшаруванні населення відіграють ще інші чинники. Це королівська, а згодом цесарська сл

ба, виникнення величезної земельної власності і нові форми повної або часткової залежності однієї частини людності від іншої.

Політичну роль строго родового устрою, який спирався на вільному громадянині, членові родової спільноти, чи вірніше на самій родовій спільноті, перейняв тепер король і невелика кількість його урядовців. Всі важливі справи держави не вирішувалися уже на народнім вічу, а військова сила держави не спиралася вже повністю на військовому союзі родів. Знайшлися нові осередки керівництва державними справами, які зробили непотрібними давні інституції, і вони поволі вимирали природньою смертю. Разом з установами відживали і ставали непотрібними також ті сили, що творили й підтримували ті давні інституції. З ліквідацією родового устрою загинуло також поволі і його старе суспільне розла-рування. Нові потреби покликали на його місце й нове розла-рування. Коли основою давнього соціального поділу суспільності було пох од ж е н н я, то тепер на чолі виступає с л у ж б а (королеві й церкві), в л а с н і с т ь і лише на кінці - пох од ж е н н я. Ці принципи незвичайно яскраво унагляднює висота вири, плаченої за голову вбитого. Ця віра була потрібна за королівського урядовця, хочби тим урядовцем була навіть немі-льна людина.

При цьому треба звернути увагу на те, що, в зв'язку з одноцілим характером франконської держави, ці глибокі зміни в соціальній побудові населення відбулися не в один час і не в однаковій мірі в окремих складових частинах держави. У різних на-мен зустрічаються за весь час існування держави різні, часто за-садничі, відміни, тому з'ясування цих питань охоплює тільки за-садничі й типові явища.

2) П о д і л :

а) Ш л я х т а .

На чолі суспільності виступає нова шляхта, яку можна назвати а р и с т о к р а т і є ю. Вона стала на місце старої

до королівської служби, міг також спуститися до становища напіввільного (див. вище) або й зовсім невільного, напр., на основі добровільного віддання в неволю.

З другого боку кількість вільних збільшувалася внаслідок звільнювання невільних і напіввільних. Це ставалося раніше на основі прийняття до вільних родів. В цю добу це право перейшло на короля. Наділення волею відбувалося на основі окремої церемонії зв. *manumissio rex aenarium*, яка полягала в тому, що цар звільненого в присутності короля, або сам король, вибивав звільненому з руки динара, який він вручав панові, як символ підданства. Цей акт мусив свідчити про те, що пан зрікається тієї оплати. Крім цього, звільнений одержував королівську звільнюючу грамоту.

в) Напіввільні склалися з різних груп. Деякі з них належали т.зв. *літи* (*лети*), які в час мандрівки народів добровільно піддалися завойовникам і платили їм поголовщину (*litimonium*), себто поголовну дань, а часто були зобов'язані до інших оплат і послуг. Вони були прив'язані до ріллі, але мали особові права включно до судової дієздатності.

Сюди належали також рештки давніх римських колонів, які далі залишилися прив'язаними до ріллі й тільки з нею могли бути позбуті. Вони мали правоздатність як літи й були зобов'язані платити поголовщину. Однак в загальному їхнє правне становище було гірше, ніж становище літів.

Нарешті третю групу творили *визволенці неповного права*. Визволення могло опиратися на германській основі й тоді визволенець здобував право літів; або могло опиратися на новоприйнятій римській, яка робила його римським громадянином, а римські громадяни займали в франконській державі напіввільне становище.

Згодом визволення відбувалося шляхом передачі звільняльної грамоти єпископом або представником ^(табулярії) *клеру*, або через зручення звільнюючого листа світською людиною (*картулярії*). Табулярії залишалися в постійній залежності від церкви. Вони складали церкві оплати й підлягали її судівництву. Окремим родом напіввільних церковних людей були т.зв. *церарії*, які перебували під протекцією церкви й за те складали їй оплату воском.

Найбільше упривілейованими були на піввільні королівські, піднесені до того стану на основі окремих грамоти.

Становище напіввільних було різне. Здебільшого всі вони залишалися прив'язаними до пана, що їх звільняв, і були зобов'язані платити різні оплати та виконувати праці на його користь. Напр., деякі з них були зобов'язані платити панові оплату від подружжя, а після їх смерті панові належали найкращі штуки їхньої худоби або найліпша їхня одежа. Вира за голову напіввільного припадала, як правило, панові. Зате напіввільні користувалися панською протекцією та здебільшого одержували від нього земельні наділи, за які складали окремі оплати та виконували різні роботи.

г) Невільники.

Виникнення великої земельної посілості з одного, а безперервні війни доби мандрівки народів, з другого боку, вплинули на збільшення кількості невільників. Але зате їхнє правне становище значно покращало. Вони мали вже деякі особові права вклучаючи до вири, яка припадала панові. З часом за невільниками визнано право обмеженої власності і визнано перед правом їхнє подружжя.

Найгірше було становище невільників, які жили в домі пана і виконували всякі низькі послуги. Вони вважалися за річ і були трактовані нарівні з іншими речами пана.

Кращим було становище тих, які були поселені на панському ґрунті, і їм були передані до рук самостійні господарства (на сїонарії). З 8 стол. вони були прикріплені до ґрунту й могли бути продані лише з ним. Їхнє правне становище підлягало з того часу ґрунтовому праву.

Упривілейоване становище займали також ті невільники, що були притягнені до особистої прислуги пана (vassi, ministriales). Вони з часом були притягнені до військової служби і супроводили пана в його подорожах та походах.

На найвищому правному і суспільному щаблі з-поміж невільників стояли королівські слуги (pueri regis) і слуги церкви (servi ecclesiastici). За їхні голови належала потрібна плата. Трохи нижче на цій суспільній драбині стояли - servi ciles і servi casati regis, за голови яких належала тільки війна оплата.

Ш. К у л ь т у р а .

Крім величезного політичного значення франконської держави не менші її заслуги на культурному полі. Франконська доба — це в першу чергу доба інтенсивного проникання в центр Європи двох головних елементів тогочасної культури: антики і християнства. Сполучені з рідимими, хоч примітивними, але оригінальними й потенціально надіними культурами герман та інших сусідніх народів, вони заклали вже тоді, у франконській державі, головні підвалини під західню культуру, яка остаточно оформилася в середньовіччі й якої учасниками і співтворцями ми є сьогодні.

Столітнє перебування великих германських просторів під римською політичною зверхністю, а згодом повільне на століття розтягнене проникання герман у римську імперію створило по обох сторонах сприятливий ґрунт до злиття культур. Германські племена мали змогу познайомитися з римською культурою і поволі пристосовувалися до неї на століття до того часу, коли вони ввійшли до серця імперії — Італії й Риму — , як беззастережні переможці. Це й привело за собою той благородний і незвичайно важливий наслідок, що ці завойовники не знищили старої культури, ані стара культура не поглинула цілком варварських переможців. Перед століттями розпочатий процес взаємного пристосування і вирівнювання продовжувався тепер далі, але вже швидким темпом, і довів з віками до розквіту й поглиблення всіх складових культурних елементів у формі нової нерозривної західньої культури.

Вплив античної культури прийшов до герман з першими римськими впливами. Він позначався не лише на просторах, політично залежних від Риму, а всіма сухопутними й водними шляхами (згадаймо хочби про славний шлях з Норвегії в Візантію, "шлях із варяг у греки ") просувався не лише на схід і північ від лімесу, а й значно далі в сусідні з германами краї. Від початку християнської ери цей римський вплив постійно міцнішав і не перервався навіть після прийняття германами християнства, яке само в великій мірі прийняло і засвоїло елементи античного світу і з своєю системою передавало християнізованим народам також елементи античної культури. Першими християнами на германських зем-

лях були саме римляни. Перші святині християнські - римські святині.

Зовнішніми проявами античних впливів було прийняття латинського письма і латинської мови, яка стала на довгий час панівною серед герман. Всі визначніші літературні твори тієї доби (згадати хочби історика Грегора з Турс, що помер при кінці 6 ст., з його 10-томовою історією франконської держави), від поезії до правних книг, були писані латинською мовою. Германські землі, а зокрема франконська, перейняли багато римських державних уряджень не згадуючи про римські міста з їхнім окремим устроєм, які вже здавна існували на германській території на захід від лімесу. Римська торгівля, ремесло і хліборобство дали германам багато нових цінностей, які допомогли їм вийти з їхнього господарського примітивізму. Але найбільшим помітним виявом глибокого впливу антики на германську культуру був т.зв. **к а р о л і н с ь к и й р е н е с а н с**.

Ці впливи античного світу, що розпочалися з першою зустрічю герман з римлянами і розвинулися в меровінгську добу, розширилися і поглибилися лише в добу **К а р л а В е л и к о г о**, причиною чого став не лише незвичайний розум володаря, а й універсализм його держави, безпосередня зустріч з Італією через включення лонгобардської держави та живі зв'язки з англо-саксами й їхньою культурою.

В п л и в х р и с т и я н і з м у серед герман розпочався досить рано. Східньо-германські племена прийняли християнство вже в 4 стол., західні - пізніше. Християнізація всіх германських племен закінчилася прийняттям християнської віри північними германами впродовж 9 і 10 стол. Східні германи прийняли християнство спочатку в аріянській формі, а в 6 стол. перейшли до католицизму. Прийняття християнства Хлодвиком в 498 р. мало вирішальний вплив на похід християнізму не тільки в франконській державі, а й у всьому германському світі.

В християнізації багатьох германських племен відіграли помітну роль ірландці і англо-сакси. На великобританських островах введено Христову віру ще за римських часів. Основою християнства були монастирі, в яких манахи, почавши з 6 стол., вели місії-

ну роботу серед південних германських племен, закладаючи там монастирі на зразок своїх, ірландських, шкотських і англо-саксонських монастирів. З початком 8 стол. св. Боніфатій продовжував місіонерське діло і заклав основу під католицьку церкву на німецьких землях. Докінчив це діло під кінець того ж століття Карло Великий, який силою змусив ще нехристиянізовані племена (сакси) прийняти віру його імперії.

IV. Г о с п о д а р с т в о .

I) К л і б о р о б с т в о .

Головною підставою господарства в цьому періоді починає бути хліборобство замість тваринництва, яке було характерною рисою господарства попередньої доби. Для зв'язування хліборобського господарства є важливе питання способу господарювання і форми володіння землею.

С п о с і б г о с п о д а р ю в а н н я на землі незначно змінився. Вирощуються всі види збіжжя, але господарство стає більш інтенсивне з уваги на щораз більшу недостачу землі, зв'язану з приростом населення. Панівним стає трипільне господарство. Крім збіжжя трапляється щораз частіше культивування городини і винограду.

Ф о р м и володіння землею зате змінилися ґрунтовно в порівнянні з попередньою добою. Щодо величини господарств земля розділена між великими королівськими, церковними і панськими володіннями й малими селянськими. З часом витворюються подекуди с е р е д н і господарства, шляхом панських надач або обробітку пуді.

В е л и к а п о с і л і с т ь ділилася на - королівську, церковну і панську.

К о р о л і в с ь к а п о с і л і с т ь була зразу наймогутніша. Заволодівши Галією, король перебрав собі всі ґрунти, що належали римському єпископові й переможеним краєвим володарям (герцогам), та весь безпанський ґрунт. Ці ґрунти, як правило, були суцільні й нероздіблені. Тільки невеличка частина королівських посілостей залигалася у власному розпорядженні. Біль-

шість була віддавана вільному і напіввільному селянству в оренду, з якої воно платило чисті і данини. Центральна управа королівських дібр на королівському дворі та окружні управи, розкинуті по краю, адміністрували цими добрами.

Церковна посілість складалася з дарів давніших франконських королів та навіть вільних селян, які передавали свій ґрунт у власність церков і монастирів, щоби потім його одержати від них назад в оренду. Це було типове явище тієї доби, коли кожний землевласник старався потрапити під опіку когось сильнішого. Століттями заповідливо збирачі добра дали церкві нечисленні багатства. Цю церковну посілість значно розширили володарі франконської держави, а передовсім Карло Великий. З уваги на походження тієї посілості, головним чином з дарів, вона була назавжди дуже роздрібнена.

Панська посілість складалася передовсім з старих римських лятифундій та нових надач короля і князів. Крім цього, обробіток пущі був одним з важливіших джерел збільшення панських та церковних посілостей. Не рідким явищем було також насильне забирання ґрунту у слабших власників. Ці посілости світських панів також були здебільшого розпорошені.

Великі земельні господарства були невідомі. Власники великих посілостей утримували та обробляли тільки невеличкі їх частини. Основою великої земельної посілості був двір (sala, salica) що знаходився посередині посілості. У дворі мешкав власник посілості або управитель. Поза цим двірським ґрунтом решта була поділена на паї, що склалися звичайно з 20-40 моргів ґрунту, що їх обробляли селяни. Для селян двір являвся центром, звідкіля виходили накази щодо способу господарювання, оплат і т.п.

Земельні наділи діставалися селянам, вільним, залежним і невільним у формі прекарія. Були різні форми надач: відкличні - кожночасно, відкличні лише після якогось часу (звичайно 5 літ), на час життя наділеного, на час кількох генерацій, навіть спадщинні. Звичайні надачі називалися - прекарія дата; прекарія облата. Це були надачі ґрунту здебільшого церквами їх попереднім власникам, які задля церковної чи панської протекції переносили ці ґрунти раніше на власність надавця. На тлі цих останніх надач

виготовлялися різні мішані форми надач, напр. прекарія ре: умераторія, при яких надавець збільшував надачу власним ґрунтом. Наділений таким манзус мав обов'язок вносити власникові сплати громи або продуктами, а часто був зобов'язаний також відбувати різні роботи та особисті послуги в користь пана, здебільшого весь робити на його двірському обшарі. Висота оплат і працівної повинности залежала спочатку від суспільного стану селянина, а згодом від величини й якості наділу. Такі селяни вважалися, залежно від свого стану, більш чи менш приналежністю двору.

Крім цієї великої посілості існувала також незалежна д р і б н а с е л я н с ь к а п о с і л і с т ь. Ці селяни перебували далше в громадських спільнотах, але власністю тих спільнот не був уже як раніше весь ґрунт, що ним користувався селянин; власністю були тільки ліси, луки і пасовиська, - значить, альменда, а оброблюваний ґрунт став уже індивідуальною власністю селянина.

2) Р е м е с л о і т о р г і в л я .

Ремесло залишилося в загальному і в цій добі домашнім. Майже всі ремісничі продукти вироблялися у власному господарстві. Але великі двори, що користувалися невилною працею, часто-густо продукували більше, ніж вимагало власне господарство. Також де-хто з вільних людей віддавав свій час передовсім ремеслу, чи то за давніми германськими, чи новішими римськими зразками, при чому чимала була роль римських міст на германським ґрунті, які перетягли мандрівку народів. Крім цього осілого ремесла було відоме ремесло мандрівне.

Також велику роль відіграли римські міста в розвитку т о р г і в л і .

Торгівля розвинулася насамперед на раніше римській території. Її провадили, як правило, вільні люди і то рідко на місці. Здебільшого це були мандрівні купці, які часто мандрували з товарами далеко поза межі власної держави. Купецтвом займалися в більшості чужинці: сирійці, греки, араби, жиди, але поруч них збільшується кількість купців ~~крупних~~ герман. Торги відбувалися звичайно на ярмарках річних чи тижневих, здебільшого в святкові дні й неділі.

I) Монетна система.

Монетна система ранньої франконської держави була такою самою, як і римська. Римські монети були далі в обігу й меровінгівські королі не били власної монети. Лише сини Хлодвика розпочали биття власних срібних монет. Перші золоті монети вибито за Тойдеберта I (534-48). Головною монетною одиницею був золотий солід, який являв собою спочатку $1/72$ част., а потім $1/82$ част. римського фунта (327,45 гр.). Крім соліда бито півсоліди і третину соліда. Солід складався спочатку з 24, а згодом з 20 сівівів. З часом внутрішня вартість соліда зменшувалася до третини вартості металу давнішого соліда.

З срібла бито денар, яких по lex Salica йде 40 на одного соліда. Згодом у 8 стол. бито більші денари; 12 денарів дорівнювалось одному солідові. За Каролінгів бито срібні монети, Карло Великий устійнив наново вагу монет. На 1 фунт срібла йшло 20 шілінгів або 240 денарів. 1 фунт золота дорівнював вартості 12 фунтів срібла. Каролінський фунт, мабуть, збільшився і важив 367,25 гр. Крім загальних державних монет били монети також поодинокі краї. Напр., баварці били баварську саягу вартості $1/12$ золотого соліда, а саксонці - срібний солід вартістю 3 денарів.

У. Джерела і пам'ятники права.

А. Джерела права.

Народне право, що в попередньому періоді було єдиним джерелом права, залишається у франконській добі важливим і живим джерелом правних поглядів і правного ладу, але побіч нього виступає і розвивається друге право, а саме королівське право.

I) Народне право залишається як і в попередній добі племянним правом. Хоч роля племянних віч чимраз більше занепадає, правотворення надалі залишається в руках племянного віча. Племянне право є єдиним правом племени, і кожен член племянної спільноти є водночас членом пле-

мінного правового союзу. Тільки гін може користуватися тим правом: члени чужих племен ним не користувалися.

Об'єднані в одній франконській державі численні племена мусили силою цього факту вступати одно з одним в щораз ближчі й частіші взаємини. В державі не існувало спільне загальнодержавне право, яке одноціло впорядковувало б ці відносини, а життя щимраз більше вимагало правового оформлення цього співжиття. Це правне оформлення виявилось в особовому принципі. На його основі кожний громадянин керувався своїм племінним правом і тільки походження вирішувало - яке право слід застосувати в суді і поза судом до кожної окремої особи. Це доводило до частого застосування різних прав при одній правній справі, коли в ній брали участь сторони з різними *lex originis*. Про заплутаність цієї системи може посвідчити, напр., право, що застосовувалося в церковних колах. Церква, як установа, в загальному підлягала римському праву, клерики і взагалі церковні люди - своєму *ius originis*, а окремі церкви - праву власника. Ця ускладненість в застосуванні права мусила породити намагання до уніфікації права в державі. Та поки це трапилося, зитворився звичай піддавати правні справи одному вільно вибраному праву.

2) Королівське право стає поруч цього народнього права другим рівнорядним джерелом права. Але ці дві правні системи не протиставляють одна одній і не амагаються між собою. Творці цього нового права, король і, з його доручення, його урядовці опираються на народнє право (коли не всіх племен, то хоч одного, передовсім франконського племені) та включають нарід до процесу творення цього права, питаючись по-давньому згоди народу на нові закони. В цей спосіб це нове королівське право формально було одночасно й народнім правом. Цю формальну подібність до народнього права підкреслює ще факт, що це королівське право виникало не лише в формі закону, а також так само, як народнє, шляхом звичаю, а саме - практики королівського урядництва і передовсім королівського суду, засади якого переймали нижчі суди і їх поширювали в краю.

Але не в формі виникнення права, а в чомусь іншому полягала різниця між тими двома джерелами права; ця різниця

полягала передовсім в поступовості і рухливості королівського правотворення. Це нове право стояло під значним впливом чужого права. Воно брало до уваги нові потреби великого державного комплексу, воно прямувало до узгодження протиріч між складовими частинами держави і об'єднання їх в один організм. І тому воно приносило нові невідомі перед цим правні інститути, передовсім у державному і карному праві, а трохи менше - в приватному праві. Врешті, королівське право намагалося змодернізувати застарілі інститути давнього патріархального ладу як кривава помста, виключення з роду і залишення поза правом (заступачи це інститутом поневолення), тощо. Це було здебільшого доповненням і частковою зміною існуючого старого племінного права. Тільки в ділянці державного права витворювалися цілком нові ідеї й інституції.

В межах своєї правотворчої діяльності королі поволі прямували до створення загального державного права, яке принципово відрізнялося від народнього права тим, що опиралося на територіальний, а не як народне право - на племінний ґрунт. Ці намагання, помітні вже в ранній меровінгській добі, сильнішають в каролінській, зокрема за Карла Великого. Хоч цей намір не було зреалізовано, то все таки в ділянці державної адміністрації, в судівництві й в справі державної причетності він залишив помітні сліди. За членів державних громадних вважалися члени одного з племен, які були вже не тільки членами племінної спільноти і її правового союзу, а водночас також і членами державного об'єднання і співучасниками державного правопорядку. Через відсутність загального державного права він користувався, як було згадано, правом свого племені за визнаним державою персональним принципом.

3) Чужі права. Ці двоє джерел права франкської доби стояли постійно під помітним впливом чужих прав, прав внутрішніх і зовнішніх. Внутрішнім правом, що посягало по вирішальний вплив на поодинокі племінні права та на право загально-державне, було давнє племінне право Франків, передовсім його салійського відламу, що витворилося на галлійському ґрунті. На ньому опиралася велика частина

королівських розпорядків. Франконські зразки послужили для створення королівського урядництва і адміністрації краю. Франконське право лягло в основу практики королівського суду. Коли згодом виник плян надати державі загально-зобов'язуюче право, то тим правом повинно було стати власне право франконського племені.

З зовнішніх впливів на перше місце висувається ц е р - к о в н е і р и м с ь к е п р а в о. Те останнє не було чистим давнім правом Риму, західнього чи східнього (Візантії), де й доконалася його незрівняна кодифікація. Юстиніанський *Corpus iuris civilis* забувся і не був вживаний навіть в самій Італії. У вжитку будэт.зв. р и м с ь к е в у л ь г а р н е п р а - в о, що виникло частково з староримського, а частково з нового місцевого права під деяким впливом германських завойовників. Зокрема, візиготська держава оперла своє законодавство на тому новому римському праві.

Намагання створити загальне державне право, з одного боку, відповідало стремління зібрати зобов'язуючі племінні права і зберегти їх у письмовій формі. В цей спосіб поряд з у с н о - п е р е д а н и м ^{ва} п р а в о м основою правознавця в цій до- бі став щораз в більшій мірі з и с а н е п р а в о.

Очевидно, королівське право було списане (канітулярії). При записуванні йшлося про звичаєві племінні права. Від 5 стол. ідуть намагання списати ці права і ця справа переводиться впродовж п'ятих століть, аж до 9 стол. включно. Права північних герман списано ще пізніше, лише в 12-13 стол.

Першими, що приступили до списання своїх прав, були східньо-германські племена, які раніше від інших прийняли християнство і познайомилися з античною культурою. Це були візиготи, бургунди і остроготи. За ними пішли племена, що жили на Галійській землі, передовсім салійські франки. За цими племенами йшли інші: алемани, баварці, рібуарці (франконське племя), ще пізніше, з доручення Карла Великого, списано право фризів, саксів, те-рингів. З початком 7 стол. списано право англо-саксів; в тому ж столітті виникло знамените законодавство лонгобардів.

Хоч списання племінних прав відбулося здебільшого за ініціативою чи з доручення королів для цілей державної адміністрації. вони виникали за співдією і згодою племен. Ці права спису-

но на основі запитів, скерованих до народу, на які уповноважені знавці права давали відповіді у вигляді правних думок, які мають назву " вайстум ". Ці народні права опиралися в своїй масі очевидно на старе племінне звичаєве право. Але крім нього діяло також нове королівське право, яке встигло вже пов'язатися з племінним правом; діяли також нові ідеї, що відповідали часові, про що особливо виразно свідчить лонгобардське право. Крім того, в цих правах втілено багато ідей і правних інститутів, запозичених з римської й християнської культури, що помітно зокрема в праві візиготів і англо-саксів.

Ці права записували спочатку римляни, а потім християнське духівництво латинською мовою. Лише одні англо-сакси (і пінічні германці) списали своє право народною мовою. Після списання ці права були схвалювані племенами на їхніх вічах, через що вони мали також ще назву *leges*. Деякі племена користувалися цими писаними правами в практиці, передовсім у судах, а деякі видали їх єдинозобов'язуваними правами і дбали про постійні урядові нові видання (візиготи) та доповнювали їх новими правами (лонгобарди). Але в великій більшості ці права підпали занедбанню і були залишені приватним переписувачам, які часто-густо змінювали і викривляли їх текст. Ці *leges* не є кодифікаціями народного права. Вони й не заступали дороги до творення нового права та зміни існуючого. Вони лише зафіксували на письмі існуюче в той час право. Вони також не були повними збірниками тогочасного права. В *leges* були зібрані головним чином норми кримінального і процесового права, менше - приватного права, а вже дуже мало державного.

Щоб закінчити огляд джерел права франконської доби, слід згадати про право *відкорених римських громадян*. Цим правом було римське право, але не давнє, а нове, вульгарне (див. вище), про якого збірники буде мова пізніше.

Б. Пам'ятники права.

Пам'ятники права франконської доби слід поділити на :

1. Пам'ятники народного права.
2. Пам'ятники королівського права.
3. Збірники правничих формулярів і грамот та
4. Правничі праці.

Їх характер і вартість для дослідження германського права є нерівномірні. Одні, що виникли на центральнім терені Франконської держави, зберегли германське право в чистішій вигляді, ніж інші, що виникали в краях, підкорених германами, а саме в державах лонгобардів, бургундів і готів.

Врешті, як окрему групу пам'яток права тієї доби (не германського права) можна вважати збірники римського права, складені за особовим принципом для вжитку переможених римських громадян, що опинилися в межах германських держав (leges Romanae), які будуть коротко обговорені в I групі разом з пам'ятниками народнього права.

I. П а м " я т н и к и н а р о д н ь о г о п р а в а .

а) Західньо - германські права.

I) Lex salica, право племені салійських франків вважається за найстарший пам'ятник народнього права герман. Воно виникло на початку 6 стол., мабуть з наказу короля Хлодвіка між 508-511 р. Можна думати, що при списуванні цього права використано було давніші салійські збірники народнього права. Збереглося дуже багато рукописних списків цього права, але в тебеті, далеко не оригінальним. Найраніший збірник походить з 8 стол. З тих списків помітно, що переписувачі доволіно змінили багато первісних постанов та включили в деякі з них багато пізніших правних норм. Ці списки, які дуже відрізняються один від одного розміром, мовою і змістом, поділяються на 4 категорії. Найстаріші списки (I і II категорії) охоплюють 65 титулів, пізніші (III категорія) - 90 титулів, хоч в коротшому об'ємі, а останні, яких збереглася найбільше (IV категорія), охоплюють 70 титулів. Вони охоплюють переробку лекс саліка, зроблену під самий кінець 8 стол. з доручення Карла Великого, і мають окрему назву Lex Salica emendata. Більшість списків починається прологами і кінчається епілогами, - частинами, дуже важливими для пізнання історії того збірника. Змістом цього пам'ятника є передовсім к а р н е і п р о ц е с о в е п р а в о, а в дальшому - постанови родинного і спадщинного права.

2) *Lex ribuaria* є збірником другого відламу франконського племені рібуарів, що виникло між 741-747р. Збереглися зразки тільки однієї редакції, яка виникла не пізніше 803 р. На збірнику помітні дуже виразні впливи лекс саліка, так що дехто вважає його переробкою салійського права для вжитку рібуарських франків.

3) *Eta Chamavorum* - це т.зв. *Weistum*, відповідь на урядовий запит про право третього франконського відламу, хамавів, що мали свої оселі в нижньому Райні й Ісселі. Цей збірник спливає за ініціативою Карла Великого, який дбав про списання народних прав усіх племен на соймі в Аквісграні 802-3 р.р.

4) *Lex Saxonum* - народне право саксонців, зв'язане також з аквісгранським соймом. Воно опирається на старшому спискові саксонського права, який не зберігся, і виявляє помітне споріднення з лекс рібуарія. Цей лекс попереджують два пам'ятники, зв'язані з Саксонією, а саме - *Capitulatio de partibus Saxoniae* з 782 або 785 р., закон короля Карла Великого виданий після довгої й зтяжної боротьби з саксонцями для зхрищення християнства і франконського панування. Другим пам'ятником є *Capitulare Saxonicum* з 797 р. - збірник саксонського права, складений на одному з аквісгранських соймів при співпраці саксонців.

5) *Lex Thuringorum*, називаний також *Lex Angliorum et Terinorum hoc est Thuringorum*, був збірником народного права племен англів і варнів, що були поселені в північній Тюрингії. Він виник також на початку 9 стол. і є наближений до *Lex Saxonum*, а своїм укладом нагадує *Lex Ribuaria*.

6) *Lex Frisionum*, виникнення якого також зв'язане з відомим соймом 802-3 р.р., являє собою сиру і неповну збірку фризійського права. Вона й не є лексом, хоч її так називають в літературі, тому що вона не була прийнята загальним соймом фризійців. Здогадуються, що це була підготовча робота, виконана в межах законодавчо-кодифікаційної роботи сойму, якої втім не довели до кінця. Зі змісту, на якому позначаються різні впливи, можна здогадуватися, що цей збірник користувався ранніми збірниками народного права і був доповнений новими правовими інститутами.

7) Lex Alamannorum і 8) Lex Baiuvariorum - два дуже наближених один до одного збірники права верхньо-німецьких племен, виникли на початку 8 стол. в наслідок законодавчих заходів Карла Мартеля і його сина Піпіна.

Перший збірник охоплює народне право аламанив. Правничі збірники того племені розпочалися зі збереженим у фрагментах Fastus Alamannorum . За ним лише йшли далі Lex Alamannorum , що виник між 710 - 720 р.р. за панування герцога Лантфрида, звідки походить його друга назва Lantifridana . Можна здогадуватися , що цей лекс оснований на старішому тексті, що походив з 7 стол.

Lex Baiuvariorum , збірник народнього права племені баварців, виник за герцога Оділо між р.р. 741-744 і тому має ще другу назву О д і л о н і я н а . Його первісне походження сягає 7 стол.

Обидва ці збірники визначаються подібною побудовою. Обидва поділені на три частини. В першій частині іде мова про церкву, в другій - про герцога, а в третій - про нарід. Правні засади обох збірників дуже наближені одна до одної, як щодо змісту, так і щодо форми. Тому здогадуються , що вони опиралися на невідомій ближче спільній основі.

6) Східньо-германські права і право лонгобардів.

Крім цих західньо-германських племінних прав великого розвитку досягли східньо-германські народні права готів і бургундів, а найвищого щабля розвитку досягло безперечно право лонгобардів.

I) Готське право - згідно з поділом того племені на готів східніх (остроготи) і західніх (візиготи) слід розглядати окремо.

За західньо-готське право списано вже в 5 стол., точніше - 475 р. з наказу короля Евріха. Воно має назву кодекс Евріціанус і є найстарішим германським пам'ятником законодавчої діяльності . Цей пам'ятник зберігся тільки частково. Щодо законодавчої техніки, так і щодо змісту, він зна-

ходився під впливом римського права. Як найдавніший правничий збірник, він мав значний вплив на право і законодавство інших германських племен. Найбільший вплив цього збірника помітно на *Lex Baiuvariorum*, менші сліди його помітні в салійсько-франкському, бургундському і лангобардському праві. Цей кодекс був у 6 стол. перероблений королем Леофігільдом. Цю переробку, яка не збереглася, названо *Codex Eurici revisus*. В 7 стол. (мабуть 654 р.) Рекесвінд видав новий збірник права під назвою *Lex Visigothorum, Recesvindiana (Liber Iudiciorum)*. Цей збірник вніс zasadничу зміну в правні життя візиготської держави тим, що його право було признано однаково і для готів, і для римлян. До того часу, опираючись на особовому принципі, у візиготській державі зобов'язували окремі права для готів і окремі для римлян. Лише з появою цього кодексу було знесено цю різницю. Очевидно, що це ще більше наблизило готське право до права римського. Новиною в цьому законі було передовсім те, що він не був вже народним правом, а був першим загальним державним правом.

З уваги на те, що як римляни, так і церква керувалися римським правом, король Аларіх II видав для них в 506 р. окремий закон, званий *Lex Romana Visigothorum*, пізніше названий також *Breviarium Alarici*. До нього ввійшли важливіші римські класичні джерела, як конституції теодозіанські й пізніші, інституції Гая, Павлуся, винятки з кодексів Грегоріяна і Гермогеніяна та один респонс Папініяна. Потреба на цей збірник була обгрунтована тим, що як Юстиніанська кодифікація, так і римські класики пішли в забуття, або стали незрозумілими. Після видання цього нового кодексу користування старими джерелами було виразно заборонене.

Східно-готське право убоге й кількістю і змістом правних пам'яток. Виданий Теодорихом Великим мабуть 507 р. *Edictum Theoderici* опирався на римських джерелах і був призначений як для готів, так і для римлян. Його кількість невелика. Крім того збереглися невеликі едикти Аттіана (526 - 534). Поза тим готи й римляни керувалися своїми окремими правами, при чому для готів залишилося зобов'язуючим їхнє звичаєве право.

2) Бургундське право було списане королем Гундобадом в 501 р. в його Liber constitutionum, це звалось також Lex Gundobada. Воно було видане для бургундів, але мало силу також у правних суперечках між бургундами і римлянами. Будучи в основі германським правом, воно позначається також значними римськими впливами. Цей кодекс був з часом побільшений новелами його творця і його наслідників і так залишився єдиним пам'ятником бургундського права (Lex Burgundionum). Тому що в бургундів зобов'язував персональний принцип, римляни підлягали римському праву. Через це Гундобад і видав 506р. для римлян Lex Romana Burgundionum, опертий на римських джерелах, який, однак, швидко поступився місцем ширшому й основнішому Breviarium Alaricianum.

3) Лонгобардське право, яке перевищує своєю вагою всі інші народні права, залишило декілька пам'ятників. Початок лонгобардського законодавства поклав Едикт короля Ротарі з 529р. Це знаменита праця, яка крім місцевого права взяла до уваги також інші права, передовсім саксонське, англо-сакське і скандинавське. Крім цього, на ньому позначилися сліди римського права. Будучи списаним латинською мовою, він зберіг у собі багато лонгобардських правничих висловів, що це більше підносить його вартість.

Едикт Ротарі був згодом довгі століття предметом наслідування і наукової обробки, передовсім школою права в Павії та італійськими вченими правниками. Цей едикт був зразком для пізніших пам'ятників.

2. Пам'ятники королівського права (капітулярії).

Капітулярії або капітулі - це королівські закони й розпорядки, які поділялися на розділи капітулом, звідки взяли свою назву. Ця назва прийнялася в королівському періоді; в попередньому, меровінгському - ці закони мали назву декретум, декретіо, едіктум, praescriptio чи auctoritas.

Капітулярії поділялися на :

- а) capitula ecclesiastica, які охоплювали постанови щодо церкви.

- б) *Capitula mundana* , що стосувались до світського права.
в) *Capitula mixta* , які охоплювали підряд постанови в церковних і світських справах.

Світські капітулярії поділялися здебільшого (були різні відхилення передовсім в мішаних капітуляріях)

аа) *Capitula Legibus Addenda* , які доповнювали чи змінювали народні права і в цей спосіб швидше належали до народного права, хоч їх і видавав король. Але зобов'язуюча сила їх не була загальна. Вони діяли в межах племен і зобов'язували (в лінії особового принципу) тільки членів своїх племен. Тому, внутрішньо-племінне право і законодавство належало виключно до компетенції племен, а не держави, ці капітулярії набували зобов'язуючої сили лише тоді, коли були прийняті племінним вічем. Ця згода племен заміняла часто (що не було цілком згідне з автономією племен) ухвалою державних соймів, в яких брали участь представники всіх племен, в тому числі й племені, зацікавленого в цих капітуляріях. В цей спосіб ухвалено капітулярії до народного права (лекс) вібуарців (803 р.), баварців (806-13), салішців (820) і др.

бб) *Capitula per se scribenda* , видавані також королем, звичайно після наради з панами, були від Людовика I тимчасовим виявом королівського права і тому не вимагали схвалення народу. Засяг їх діяння був, залежно від сти, спрямований на цілу державу, або лише на поодинокі краї. Це було державне, оперте не на особовому, а тільки на територіальному принципі. Ці капітулярії порядкували передовсім питання державного і адміністративного права, але часто заторкували також право приватне, кримінальне і процесове. Позбавлення сили або зміни таких капітулярій не потребували згоди народу.

вв) *Capitula issorum* охоплювали королівські службові доручення для королівських посланців (*missi*), які створювалися службових об'їздок їхніх урядових округ. Цією назвою охоплено також королівські розпорядження, що їх посланці мусли оголосити населенню під час об'їзду краю. Урядових збірок

капітулярій не робили. Тому після них залишився слід тільки згадки приватним збіркам.

Найзамітнішою збіркою капітулярій є збірка капітулярій Карла Великого і Людовика Побожного, зладжена 827 р. ігуменом Ансегізієм.

3. Збірники формулярів і грамот.

а) Збірники формулярів.

У франконській добі поширилися невідомі раніше правні грамоти, перейняті з античного права. Від 6 стол. починають писарі збирати зразкові грамоти для практичного вжитку в майбутньому. Хоч грамоти опиралися на римських зразках, в ході практики вони часто відбігали від перовозорів, і тому являються важливими пам'ятниками правничої давнини цієї доби, тим більше, що вони були збирані й опрацьовувані практиками.

Найціннішими збірниками формулярів є збірка Маркульфа і "формула Андекаденська" з 7 стол. та збірка формулярів королівських грамот, зладжена на дворі Людовика Побожного десь коло 840 р.

б) Збірники грамот.

Раніше невідомі, запозичені з римського права й практики в меровінгську добу, розвинулися грамоти лише в каролінському періоді. Оперті на чужих зразках, вони прибирали нових форм і нового змісту під впливом іншої правової системи та інших вимог життя. Грамоти ділилися на : 1) королівські і 2) приватні.

1. К о р о л і в с ь к і г р а м о т и мають силу повного доказу і не можуть бути заперечені. Вони не потребують також свідчення свідків. Ці грамоти поділяються на :

а/ Д и п л о м а т а, тобто грамоти, видані й підписані особисто королем та урочисто проголошені. Це є найважливіший і найцінніший рід королівських грамот. Тільки дипломати несуть на собі власноручний підпис короля .

б/ П л а ц і т а - це королівські грамоти, що відносяться до розправ перед королівським судом і звичайно поміщають в собі вирок і правний наказ. Їх виготовляли в королівській канцелярії на доручення палатина.

в/ І н д и к у л і - охоплювали вказівки і доручення королівським урядовцям та виклики перед королівський суд.

г/ К а п і т у л я р і ї , про які була мова вище.

2. П р и в а т н і г р а м о т и списувано для збереження доказу чи збереження пам'яті про правні дії, здебільшого церков; грамоти світських людей були багато рідші. Витворюються два роди приватних грамот:

а/ К а р т и - приватні грамоти, в яких виставець заявляє свою волю, спрямовану на викликання якогось права або наслідку і письмом забезпечує доказ тієї заяви. В цій справі слід розрізнити чотири дії: уповноваження писаря, списання грамоти, передачу грамоти і її прийняття. Доручення списати грамоту дає одна з сторін, у виняткових випадках також третя особа. Передача і прийняття грамоти відбувається поміж сторонами справи, при чому виставець усно повторює зміст письма. Ця передача являється найважливішою дією, бо з тією хвилиною правна дія став законана. Цю дію скріплюють свідки пляхом підпису, поставлення ручного знаку або дотику грамоти. Це робить також виставець грамоти, а потім з черги також і писар. Звичайно грамоти поміщують додатково карну санкцію супроти осіб, що протидіятимуть постановам грамоти. Кари охоплюють світські й божі санкції. На основі такої грамоти відбувається, напр., перенесення власності рухомих і нерухомих.

б/ Н о т і ц і ї - це тільки доказові грамоти, які не служать для закінчення правних справ; вони служать тільки виключно як доказовий засіб. Покликані у них свідки не є свідками грамоти, а є свідками тільки попередньої дії, про яку є згадка в грамоті. Такі грамоти повинні бути списані в третій особі, часто-самим управлінням з правної оборудки, про яку йде мова в грамоті. Карті, натомість, були редактовані в першій особі. 2

часом ця різниця між грамотами зникла.

З 9 стол. прийнялося, головним чином серед духовних-земельних посідачів, вести книги й до них вписувати всі грамоти, які відносилися до нерухомостей. Їх вписувано в щільності або в коротких витягах (зв. імбrevіатурами). Ці книги звалися копіями або переносними. Крім них були ще у вжитку " урбарії " - реєстри чиншу королівських або церковних ґрунтів, реєстри мана, тощо.

4. П р а в н и ч і п р а ц і .

Цей рід правничої творчості починає розвиватися лише у франконській добі. В меровінгській державі правники роблять перші кроки в самостійній правничій роботі, а в каролінській хоч і оживляється правниче письменство, то справжній розвиток правничого знання приходить лише в середньовіччі. Ця доба є передовсім добою кодифікації народніх прав.

З 7 чи 8 стол. походить коротка розвідка про романсько-франконське урядництво, яка мабуть мала назву Декурсіо де градібус. З 8 і 9 стол. походять вже згадані два твори, а саме лекс курієнзіс (8 стол.), що опрацьовує римське вульгарне право на основі лекс романа візиготорум та капітуля Ремедії (9 стол.), яка займається реформою кариного права. Крім цього знаємо ще два твори високих духовників, один - єпископа Агобарда з Ліону, в яким він поборював божі суди (9 стол.), а другий - абата Райхенау Штрабо, в якому йде мова про церковні інституції і їх призначення. Деякі знані з назв розвідки не заховалися.

УІ. Д е р ж а в н е п р а в о .

В порівнянні з попередньою добою в державнім праві франконської держави сталися засадничі зміни. Хоч в обох добах на чолі держави стояв король, а все ж інституція королівства в франконській державі засадничо змінилася, потягаючи за собою повну переміну цілого державного права.

Центральне місце в державі першої доби займало загальне віче, яке вибирало короля, наділювало його уповноваженням керувати краєм, затримувала над ним контроль і мало право його потягнути до відповідальності, а то й відтягти від уряду.

У Франконській добі центральною інституцією держави є вже сам король чи від 800 р. цісар. Його сила постійно зростає / і стає джерелом усякої влади і права в державі, еволюціонує від урядничого королівства до абсолютної монархії з Божої ласки, яка виконувала свою владу на землі з доручення і в намісництві Бога.

В межах цієї доби помітні два періоди, які багато децимі відрізнялися один від одного, а саме - період королівства і період цісарства, що починається від Карла Великого чи його коронації цісаря (800 р.).

І. Королівство і цісарство.

А. Королівство.

а) Виникнення королівства.

Незначний король салійського відламу франків Хлодвік I (481 - 511) зумів спочатку, завдяки своїй рухливості й політичній мудрості, поширити кордони свого володіння, а передовсім усунути римське панування в Галії, закладаючи підвалини величезної Франконської держави. Різні сили діяли в рості цього нащадка старої салійської королівської родини Меровінгів та в виникненні свого за назвою, але дуже нового по суті, інституту королівства.

Головними силами, що на них опиралася влада Хлодвіка I його наслідників, були військо, королівська дружина і урядництво, королівські добра, здобуті в підбоях, і католицька церква. Опіраючись частково, де це було потрібне, на давню традицію, Хлодвік поширював своє володіння силою за допомогою військових підбоїв. В той час, коли традиція подиктувала Хлодвікові дати себе коронувати на володаря спорідненого з салійцями рібуарського племені, владу в інших країнах він узяв собі сам збройною силою. З цього часу

могло йому військо, і воно ще довгий час було основою королівської влади і сили.

В і й с ь к о було колись ідентичне з народом. Це була організація всіх здатних носити зброю, а тільки такі були повноправними громадянами. Загальне народне віче, яке було найвищим органом народу, було саме збором цього народнього війська, від якого залежали всі важливіші постанови в державі й якому був також підпорядкований його вождь - король. І тільки в одногідності короля з військом полягала його сила, яка зростала в міру величини індивідуальності короля.

Але від розширення меж держави, тобто від заложення франконської держави, вже в 6 стол. в цій традиційній організації війська сталися зміни, які в величезній мірі дозволили змінитися владі короля і з часом довести до того, що місце віча, як рішального державного чинника, зайняв король, який раціше йому підпорядковувався.

На це склалося багато причин. Перша з них, - це величина державної території, яка не дозволяла вже всім чоловікам здатним носити зброю, брати участь в загальних вічах чи навіть у походах. Коли й була загроза державі, тоді тільки в надзвичайно важливі хвилини король скликав загальне ополчення. В менш важливих ситуаціях покликувано до зброї чоловіків з поодиноких безпосередньо загрожених провінцій. В цей спосіб цілий народ збирався як збройна сила разом рідко і тим самим його вага в державних справах мусила зменшуватися.

Другою причиною було те, що поняття війська вже не було ідентичне з поняттям народу. З приводу маєткових ріжниць до військової служби не були вже зобов'язані всі боєздатні мужі, а тільки заможніші або частина їх, напр., один представник з кожного двора.

Але чи не найважливішою причиною було розбиття стародавньої основи держави, якою була народня спільнота, оперта на родовому принципі. Спираючись на державно виробленім галійсько-римському елементі, Хлодвик підпорядкував його державним обов'язкам, а разом з тим і військової службі, і в цей спосіб відступив від родової основи, ставши на територіальну основу. Це *

довело до того, що вплив і значення народу, тобто народного війська постійно зменшувалися в користь королівської влади, а в міру того, як зменшувався вплив війська, збільшувалося значення королівського урядування і його дружини.

Зокрема дружина почала ставати основою королівської влади. Вона складалася здебільшого з молодих воїнів цілком відданих королеві, які жили на його дворі, а з часом як його урядовці були розмішувані по цілій державі, де далі стояли на сторожі королівської влади. Опіраючися на віддані собі урядники, король здобував змогу, не питаючись народу про згоду, виконувати абсолютну над ним владу, чому нарід по волі неволі мусив коритися.

В цьому переході королівської влади від давніх демократичних основ до абсолютизму не послідню ролю відіграло здобуття величезних земельних посілостей в підбитій Галії, які уможливили королеві шляхом надання прихилити до себе велику кількість населення, яке, приймаючи надання, зобов'язувалося виконувати для короля військову чи урядничу службу і вступало в тісне особисте відношення до особи короля, як надавця.

Силу й повагу франконської держави створила також католіцька церква, з якою король заключив союз і в цей спосіб здобув також вплив на її величезні земельні володіння та що важливіше - на її клер, здобувши право іменувати її найвищих достойників.

А втім, як ціла побудова франконської держави, так особливо інститут королівства витворився під визначним впливом римського права і практики. Факт, що корінь цієї імперії виріс на поримській території в Галії, яка була адміністрована на римський лад і населення якої було звикле до абсолютної монархічної влади, мав незвичайно могутній вплив на переформування давнього народного королівства на королівство щораз більш абсолютне.

Якщо нарід і збирався ще на Мартовім полі, то збирався він уже не весь, а тільки його невелика частина, і так загальне віче з часом перетворилося в збори великих держав. Це віче залишилося зрештою тільки збором війська і законодавчим.

цатним тілом, втративши в користь короля право визначати урядовців та право суду. Урядовців іменує сам король, а суд чинить його, королівський суд.

Ці фактори королівської сили зберігали в собі водночас джерело ослаблення тієї влади. Церква, а також панство, що взяло здебільшого свій початок і своєю зростаючою постійно силою з королівських земельних надань, зв'язували свою долю з королівською постільки, поскільки це відповідало їхнім становим інтересам. Коли ж розходилися шляхи їхніх інтересів і інтересів короля, вони були ладні виступити проти короля, що клало край королівському абсолютизму, а то й вельми ослаблювало державу.

Ширшу основу під свою владу злобула лише каролінгська держава, яка за Піпіна, а передовсім за Карла Великого зуміла суцільніше пов'язати державу і королівство (цісарство) з церквою і класом аристократії, включивши її в королівську дружину і адміністрацію. Але й фєвдальні зв'язки королівства з аристократією показалися згодом для королівства і держави доволі проблематичною вартістю. Вони спричинилися з часом до обмеження королівської влади і розкладу держави. Приватно-правний принцип, за яким була побудована вся фєвдальна система, приховував в собі небезпеку взяти перевагу над публічно-приватною основою, на якій опирається кожна державна побудова.

б) Наслідство престолу.

А втім, ця приватно-правна основа була також підставою самого королівства. Наслідство королівського столу було оперте саме на ній. Це явище зрештою не відірване. Воно зустрічається в усіх народів Європи як на заході, так і на сході в певних періодах розвитку держави. Деякі народи затримали його довше, інші перейшли скоріше на публічно-правні основи.

Ще на світанку історії франконської державної організації прийнялася засада, що королем може стати тільки член королівського роду. Спочатку до королівського столу допускалися королівські сини з-поза подружжя нарівні з легальними потомками, але вже за каролінгів під впливом християнізму першість належала шлюбним нащадкам.

Спочатку короля вибирав народ. Засновник франконської держави Улодвик був обраний народом шляхом піднесення на щиті.

Хоч теоретично існувало дальше виборне королівство, витворилися точно означені форми наслідства престолу, обмежені до найближчих чоловічих нападків королівського роду. Коли існувало більше упорядкованих нападків, наступав поділ держави. Територія держави підлягала поділові на рівні частини між спадкоємцями, з яких кожний ставав рівноправним володарем свого спадщинного наділу. Щоб зберегти єдність держави, в 7 стол. відступлено від цього спадщинного принципу і королівство потрапляло в руки вибраних не народом, а невеликою кількістю наймогутнішої аристократії. Під кінець меровінгської доби короля визначував майордом. Останнього з них - Піпіна - вибрав нарід на короля. З того часу скріплюється виборне право народу чи аристократії в той спосіб, що визначений спадщинним правом наслідник престолу мусив бути підтверджений народом. Згодом у час каролінгів знову зміцнився спадщинний принцип королівського дому, а намагання довести шляхом закону до неподільності держави (договір у Верден) не мало успіху. При спадкуванні так само, як при виборі короля, не брали до уваги малолітності. Коли кандидат на престол був з уваги на молодий вік нездатний володіти, від його імени виконували владу держави пани, а згодом сам майордом.

Формою прийняття королівства було вступлення на королівський стілець. Малолітнього підношено на престол, за давнім звичаєм, коли підносили також і повнолітніх. В меровінгських часах прийнявся також обряд і з держави (який нагадує знане з приватного права про набутті ґрунту обходження меж) та при цьому відібрання присяги від підданих. Коли король сам не об'їздив краю, просягу відбирали королівські посланці. Заприсяження підданих перейнято з римського права. Згодом прийнялося помазання, перейняте з старожидівського, сакрального права. Перше помазання наступило за Піпіна (751 р.). За короля Карла Великого прийнято візантійську форму коронації.

Королівськими інсигніями були спис, хоругви і престол. Його найвищу судейську владу символізував скипетр.

в) Королівська влада.

Права короля поділяються на I) права почесні і
2) права, зв'язані з державною владою.

I. П о ч е с н и м п р а в о м короля було право на титул і на інсигнії влади. Вже давні королі з меровінгського роду вживали також назви rex Francorum . Карло Великий вперше вжив 763 р. додаток з Божої ласки, який з одного боку вказував на королеву покору перед Богом, а з другого - на походження його влади від Бога. Ця формулка він перейняв від англосаксів. Від 779 р. Карло Великий вживав титулу rex Francorum et Lombardorum ac Patricius Romanorum , а з 800 р. після прийняття імператорської корони вживав титулатури Augustus Imperator Romanorum ac Subernans Imperium . Титули наслідників Карла Великого підлягали змінам, напр., Людовик I називав себе Imperator Augustus з деякими додатками. Інсигніями королів за Меровінгів були спис, престол, булава і скипетр, а за Каролінгів - це корона, меч і хрест.

2. Державні права короля можна окреслити як права найвищого репрезентанта, адміністратора, судді й військового вождя держави.

Як р е п р е з е н т а н т держави, король приймав і висилав послів до чужих держав, заключав договори за згодою народу і виступав від імені держави назовні.

Як н а й в и щ и й а д м і н і с т р а т о р держави, король іменував урядовців і церковних достойників включно до єпископів, які були носіями державної влади і адміністрації, від часу, коли вона перейшла з рук народу (народнього віча) до короля. Королівські розпорядки, видавані урядовцям, як службові інструкції, витворювали нове королівське адміністраційне право.

Король мав в своїх руках також ф і н а н с о в у в л а д у . Він затримував за собою монетне право, право на митні і інші державні оплати включно до податків.

В руках короля знаходиться зверхня суверенна влада називати і забороняти під загрозою кари.

Ця особлива королівська влада мала різні вияви. Особливим її виявом був т.зв. к о р о л і в с ь к и й м и р (порівняти з гетьманську протекцію за Козаччини) , під який король підтяга-

особи, речі, місця, чи місцевості. Їх безпека і недоторканість були гарантовані збільшеною карною відповідальністю. Ця спеціальна протекція поширювалася передовсім на його дружину і королівських урядовців, за яких смерть чи пошкодження була накладена грошова кара в потрібній висоті проти звичайної кари, належної за їх пошкодження. Ця окрема королівська опіка поширювалася також на всіх, хто йшли до короля або верталися від нього, вона панувала також на королівських шляхах та зберігала королівські добра, його двір і саму особу короля, яка була недоторкана і священна, а всяка агресія, скерована проти неї, була карана смертю. З часом цей королівський мир став загальний і замінив давній народний мир, вслід за чим з рук народу перейшло на короля право відібрати від злочинця право до цього миру, виїнявши його з-під права, а також право ласки. З цього витворилося згодом окреме ярмаркове чи ринкове право, лісове право й імунітети. Це право короля давало йому теж змогу видавати загально зобов'язуючі розпорядки, загрожені карами, для упорядкування всяких господарських поліцейних, судових і військових справ. Ця влада опиралася передовсім на управління королів, як військових вождів, обов'язком яких було зберігати мир і лад у війську, а тим самим в усьому народі. Опіраючись на віками освячену традицію, вона була головним джерелом королівської сили і давала королям необмежену змогу розширення їх потуги і впливу.

Як на й вищий суддя, король виконував судові прерогативи сам або за посередництвом свого двірського графа, палатина (пфальцграфа)..

Королівський суд став на місце давнього вічевого суду. Судові віча, які колись єдині вирішували всі великі судові справи, відходили поволі на задній план, звільняючи місце рухливішому і більш правничо виробленому королівському суду. Цей суд складався з визначених королем суддів і розглядав справи під його власним проводом або під проводом королівського майордома. Найнижча кількість судів була 7. Суд збирався на великих місцях, де потребував король; на дворі, на ловах, в поході у всякий час; в залежності від потреби. Це в великій мірі упрощувало його діяння в порівнянні з тяжким великим тілом вічевого суду з його великим кількісним складом, точно означеним місцем:

порою суду. Цей королівський суд судив за народним правом, але в силу окремих потреб та королівської влади він поволі витворював нове королівське право, яке як і суд було еластичніше, більш пристосоване до життєвих актуальних (не традиційних) потреб народу.

Крім цього центрального королівського суду в краю діяли суди королівських урядників-графів, які були зв'язані постановами народнього права.

Як найвищий полководець король скликав через своїх урядовців загальне і провінційальне ополчення, відбував перегляд війська і з принципі сам вирішував справу війни або миру. Основи королівської влади опиралися в засаді на приватно-правних принципах. Король є паном землі і населення і має над одним і другим вільну децизію. Одначе, не можна говорити про необмежений абсолютизм франконського короля, який був в'язаний традиційним національним правом, з одного, і укладом сил між ним і панством та народом, з другого боку. Сам король жив у меровінгську добу за салійським , а в каролінську - за рібуарським народнім правом.

Б. Ц і с а р с т в о .

Два періоди франконської держави - меровінгський і каролінський відрізняються не тільки зовнішньою назвою та королівськими пануючими династіями, а передовсім своїм внутрішнім змістом. Від Піпіна, що перший одержав від папи корону і помазання (754р.) починається основна переміна в побудові держави, в її внутрішній змисті та цілях. Ця переміна досягла повного завершення в державі Піпінового сина, Карла Великого.

Піпін перейняв з коронацією охорону церкви і передав папі екзархат, здобутий на лонгбардах, який і став основою церковної держави. Карло Великий також опікувався церквою, але зберіг для себе зверхні права екзархату, вважаючи його часиною своєї держави. Цей стан не змінився в засаді також після його коронації на цисаря в 800 р. Спочатку коронування і помазання папою не мало засадничого правного значення, доказом чого був той факт, що наступники Карла Великого одержали цисарську корону

від своїх попередників, але з половини 9 стол. помазання і коронацію переводив папа, що й сталося правом, і з того часу датується переможний вплив папства на цесарство.

Цесарські права і обов'язки в загальному не відрізнялися від королівських. Як "оборонець церкви", а передовсім "римський патріцій" цесар був зобов'язаний охороняти церкву, в чому з половини 9 стол. урочисто запрягав при коронації. Внутрішню основу того зобов'язання давало свого роду адоптування короля папою, який в цей спосіб ставав "сином церкви".

Це зв'язання франконської держави з церквою створило, з одного боку, ґрунт для ривалізації між духовною і світською владою, а, з другого боку, зв'язало франконську імперію з римською і примусило її немов би відновити стару універсальну римську державу, що потягнуло за собою згадану вище повну перемену її основ і цілей.

Каролінська держава, чи скоріше держава Карла Великого, прийняла за основу теократично-універсалістичну ідею. Універсальна ідея полягала у відновленні універсальної римської імперії, теократична - на її відновленні на християнських основах. Це дало привід до пов'язання античної і християнської культури, які в наслідстві поставили цілий ряд окремих завдань перед державою і надали їй зовсім нового змісту.

Т е о к р а т и з м королівської держави опирався на ідею *civitas Dei* св. Августина. Цесар є головою Богом створеної держави, а його дорадником і помічником є папа. Велика індивідуальність Карла Великого дозволила йому використати свою перемогу на лонгобардах і здобуття Італії для опанування папи і церкви. В його руках опинилася не тільки світська влада над Італією, а також над церквою, достойники якої стали на службу його державній політиці. Зовнішнім виявом цієї влади над церквою є королівські закони в церковних справах (церковні капітулярії) і право йменування єпископів. Зате ці церковні достойники вступили цілком в державний апарат Карлової держави і стали її високими урядовцями, цілковито незалежними від Риму. Королівська титулятура оборонця церкви і додаток до королівського титулу "з Божої ласки" або "з милосердя Божого" повинні були

підкреслювати, що король є Божим помазанником, від імени якого виконує владу. Ця теократична ідея, яка згодом лягла в основу догматичних змагань між церквою і царством, примусила короля зійти з приватно-правної основи його володіння і стати на загальному ґрунті, що в свою чергу зродило цілий ряд нових завдань культурних, соціальних і державних.

У н і в е р с а л і з м цієї нової держави позначився зовнішньо в самім титулі Карла Великого, що вказував на зв'язок його держави з римською імперією. Він не тільки король франків і лангобардів, а водночас римський патрицій і імператор з владою над римською імперією. Цей універсалізм доводив до усупільнення і стислішого внутрішнього злиття держави, вслід за чим пішли намагання скасувати приватний принцип в наслідстві престолу, який опирався на рівноправності спадкоємців, між якими треба було розділити державу. Але життя пішло іншим шляхом і надалі не вдалося зберегти єдності держави.

2. Королівський двір і державна адміністрація.

Король, як найвищий адміністратор держави, зосереджував у своїх руках всю виконну владу, користуючись при цьому своїм двором, як дорадчим і виконним тілом. Тому що інститут королівства опирався в однаковій мірі як на публічно-правні, так і в меншій мірі на приватно-правні принципи, королівський двір зосереджував в руках своїх урядовців не тільки приватну адміністрацію королівського дому й майна, а також всі центральні державні уряди. Двірські урядовці були, таким чином, водночас публічними урядовцями в службі держави - врешті типове явище для державних устрій на певному рівні розвитку.

а) Королівський двір.

Королівський двір (*palatium, aulæ regis*) складався з урядовців, покликаних королем. Їх кількість постійно мінялася залежно від потреби й волі володаря. Крім урядовців, до двору належали також особи, які з різних причин довше перебували на дворі (*palatini, aulici*). Тільки деякі уряди були пос-

тісні й вони бували здебільшого довгий час у тих самих руках.

Поміж цими урядами слід розрізнити давні германські уряди, які зустрічалися на всіх дворах королів і князів, та на нові франконські уряди, витвір нової держави й її потреб.

До давніх германських урядів належали передовсім 4 головні уряди: двірський, підскарбій, маршал і підчаший. Ці уряди займали звичайно визначні члени королівської дружини. Їм були підпорядковані численні нижчі урядовці, багато невольні люди.

Двірський (спочатку званий трухзес, згодом з латинського майордом) був найвизначнішим двірським урядовцем. Крім старань про королівський стіл, а згодом управи королівських посілостей (домен), він був головою двірської управи.

Підскарбій (камерер) був скарбником короля. Він управляв також королівськими замками та дбав про приміщення та одяг цілого двору.

Маршалок був королівським конюшим, обов'язком якого було дбати про королівські стаднини та управляти королівськими та двірськими подорожами.

Підчаший (шенк) завідував королівськими пивницями й виноградниками.

Крім цих головних урядів було ще багато інших, менш важливих, створених у міру потреби. До нових франконських урядів, запозичених за час франконської держави з чужих, передовсім римсько-візантійських зразків, належали: майстер церемонії, квартирмайстер, збруйник, кухар та інші.

Королівський двір не мав постійного місця осідку. Він пересувався з місця на місце, з одного королівського замку до іншого. Одною з причин мандрівки була справа харчування численного королівського двору. В замках перебували постійні управителі, а приналежні до замків ґрунти були віддавані для обробітку поодиноким людям. Центральної управи королівських лісів не було.

б) Державна адміністрація.

Як згадано, королівський двір був також центральним адміністративним апаратом держави. Двірські урядовці були одночасно й державними урядовцями. Цей стан був не стільки правовим, скільки фактичним, введеним королями, які вживали своє довірене двірське оточення також для поради й допомоги в державній управі. Вони творили щось, ніби двірську раду, яка мала великий вплив на хід державних справ.

З-поміж вже відомих нам двірських урядовців важливі державні функції виконували підскарбій, маршалок, а передовсім майордом.

Підскарбій керував фінансами держави і короля, що не були одні від одних відмежовані, і був неначе міністром фінансів.

Маршалок виконував важливі військові функції, як командант королівської кінноти, що була основою збройної сили. Найбільше політичне значення здобув майордом. Він став спочатку провідником антрустіонів, тобто королівських дружинників, яких рекрутували з-поміж франконської аристократії. З часом з цієї військової дружини створився неначе союз королівської урядничої аристократії, яка почала здобувати шораз більший вплив на державні справи. Ці антрустіони підпорядковувалися майордомові на основі присяги і вони винесли його з часом на найвище після короля місце в державі, зробивши його фактичним шефом державної адміністрації. Після поділу держави на частини, кожна з них мала свого майордома. Лише в 637 р. вдалося старшому Піпінові об'єднати всі частинні майордомські уряди в одно і зберегти його спадщиною для свого роду. Один з членів цього роду Піпін малий усунув короля з меровінгського роду і сам посягнув на королівську корону. По цім (751 р.) він скасував цей уряд узагалі.

В державній адміністрації окреме місце займала королівська канцелярія, в якій виготовляли і завіряли королівські грамоти. Канцелярія виникла за франконської доби. За Карла Великого йшла величезна законодавча праця; в ній

також виготовлялися постійні урядничі інструкції. Працю в канцелярії вели освічені писарі (нотарі) і референти. За королівської доби ці обов'язки перебрав на себе канцлер, який був духовником. Згодом цей уряд було зв'язано з урядом найвищого духовника королівського двору-архикапеляна, який одержав назву налканцлера, або архиканцлера.

Одним з найбільших королівських урядовців являється аббат стол. палатин (Pfalzgraf). Він виконував різні державні послуги, але головним чином присвячувався судівництву. Спочатку він засідав у королівському суді й вів розправи з доручення короля, який видавав вирoki на основі його справоздань, а згодом, за Каролінгів, став державним міністром і головою палатинського суду, який відділився від королівського суду, залишаючи йому розгляд спорів між панамі та деяких важливих правних питань. Коли бувало більше палатинів, тоді кожному з них доручувалося розгляд судових справ і правничих питань з поодиноких племінних територій.

При потребі цілий двір служив королеві порадою, але з часом витворилися також постійні урядові дорадники, яких звали консіліярами або сенаторами.

Вплив народу на державну управу, колись такий вирішальний, тепер цілком занепав. Загальні народні збори вийшли з ужитку, а втім, з уваги на величезні державні простори, вони були зовсім неможливі. Ще тільки коли-не-коли відбувалися збори в ільска, яким король по своїй волі давав на схвалення деякі справи. В цей спосіб народ позбавлено його головного права участі в державних справах, залишаючи йому тільки невеличкі можливості племінної самоуправи.

Зате щораз більший вплив на державні справи здобували пани, яких король закликає на двірські й державні сойми. Спочатку це залежало від волі короля, а згодом король став зобов'язаний піддавати на розгляд панам важливіші справи і скликати двірські сойми двічі на рік - навесні (звичайно з військовими зборами) та восени.

3. Місцева адміністрація.

В побудові місцевого адміністраційного апарату на землях Франконської держави зустрічаємо чи не найбільше різноманіт-

ностей. Перехрещення германських і римських впливів та більше або менше зв'язання з державним центром поодиноких країв, об'єднаних добровільно або підбюєм, вплинуло на різне оформлення місцевої адміністрації. Тому, з'ясовуючи це питання, можна тільки загально помітити територіальний поділ і адміністраційні установи, типові для більшості земель. Але із зміцненням державної будови, зокрема в королівську добу, багато цих установ поширилося на цілий простір держави, при чому франконське право, тобто право франконського племені, було основою для нового адміністраційного права всієї держави.

Основний адміністраційний поділ франконської держави опирався на : а) сотнях, б) графствах і в) провінціях (князівства, дукати).

а) Сотня .

Сотенна організація населення належить до старогерманських інституцій. Це був раніше особовий союз певної кількості членів племені, призначенням якого було виконувати судівництво, зокрема у д і л я в а т и с п і л ь н о ї п о р у к и за всякі злочини, що трапилися на території сотні. Це була, отже, свого роду судова громада (пор. староукраїнську верв, згодом - копу), яка крім особового елемента мала в собі ще елемент територіальний. Ця сотенна організація була зобов'язана на ти відшкодування за кожний випадок краді, вбивства і т.п., що стався в їх окрузі або випукати й видати злочинця чи "звести слід", тобто показати, що злочинець походить не з цієї сотні. Ці сотні мали різні назви в різних племен. У франків і лубів - центена, у англосаксів і північних герман - гундред, або герад, чель у фризів.

Цей поділ зберігся у франконській державі, прибравши більше територіальний характер. Йому відповідають в загальному вікарії на території поримської Галії.

На чолі сотні стояв с о т н и к, центенар, вибраний народом. Він головував на судових вічах, будучи начальником сотенного суду. З часом його судові функції були в більшості перебрані графом, а сотник став його допоміжним органом, як графський заступник. В цей спосіб цей типовий народний урядовець

перетворювався поволі у державний уряд. Поки це сталося, повнота судової влади в сотні належала тільки сотникові. Граф/і йому підпорядкований нижчий королівський урядовець с а'д е б а - р о тільки допомагали сотникові виконувати вирoki, стягаючи гривни, арештовуючи засуджених і т.п.

б) Графство, (comitatus) є інституцією франконського права. Граф був спочатку вождем одного відділу франконського війська, підпорядкованого йому з волі короля. Король іменував графами звичайно близьких своїх людей з-поміж двірського оточення. Як королівські урядовці, графи були охоронявані королівським миром. За їх голову належалася потрійна злата. Їм повинні були коритись підпорядковані. З поширенням франконської держави графи були іменовані командантами військових залог у підкорених краях, а поруч з тим їм доручували різні адміністративні функції, зв'язані з загальною поліцією, безпекою в краю, будовою й доглядом шляхів, фінансами і т.п. Граф діяв від імени короля, який переносив на нього свої права. Тому граф міг видавати розпорядки та мав право вимагати їх виконання. З часом на графа перейшла не лише більшість адміністративних функцій які до того часу належали народнім урядовцям, а також і судництво. В цей спосіб королівське урядництво витискувало народніх урядовців і чимраз більше обмежувало племінну самоуправу. Прямим наслідком цього стану було поступове витискання єдиного племінного народнього права загальнодержавним, королівським правом.

Вільне визначування графів королем закінчилося з початком 7 стол. За Хльотора II (614 р.) - король зобов'язався іменувати графів тільки з-поміж місцевих жителів. За Карла Великого графський уряд став перетворюватися в спадчинний. Ця еволюція завершилась лише в середньовіччі.

Граф не одержував постійної платні. Йому належала одна третина стягнутих гривен та сервітіум, тобто право на утримання й безплатний перевіз копитом місцевого населення. Крім цього, вступаючи в уряд, він одержував земельне володіння, зв'язане з його урядом, яким користувався в час виконання службових обов'язків.

У меровінській добі поділено цілу державу на графства, при чому округи графств охоплювали здебільшого територію

рії давніх державок. Часто ці території підлягали поділові на декілька графств. Величина графств була різна. За Каролінгів вона сягала звичайно округи трьох або чотирьох сотень. Графства прибрали римську назву комітат, але носили також німецькі назви: гав, айба або поле.

Граф став з часом найважливішим королівським урядовцем і на ньому опиралася організація великих просторів нової держави. Сталося це зокрема в той час, коли граф цілковито опанував сотників і зробив їх своїми підпорядкованими, хоч їх ще й називав народ. В деяких округах, слабше пов'язаних з центром, сотники зберегли більше давніх управлень, а граф опирався на окремих графських урядовцях, передовсім на вікариях, які були виконними органами графа і не мали самостійного обсягу діяння. Здебільшого граф іменував по одному вітові на кожному сотні. З часом по деяких краях уряд сотника злився з урядом вікта. В Галії такими допоміжними урядовцями графа були вікарії, які з часом стали заступниками графа, як голови нижчого суду. Вікарії спочатку були королівськими урядовцями, чим і відрізнялися від сотників. Але після підпорядкування сотників владі графів ці два уряди - сотників і вікаріїв нічим не відрізнялися один від одного. Крім вікаріїв у роанських краях зустрічаємо ще уряд віцеграфа, який був постійним заступником графа у всіх справах. Часовими заступниками графа були посланці графа, уповноважені герцогом для окремих доручень.

в) Провінції (князівство, дукат).

Франконська імперія виникла з поодиноких племенних територій. Ці території й залишилися звичайно складовими частинами державного організму, зберігаючи свої самостійності, від центральної влади з більшою чи меншою незалежністю. Вони жили своїм старинним племінним правом, яке тільки поволі стіснялося новим загальнодержавним правом. Ці краї здебільшого стали найвищими адміністративними округами франконської держави. На чолі такого герцогства, що охоплювало більшу кількість графств стояв - урядничий герцог (дукс), королівський урядовець, головним обов'язком якого була команда військом і зберігання загального спокою й ладу у провінції. Загальним адміні-

ністративним зверхником провінції (дукату) він не був. Зокрема графи були підпорядковані не йому, а безпосередньо королеві.

Ця організація не була загальна. Деякі графства не належали ні до якого дукату, а у галійсько-римських краях зберігся здебільшого давній римський провінційональний поділ. На чолі цих провінцій стояв патрицій, який був зверхником усієї провінційональної адміністрації. За каролінгів зустрічаємо вже патриційів.

Така була в загальному адміністрація провінцій в середньовісську добу. Під кінець тієї доби і за каролінгів в державній адміністрації наступили помітні зміни. Основну реформу перевів Карло Великий. Ця реформа мала мету якнайбільше пов'язати різні частини держави і підпорядкувати їх сильній центральній королівській владі. Він зміцнив становище графів, підпорядкувавши їм як усіх народних князів, так і нижчих державних, світських і духовних. Але підставою цієї централістичної реформи була інституція королівських посланців.

Королівські посланці (missi regis) являли собою новий королівський централістичний уряд, установлений для кожної провінції. Цей уряд був відомий вже раніше, але тоді він не був постійним органом, а тільки доразовим. До цих давніх missi ad nos, які були звичайними уповноваженими короля, посланими до провінцій для проведення окремих доручень, нав'язав Карло Великий, покликуючи до себе двох постійних "міссі" для кожної провінції, одного світського і одного духовного. Ці посланці були іменовані щороку, при чому особи часто мінялися. Духовний посланець був здебільшого архієпископ провінції, який також був членом на один рік і згодом мусив бути потверджений на своєму місці знову. Ці урядовці мали обов'язок в перший місяць кожного року об'їздити свої провінції, перевіряти діяльність місцевих князів і відбувати суди та збори, а потім скласти звіт королеві.

Влада цих королівських послів була дуже велика. Вони представляли короля й їхні компетенції в провінціях рівнялися королівським. У відношенні до короля вони були зв'язані його вказівками. Вступаючи в уряд, вони скликали провінційональні збори всіх князів і васалів, на яких проголошували королівські розпорядки. Щороку вони відбували 16 судових засідань, по чотири на чотирьох

вих місцях, при чому застосовували не народне, а королівське право.

Ці королівські посланці були головними носіями і гарми державної єдності. Іменовані довільно королем, вони були затані від нього і володіли в провінціях від його імени й за його правом. Але коли з часом вільна номінація короля була обмежена, ці посланці перестали відігравати свою засадничу централістичну роль, бо й потягло за собою ослаблення держави, а згодом її занепад. Подовика I ці посланці були вже іменовані тільки з-поміж місцевої знаті, і то не королем, а соймом.

Окреме становище в державній адміністрації займали маркграфства. Для усунування військової організації і зміцнення кордонів держави, на прикордонні творено союзні більшої кількості графств і піддавано їх владі маркграфа, який мав у межах своєї провінції майже необмежену владу. Організація маркграфств була виключно військова. Вони були здебільшого будовані на королівських ґрунтах, здобутих підбоями, на яких створювано військові колонії, будовано укріплення, тощо. В найважливіших маркграфствах слід згадати саксонське й баварське на сході, іспанське й британське на заході.

4. Судовий устрій.

Судовий устрій франконської держави перейшов декілька засадничих реформ, з уваги на які можна його поділити на три часи: а) початкову, б) меровінгську від 6 стол. і в) каролінську.

а) На початку судівництво опиралося на давні зразки, висліді вікового звичаю. Судочинство відбувалося в загальних народних вічах і на вічах сотених громад. Кожні сорок днів (ночей) відбувалися звичайні судові віча сотні, що тривали три дні. При потребі скликалися надзвичайні віча. Сотня являла собою судову громаду, яка мала обов'язок брати участь у вічу. Для кожного віча було вибрано відділ, складений з 7 осіб, який мав завдання пропонувати вирок. Це були початки пізнішого суду присягнутих. Вирок виконував граф або підпорядковані йому урядовці.

б) В 8 столітті до кінця меровінгів судова влада перейшла від сотні до графа. Графство

суд опирався в дальшому частково на сотенний суд. Він відби-
вався постійно по два рази на рік на 4-х судових міс-
цях сотні, яка надалі залишилася судовою громадою з обов'язком
брати участь в судових засіданнях. Не було ні окремих графських
судових місць, ні окремих графських судів. Надзвичайні
ні судові засідання (подекуди також звичайні, постійні) су-
ду сотник і він керував ними. Цей суд міг вирішувати тільки
менш важливі справи (*causae minores*) навіть такі, які вже ро-
бляли, але ще не закінчили перед звичайним судом. Провід над
цим судом міг також перебрати граф. Важливі справи (*causae
maiores*) міг вирішати лише суд під проводом графа. Суд під
проводом сотника міг перевести в такій справі лише розправу, але
вирок видавав граф. В суді, керованім сотником, проєкт вирок
подавали 7 представників віча, а виконував граф чи його урядо-
вці (війт).

в) В каролінській добі судівни-
цтво спиралося на королівських судах: двірським суді, суді коро-
лівських посланців і графських судах.

Королівський двірський суд
розглядав усі справи між панами, усі справи урядництва, злочини
непослуху королівським розпорядкам та відмови підданчої присяги
королеві. Крім цього, на основі окремого мандату (*ius evocandi*)
королівський суд міг підпорядкувати собі всякі інші справи, які
підпадали під підсудність інших судів. З часом витворилася упрі-
вілейована категорія осіб, які на основі королівського привілею
(*privilegium reclamationis*) могли перенести всі свої справи
з інших судів до королівського.

Двірський суд відбував свої засідання щотижня. Від часу
Піпіна головування на цьому суді перейшло на палатина, який з часом
сам собі посилав нижчих урядовців, головуючи тільки на головних
засіданнях. Так виник окремий від двірського палатинсь-
кий суд. Для вирішення справ з окремих племінних груп
призначувалося окремих палатинів. Для виготовлювання судових
грамот виникла на дворі окрема двірська судово-
канцелярія, яка перейняла ці справи від загальної двір-
ської канцелярії.

З двірським королівським судом були зрівняні с у д и королівських посланців, що їх відбували посланці в час своїх об'їздів провінції. Ці суди застосовували не народне, а королівське право, яке керувалося правом, диктованим доцільністю (Billigkeitsrecht).

Графські суди діяли як раніше з тим, що Карло Вел. перевів і тут помітні реформи. Передовсім він намагався відтягти населення від обов'язкової участі в частих судових засіданнях і тому постановив, що загальний обов'язок участі в судових вічах відноситься тільки до графських судів, які відбуваються два або три рази на рік. В сотенних судах участь загалу була не обов'язкова. Замість загалу виступали постійні лавники чи колегії. Для кожного графства було вибрано з-поміж великих землевласників і васалів 12 лавників, при чому кожна судова колегія складалася з 7 лавників. В цей спосіб графський суд розбивався на два роди судів: загально-обов'язкові суди, які відбувалися від двох до трьох разів на рік для кожної сотенної округи і в них була зобов'язана взяти участь ціла сотенна судова громада. На суді головував граф, який видавав вирок, запропонований лавниками. Цьому судові підпадали більші справи.

Побіч цього загально-обов'язкового графського суду діяв суд лавників, без участі судової громади і без присутності графа. На ньому головував сотник. Цей суд відбувався в кожній сотні кожних 14 днів. Вирок видавали самі лавники. Цьому судові підпадали менші провини.

Ця Карлова реформа не охопила цілої держави. По деяких краях, як, напр., Саксонії, зберігся в частині давній судовий устрій. Мимо цього графський суд, що діяв від імени найвищого судді, короля, відіграв визначну об'єднуючу роль в межах франконської держави.

5. В і й с ь к о .

В попередній добі візьмова сила опиралася на загальній військовій повинності всіх чоловіків, здатних носити зброю. Вони збиралися на вічах, що були найвищим органом державної влади, і тільки вони мали повноту громадянських прав. Але ці патріархальні

племінні відносини мусили зміститися в територіально розтягненій франконській державі. Великий державний простір не дозволяв уже збирати відразу все військо з цілого краю, і тому здебільшого було скликувано збройну силу тільки поодиноких провінцій.

Другою причиною зміни давніх відносин було зубожіння селян, яким не під силу було нести тягарі військової служби і воєнних походів, тим більше, що вимоги щодо озброєння надзвичайно зросли. А втім, широкі державні простори примусили замінити піхотинців на кінноту, що дуже збільшило кошти військової служби. Тому коло військовообов'язаних почало чимраз більше звужуватися. Залежно від маєткової спроможності населення ділилося на групи, які спільно виставляли одного вояка. Всі інші не виконували військової служби, але зате покривали кошти утримання свого висланця. Поза тим загал був притягнений до військових робіт, таких як будова твердинь, прокладання шляхів, будова мостів тощо. Ці народні висланники були, як правило, піхотинцями. Головні відділи війська, а саме кінноту, виставляли пани і васали.

Вже в ранні часи меровінгської доби витворилися на галійсько-римському ґрунті феодалні стосунки. За земельні наділи, одержувані від панів, васали зобов'язані були виконувати військову службу в їх приватних відділах. В свою чергу пани були васалами короля, який наділив їх величезними добрами, зокрема в 7 і 8 ст. Їхні приватні відділи на основі васальної залежності включували до королівського війська.

Король був зверхнім вождем всієї цієї збройної сили. Він видавав мобілізаційні накази, означуючи кількість війська і вид зброї. Організацію ополчення переводили графи чи герцоги, а згодом самі пани (сеньори).

За Меровінгів щороку в березні відбувався перегляд війська (т.зв. мартове поле), звідки нерідко військо вирушало прямо в похід. Згодом з 755 р., коли головну масу війська творила кіннота, перенесено перегляд на травень з уваги на пашу для коней (травневе поле). На випадок потреби боронити край від агресії скликувано було загальне ополчення всіх здатних носити зброю.

6. Ф і н а н с и .

Також франконська доба не створила справжнього фінансового господарства. Черепкодою в цьому були здебільшого натуральні

форми приватного і державного господарського життя, сполучення приватного королівського майна з державним і, врешті, небачення германського населення платити безпосередні податки, які вважалися приниженням вільної людини.

Всеж початки державних фінансів можна помітити в ранній меровінгській добі. Фінансові джерела слід поділити на два роди: давні германські і нові, здебільшого перейняті з Риму.

До старогерманських фінансових джерел належали передовсім дорічні подарунки, що їх складає нарід королеві. З часом король залишив ці дари графам. До цього джерела прибутку війшли судові і адміністративні гривні за невиконання королівських наказів. З перших припадала королеві третина, а другі - в цілості. Король брав також оплати від людей, прийнятих під свою особливу опіку (протекцію), ^{напр} в'їждів. До його майна входила також данина підкорених племен і воєнна здобич, наслідок походів.

Найголовнішим джерелом королівських фінансів були королівські земельні володіння. Частину з них король роздаровував або віддавав за чиншом в тимчасове користування, а частину затримував у своєму володінні як королівські домени (fiscus). Домени обробляли та керували ними королівські управителі. Ці добра стояли під наглядом урядовців, визначуваних для кожної провінції. Загальну зцентралізовану адміністрацію королівських дібр створив лише Карло Великий.

До римських джерел державних прибутків належать биття монет і мита. Биття грошей було здавна монополем володаря. Мита брали від перевозу товарів через митні місця (транзитні мита) звичайно товарами; від користування публічними уладженнями, як шляхи, мости, ріки, пристані; від користування ярмарками (ярмаркові мита) і т.інш.

Також з римських фінансів було перейняте т.зв. *servitium regis*, тобто плати натурою, належні від усього населення королеві і його урядовцям. Це було право на утримання в час подорожі, засоби сполучення і помешкання.

Здається, що податки в насправді немов би не було. Тільки на поримській території затримався поголовний податок.

ток і то податок тільки від римських громадян.

7. Февдальні стосунки.

Те, що згодом надало цілому середньовіччю окреме обличчя, а то й назву, взяло початок у франконській добі. Це були ленні, чи за пізнішою термінологією (вже в 9 стол.) феодальні стосунки, на яких опиралася в однаковій мірі як суспільна, так і державна побудова. Феодалізм опирався на двох основах: а) окремих земельних наділах (бенефіціум) і б) васалітеті.

а) В е н е ф і ц і я л і з м виник на основі давніх королівських земельних надань, чи скоріше - дарувань, що були широко застосовані за раних Меровінгів. Королі наділяли світських і духовних панів великими земельними посілками, які одначе за старим германським дарувальним правом не давали обдарованим повної власності на дарованих речах. Даровані добра були непідільно зв'язані з особою обдарованого і тому їх не можна було позбуватися, а право спадщинності було обмежене здебільшого до чоловічих нащадків. Коли чоловічих нащадків не було, даровина верталася до дарувальника. Крім цього ця даровина зобов'язувала обдарованого у відношенні до дарувальника. Він був зобов'язаний вживати її так, щоб це приносило користь дарувальникові, тобто королеві.

Коли вичерпалися королівські добра, а державні інтереси, зокрема організація кінного війська, вимагали щораз нових земельних надань, Карло Мартель вдався до радикального засобу і посягнув по церковні добра. Він секуляризував великі земельні посілости, які віками збирала церква, і став їх розділяти як бенефіції, опираючись при цьому на канонічне право, якому підлягали ці землі. Канонічне право не дозволяло взагалі збувати церковні посілости й на церковних добрах не можна було здобути навіть обмеженої власності. Тому єдиним способом перенести церковний ґрунт в інші руки була відплатна оренда, прекаріум, або бенефіціум. Набувець такого ґрунту міг його передати дальше, але тільки до часу своєї смерті. По цім ґрунт повертався до власника, тобто до церкви. Церква, в якій було віднято чимало її володінь, домагалася, щоб ті зс-

лодіння їй повернули після смерти тих, кого тими землями наділено. На основі угоди між церквою і королем, частина тих дібр залишилася до виключного розпорядження короля. Наділений церковним ґрунтом повинен був платити церкві десятину й після його смерти ґрунт повертався до церкви, але король міг ним розпорядитися далше і на ділі наділював його спадкоємцям померлого. З уваги на обов'язок платити чинш цей стосунок між дарувальником і обдарованим слід уважати за прекаріум, але його вважали за бенефіціум тому, що чинш не був істотним тягарем, накладеним на наділеного. Цей чинш був тільки відшкодуванням для церкви за відібрану їй посілість, а справжньою відплатою наділеного були вищі обов'язки, про які буде мова далше.

Ідучи за цим бенефіціум, предметом якого були церковні посілості, король, а за ним світські й церковні пани, почали в цій формі провадити земельні надання з королівського й приватного ґрунту. В цей спосіб інституція бенефіціум спиралася на сполучення елементів старогерманського і канонічного права, витворивши своєрідне часово і речово обмежене право на землю. Під кінець 9 стол. на зразок цих бенефіцій було наділювано не лише землю, також права на податки, мита, роботи, а то й публічні уряди.

Головною причиною цих бенефіціяльних надань були військові потреби, а часомово багачня короля приєднати до себе франконське панство. Підставою збройної сили була в той час кіннота. Забезпечення всім необхідним кіннотчика вимагало багато витрат і тільки заможні люди могли собі ті витрати дозволити. Через це король старався наділити землею якнайбільшу кількість своїх найбутніх вояків.

б) В а с а л і т е т . Інституція васалітету виникла від сполучення германського і галійського елементів. Г е р м а н с ь к а д р у ж и н а, яку спочатку міг мати тільки король, а згодом і панство, була відома у франконській державі здавна. За Меровінгів вона творила королівський двір (антрустіони) і спиралася на аристократичній основі.

Впротивагу до цього стояла г а л і й с ь к а к л і с е н т е л я, яка походила з нижчих класів і те почасти з-поміж несвобідного населення. Давнє галійське населення поділялося в

часі франконського підбою на великих земельних власників потек-
теп і на підпорядкованих їм клієнтес. Ці клієнти мали романізо-
ване кельтське ім'я вассі чи вассаллі, що означало спочатку
служу, а згодом дружинника. Цей васальний стосунок виникав у на-
слідок комендації (*se commendare*), підпорядкування васала
під опіку і зверхність пана. Пан був зобов'язаний охороняти під-
леглого й репрезентувати його в зовнішніх стосунках, за що під-
леглий складав йому оплати і виконував службу господарської, а
часто й військової натури. Франконські пани стали наслідувати
цей галійський зразок, щоб у той спосіб придбати собі дружину.
Вони брали під свою протекцію вільних і невільних людей, зобов'язу-
вали їх відбувати військову повинність і керували ними в поже-
дах. За Карла Мартеля цей інститут здобув державно-правну основу.
Пан, якого звали сеніором, був зобов'язаний у свою чергу вистав-
ляти їздців в розпорядження короля. З часом інститут васалітету
поширився на територію всієї держави. Цим ім'ям називалися також
дотеперішні королівські дружинники.

Зав'язання цього стосунку наступило за германськими
дружинними зразками через складення присяги вірності панові, при
чому васал вкладав символічно свої руки в руки пана. Це була т.
комендація. Пан, приймаючи це підпорядкування, зобов'язувався
підлеглим, на знак чого вручав йому дарунок, звичайно
зброю і бойового коня. При цьому також наступало надання бенефі-
ціум.

Васал був зобов'язаний бути вірним панові й виконувати
для нього службу, зокрема військову. Такий підлеглий одержував
в і й с ь к о в и й в и р я д від пана, або дбав про нього
сам, коли одержав від пана бенефіцію. Багато васалів жило пості-
но на дворі пана, виконуючи різноманітну службу. Інші були зобо-
вані лише час-від-часу з'являтися на панському дворі. З свого
ку пан брав васала під свою панську протекцію і був зобов'язан
дбати про його матеріяльне забезпечення, безпеку від сторонніх
осіб і урядів, перед якими його заступав. Цей стосунок був віль-
но особистий і закінчувався зі смертю однієї з сторін. Вчасніше
його розірвати не було дозволення.

в) Ф е в д а л і з м ч и л е н н е відношення прийшло і
наслідок пов'язання бенефіціалізму з васалітетом. Воно взяло своє

назву від слова *feudum*, що в свою чергу витворилося з старонімецького „*feh*“ (*Vieh*), в значенні володіння. З уваги на головну мету васалітету, а саме з одного боку військової служби, а з другого – панської опіки над незаможним васалом, відразу сталося самозрозумілим, що васалітет повинен бути зв'язаний з надачею бенефіціум. Інакше ці обидві цілі не могли б бути виконані. І так витворилося правило, що васал мав право на бенефіцію, а бенефіція давалася тільки васалам. Хоч і траплялися винятки щодо цих обох засад, але панівною формою було пов'язання обох інститутів, що символізувало вручення васалові зброї, як акт введення в посідання бенефіції.

Ці феодалні стосунки, в яких пов'язався особисто-правний інститут васалітету з речово-правним бенефіціальним інститутом, поширилися швидко з сфери приватно-правної в сферу публічного права. Державні уряди, куди урядовців до цього часу по своїй волі призначав володар, стають васалітетом, а майно, зв'язане з публічним урядом, стає бенефіцієм. Прямим наслідком цього є те, що сам уряд слід вважати за бенефіцій, яку можна вручати тільки васалові. Коли згодом витворився обов'язок по стороні пана продовжити ленний стосунок з спадкоємцями васала, це означало свідченість (хоч і обмежену) цього інституту.

Ці нові інститути, які мали мету – зміцнити збройну силу панів-сеніорів, а разом з тим силу держави, внесли величезні зміни у ввесь державний устрій. Вони з часом і ослабили державу й стали причиною її занепаду, створивши підставу для сепаратизму васальних панів, спертих часто на великих, безоглядно їм підлеглих, заможніших, дружинах васалів.

Ці васальні пани стали основою держави. Вони організували її збройну силу, ставлячи в розпорядження короля свої окремі дружини, які заміняли колишнє загальне ополчення (загальні військові люди платив лише графові військовий податок, а він сам визначав вояків). Від волі сеніора залежало зібрання дружини і віддання її під королівські накази.

Сеніори також взяли на себе всі важливіші справи держави, які колись належали всьому вільному населенню. Народні збори (віча) перетворилися в сойми сеніорів (*conventus generalis*), парламент, в якому радили світські і духовні пани. Панські дру-

жини, що брали участь в цих соймах, як правило, стверджували думку своїх зверхників. До справ, що належали компетенції соймів, належали також вибори короля, і в цей спосіб васальні пани стали вмішуватися в боротьбу за престол, що мало згубний вплив для держави.

3. Домініяльна влада та імунітети.

Повноту свого розвитку феодална система досягнула на основі двох інших правових інститутів, що проявилися в той час, а саме: а) домініяльної влади і в) імунітетів.

А. Домініяльна влада є прямим вислідом виникнення великих земельних володінь. Великі земельні власники старалися здобути якнайбільшу незалежність від державної влади і створити на своїх, не раз територіяльно дуже великих, володіннях щось на зразок малої держави з усіма атрибутами державної влади: власна адміністрація, судівництво і т.п.^{х)} Це повелося від того часу, коли вони здобули над осілими на їхніх ґрунтах людьми не лише приватно-правну владу, що належала їм як власникам землі, а й публічно-правні права.

Цей процес унезалежнення і відокремлення від держави та її урядів опирався, як більшість інститутів франконської держави, на галійсько-римських і германських елементах.

У франконську добу в Галії землевласники здобули право судити осілих в посілостях людей, але тільки в менш важливих справах (кавзе мінорес). Чинили суд вони самі або їхні урядовці. Цей привілей опирався в свою чергу на давньому римському праві, яке йменувало земельних власників нижчими суддями населення, осілого в їхніх володіннях.

Це явище знайшло відповідне собі явище також у германському праві. Земельний власник був опікуном, оборонцем і заступником усіх тих, що жили з ним в домашній спільноті. З часом поняття домашньої спільноти поширилося на всіх оселенців на панському ґрунті, яких означали назвою *homines*.

х) Порівняй досі вживаний польський термін " панство " на означення більшої земельної посілості. Панство, як відомо, означає державу.

Усі вони разом з паном творили одну родину (familia).

У франконську добу це правне взаємовідношення пана і населення його посілостей зводилося до двох інститутів, а саме: до а) поруки і б) судівництва.

а) Порука пана охоплювала всіх осіб, що жили на його землі, як членів його домашньої спільноти. Як голова спільноти, він був зобов'язаний дбати про утримання правного ладу і не пухувати та не допомагати ні в чому тим, що порушили право. Тому у випадку, коли член цієї спільноти вчинив якесь каригідне діло, пан мусив або видати його судові, або сам понести за нього всі правні наслідки, які тягнув за собою той каригідний вчинок. В першому випадку пан скидає з себе відповідальність за те діло, але повинен виступати від імені проступника і обороняти його на публічному суді. В другому випадку пан власною особою заступає проступника і охороняє його однаково від правного, чи безправного переслідування сторонніх осіб. В цей спосіб пан став чимось немов би полюбовним суддею і посередником між своїми людьми і третіми особами та установами. Коли вони вимагали суду над особою, що жила на панському ґрунті, пан посередничав між ними і або видавав переслідуваного, або сам полагоджував справу. Очевидно основним людям стояв відчинений шлях звернутися з суперечкою до публічного суду. До більшого розвитку дійшла ця домініяльна влада з хвилиною, коли пан здобув право не тільки на поруку і заступництво всіх людей, а також і право власного суду над ними.

б) Судівництво панське розвинулося з права безоглядного вирішування всіх суперечок між його невільниками і карання за їхні провини. Невільники не мали правової особовості і були вважані за речі й тому їхній власник мав повне право над ними так само, як мав право над будь-якими своїми речами. Лише з часом (правне становище невільників мінялося) витворюється своєрідний процес на зразок народніх судів, який поклав край панській сваволі. Це сталося зокрема з того моменту, коли судівництво над невільниками перейшло на панських урядовців - суддів.

З часом ця домініяльна судова влада землевласників також поширилася на вільних людей, які були поселені на панських землях. На основі фєвдальних стосунків

ці люди ставали господарсько і правно чимраз більше залежні від панів, від волі яких залежав їхній господарський добробут і безпека від втручання третіх осіб і передовсім влади. І вони самі добровільно підпорядковуються панській волі й праву, зокрема ж вдаються, спочатку цілком добровільно, до його суду. Ще довго залишається за ними право вибору між публічним або домініяльним судом, лише після зміцнення панської влади вони втрачають право вибору і стають прив'язаними до панської юрисдикції.

Другим ще важливішим під правовим оглядом чинником, що вплинув на розвиток панського судівництва над вільним населенням, було часте звертання сторонніх осіб до пана, а не до публічного суду, за вирішенням їхніх суперечок з панськими людьми. Очевидно, пани радо користувалися кожною новою нагодою поширити своє право шляхом включення в нього публічно-правних елементів, дарма, що в цей спосіб обмежували державне право і ослаблювали державу.

Б. І м м у н і т е т був другим правовим явищем, яке сприяло сепаратизмові панства, далеко важливішим у своїх наслідках ніж домініяльна влада. Воно взяло свій початок з державного права римської імперії. Згідно з ним, цісарські добра мали упринціповане становище. Вони не платили податків і не виконували жадних публічних робіт. Цей привілей набули з часом церкви і деякі особливо визначні особи.

Франконська держава пішла за римським зразком і звільнила від усяких публічних тягарів королівські домени. Шляхом королівських надань це право перенеслося на посілості обдарованих осіб, церкви і світських панів. Зокрема церковним добрам було засадничо признано право імунітету від 614 р., тобто від паризького едикту Хлотара II. З того часу всі державні тягарі й оплати, що накладалися на церковний ґрунт, не йшли вже більше державі, а йшли безпосередньо церквам. З часом привілей імунітету став таким загальним, що він належав кожному, хто володів бенефіціяльним наданням.

Цей спочатку вузький обсяг імунітетського привілею з часом дуже поширився. Він спирався на двох основних принципах, а саме на принципі звільнення території, надленої цим привілеєм, від прерогатив державної влади та

перенесення цих державних управнень на і м м у н і т е т .

Це звільнення означало передовсім звільнення імунітету від державних урядовців . Його можна звести до трьох заборон для тих урядовців: 1) заборони вступати на територію імунітету (заборона introitus), 2) заборони збирати з нього податки та інші оплати й вимагати будь-яких робіт (заборона exactio) і врешті 3) заборони виконувати будь-які урядові чинності щодо населення імунітету (заборона districtio). Всі ці державно-правні прерогативи передано цілком панові імунітету, який виконував їх за допомогою своїх імунітетних урядовців.

Одним з винятків в цьому вилученні поодиноких округ за-під державної адміністрації було право короля і його посланців вступати на землю імунітету і домагатися утримання і приміщення на час перебування. Затримано також обов'язок імунітетного населення допомоги при утриманні публічної безпеки, будови шляхів і т.п. Але й ці рештки державної компетенції походили до населення не безпосередньо через королівських урядовців, а тільки за посередництвом пана.

На пана імунітету перейшло також судівництво в межах імунітету. Є думка, що це сталося в наслідок звільнення імунітету від усіх публічних оплат і тягарів. Судові рішення потягали за собою оплати й гривни, які, як відомо, були одним з важливіших джерел державних прибутків. З уваги на це на імунітет перейшла також судова влада над його мешканцями разом з усіма судовими оплатами.

Сталося це лише в каролінській добі. Спочатку судова влада володаря імунітету була подібна до компетенції сотника. Його сотенному суді і обмежувалася тільки дрібними справами. Важчі карні справи, які потягали за собою кару обмеження волі, і ґрунтові процеси були залишені державним графським судам. Спочатку ці суди вирішували також справи, в яких одна сторона стояла поза імунітетом, але згодом і ці перейшли в компетенцію імунітетського суду. Але й в тих справах, які застережено графському суду, виконання вироку чи судових постанов переводили тільки-

ки імунітетські урядовці.

В цей спосіб каролінська держава визнала правно імунітетське судівництво, і те, що було в межах панських домініїв спочатку тільки доконаним фактом, стало правом. В засаді держава визнала домініяльну судову владу землевласників, поширюючи її на всіх людей, осілих в імунітеті, отже, і на вільних та на всі процеси, в яких стороною була хочби лише одна людина, підлегла імунітетові. Це правне визнання має це й те значення, що воно втягнуло домініальне судівництво в систему державного права, складовою частиною якої стали імунітети і їхні суди. Стремління цих судів поширити і здобути право виключності на своїй території здійснилися частково лише в наступній добі.

Слід додати, що в імунітетних округах стояв під особливою охороною. За його порушення належала грошова кара в потрібному розмірі.

Володарі імунітетів здійснювали свою судову владу за допомогою урядників, яких спочатку звали iudex, а згодом віїтом або адвокатом. Його обов'язком було заступати панських людей перед державними судами, а з часом він сам став суддею і вирішував суперечки в межах імунітетного судового привілею. Цим адвокатам часто доручали також позасудові обов'язки.

Крім судових віїтів були ще церковні віїти, які заступали церкву перед судом. Це заступництво було примусове. Такого віїта визначала сама церква, що часто пан, який заклав церкву і затримав для себе це право.

За Каролінгів держава намагалася втягнути судових віїтів до системи державного урядництва. До цього прямувало устаткування віїтів через графа, який їх вводив у службу, вимагаючи від них вірності королеві, і мав право виступити проти номінації землевласника чи вимагати усунення ним наставленого віїта. Крім цього, віїти були підпорядковані наглядові королівських посланців.

9. Церква

Історію церкви в франконській добі можна поділити на три періоди: а) римської церкви, б) краєвої церкви:

в) державної церкви, або інакше на добу римсько-канонічної побудови церкви та приватно-правної й державно-правної її основи.

а) Римська церква, тобто церква безпосередньо підпорядкована папі й побудована на основах римсько-канонічного права, існувала на галійській території ще задовго до виникнення франконської держави. Вона збереглася в початках франконської доби і потім, коли королі прийняли інші засади побудови церкви, вона боролася за можливо тісніший зв'язок з Римом та оброчала свою незалежність від держави і землевласників. В основу її побудови ліг т.зв. митрополитарний устрій. На чолі всієї церковної організації краю (римської провінції) стояв митрополит з осідком у столиці. Йому були підпорядковані всі єпископи, і за їх посередництвом усе нижче духовництво. Митрополита й єпископів іменував папа, і всі вони включно до нижчого духовництва були римлянами. Церкви і церковне майно були власністю єпископської церкви. Це майно не могло бути алієноване й підлягало, як і все життя церкви, постановам римсько-канонічного права (*ecclesia vivit lege romana*). Цей церковний устрій затримався до 7 стол. Тоді появилися перші єпископи - неримляни. Цю церкву перетворено з часом у:

б) Краєву церкву. Франконські королі меровінгської доби включили її в державну організацію і намагалися мати на неї такий вплив, як на всі інші краєві установи. Вони підпорядкували церкву королеві, який частково іменував єпископів, а частково затверджував тих, що їх на основі канонічного права вибирали вірні й клер. Король скликав церковні синоди, керував ними й їхні постанови набирали сили права лише після королівського схвалення. Єпископи стали державними панамі з усіма зв'язаними з тим привілеями. Король обдаровував їх землями, іменуючи високими державними урядовцями (напр., королівськими посланцями), та зрівняв їх з світськими урядовцями. Вони керувалися державним правом; постанови ж канонічного права зберігалися тільки щодо особистих вимог єпископських кандидатів.

Вихідною точкою при цьому було приватно-правне поняття власності церкви її майна (*Eigenkirche*). Коли канонічне право вважало церкву

установою, підпорядкованою Римові, а її майно - власністю єпископської катедри, то на германський погляд церква - це приватно-правна установа власника того ґрунту, на якому її збудовано. Як церква, так і її майно з усіма прибутками, з'являється приватною власністю світської людини, землевласника. Звідси виводилося право пана позбути чи поділити церковне майно, іменувати пароха та усунути його від уряду, привласнювати собі церковні прибутки та примушувати священників і церкву платити оплати й виконувати різні праці в його користь. Часто пан іменував священником свого невільника, не дотримуючись тих вимог, які ставило до священників канонічне право. В цей спосіб церква являється тільки приналежністю поміняльної посілості і засадничо її становище опиралося на речово-правній основі. Це саме стосується до духовників тих церков. Якщо парохом є невільна людина, тоді він з титулу власності підлягає панові на засадах речевого права. Коли ж парохом є людина вільна, його взаємини з власником церкви нормує їх приватно-правний договір.

Такі церкви існували всюди там, де їх побудували пани, або перший між ними - король. Кількість їх постійно збільшувалася, поважною причиною чого була секуляризація церковних дібр. Після секуляризації багато церков і монастирів перетворено на приватно-власницькі. Побіч таких церков існували даліше церкви, побудовані на засадах канонічного права. Вони надалі вважалися власністю єпископської церкви, і доміняльні володарі не мали на них ніякого впливу. Але з часом і ці церкви почали підпадати під вплив панівної системи і часто самі єпископи вважали підпорядковані їм церкви церквами приватно-правної власності. Це явище стало помітнішим від того часу, коли розпочав свою діяльність єпископ Боніфатій та коли римський синод з 826 р. визнав приватно-правну побудову церков, пристосовавши цю систему до вимог канонічного права. Тоді було заборонено ділити церковне майно і обмежено самоволлю панів призначати парохів. Зокрема було заборонено іменувати священників невільників, а на кожну номінацію вимагалось згоди єпископа. Згодом церква ставала часово обмеженою бенефіціальною власністю духовника, який був підпорядкований безпосередньо єпископові.

Подібним було становище монастирів. І монастирі існували то на канонічному, то на приватно-правному праві. В цих остан-

ніх королів і пап, як їх власники й основники, установляли ігуменів, часто з-поміж світських людей. Не рідко ігуменами ставали члени королівської родини для матеріальних користей, що їх давало монастирське майно. Монастирі були зобов'язані складати своїм панам опіку, виконувати різні роботи й виставляти вояків. Папи зберігали за собою спадщинне право виступати від імени монастирів у суді і поза судом.

в) Д е р ж а в н а ц е р к в а була явищем каролінської доби. В наслідок організаційної діяльності Боніфатія, відновлено церковну організацію й підпорядковано її Римові. Це сталося в наслідок компромісу між папою і державою, на основі якого папа став першим державним єпископом і в такому характері складав урядове приречення королеві. Цілу церковну організацію підпорядковано єпископам. Цей зв'язок церкви з державою став згодом де міцніший. Церква стала частиною держави. Король керував нею, скликав синоди разом з соймом державним, а єпископи стали державними урядовцями, яким доручали крім церковних різні державні завдання. Королі видавали закони також у церковних справах, хоч канонічне право введено знову до церковної організації. Вершком державного впливу на церкву було вмішування Карла Вел. навіть у справи віри. З смертю Карла вплив держави на церкву став меншати навпаки -- почав зміцнюватися вплив церкви на державу, при чому було висувано засаду підпорядкування держави церкві. Але головним полем бою між цими двома силами стало лише середньовіччя.

УП. К а р н е п р а в о .

В порівнянні з правом попередньої доби франконське карне право має три засадничі напрямні лінії розвитку: вплив християнства на поняття злочину й кари, щораз міцніший вплив держави на розвиток і застосування цього права, а разом з цим обмеження самопомоги осіб і родів, а врешті звертання уваги на моменти волі обвинуваченого при устійненні злочину й кари. Під впливом християнства карне право позбувається свого поганського характеру, а кари, зв'язані з жертвою богам, замінюються публічними карами.

лив церкви й зміцнілої державної влади усуває або крайньо обмежує такі погансько-примітивні реакції на злочин, як кривава помста та чимраз більше обмежує компетенцію родових і народніх судів, збільшуючи вагу державних судів.

І. З л о ч и н и .

Мимо пройденого розвитку франконське карне право ставити чальше в основу відповідальности в и с л і д д і ї, а не намір виконавця. Але в порівнянні з попередньою добою помітно вже більше звертання уваги на питання волі. Ченавмисні вчинки ведуть уже без огляду на вислід до зменшення кари, а звідси лишається вже тільки крок до повної некаральности. Волночас на місце карної відповідальности ручителя вступає поволі цивільно-правна відповідальність, а злочинний намір, хоч і не завершений ділом, вважається злочином і підпадає карі. Витворюється цілий ряд нових злочинів, спертих на злочинній волі, при чому підпадають карі намови й допомога в виконанні злочину.

Дальший розвиток помітно в докладнішому устійненні фактичного стану злочинів. Виникають зовсім нові поняття злочинів, зокрема таких, які мають на меті зміцнення держави, напр., державна зрада (у вітнюшенні до короля як голови держави), порушення підданчої присяги, зламання обов'язку вірности урядника й дружинника тощо. Докладніше окреслено теж поняття злочинів проти релігії і життя людини.

2. К а р и .

Під впливом церкви і держави сталися великі зміни в поняттях і винесенні карі.

а) Смертна кара колись була явищем наскрізь сакральним і являла собою жертву богам з метою перепросити їх за порушення божого права та прихильно настроїти до всієї спільности. З прийняттям християнства вона втратила підставу існування тим більше, що християнська церква її наполегливо поборювала. В меровінгську добу кара смерти зникає майже зовсім і живається лише надзвичайно рідко. На її місце приймаються т і л е с н і к а р и, як позбавлення мужеськості й відрубання кінцівок. Для з

безпечення від суверости карного права церква дає злочинцям а з и л ь у своїх приміщеннях, до яких крім церкви і церковного подвір'я належить також дім пароха. Злочинець знаходив там порятунк від смерті і мав змогу полагодити справу менш дошкульним способом, а саме шляхом виплати повної грошевої суми або добровільного переходу в невілляництво.

Смертну кару відновлено в каролінську добу. Але вона вже не має нічого спільного з колишньою сакральною жертвою і стає вже справжньою карою у правничому розумінні. Її застосовували головним чином за злочини проти релігії (її ввів Карло Вел. в Саксонії, силою заводячи там християнство), за зламання урядничої присяги вірності і т.п. Спосіб виконання цієї кари тепер уже докладно означений.

Поза тим смертна кара залитається в вигляді права негайно вбити злочинця, зловленого на гарячому вчинку.

б) Вплив держави позначився передовсім в обмеженні помсти, яку засадничо не можна було погодити з державним монополем на здійснення права та з засадою розгляду справи безстороннім органом. Це обмеження йшло подвійним напрямом — щодо злочинів і щодо кола осіб, втягнутих до помсти. Тільки деякі злочини допускали застосування помсти, а саме: вбивство, викрадання жінки і подружня зрада. Помста була виключена між членами домашньої спільноти. Поза тим помсту можна було уникнути, заплативши грошову кару в висоті, визначеній урядовим тарифом, яку потерпіла сторона мусила прийняти. Каролінські урядовці мали обов'язок наглядати за випадками уникнення помсти і мирити спірні сторони.

в) Взагалі система франконського карного права, є засадничо композиційною системою. Вирішувальними є грошова кара чи г р и в н а — є головними засобами полагодження карно-правних конфліктів, коли вищі державні інтереси (державна зрада, зламання урядничої присяги) / або глибоко закорінені традиція / (зловлення на гарячому вчинку) не спонукають застосовувати тяжкої кари.

В понятті грошової кари міститься приватна кара і відшкодування. Племінні кодекси мають в собі точно устійнені тарифи

грошової кари. Основою цієї кари є вартість простої вільної людини (вергельд). Грошова кара визначається частинами цієї вартості людини. В и р а и г р и в н а належать як власність потерпілому, або його родові. Крім цього, винуватець зобов'язаний ще заплатити державну кару за порушення порядку (Friedensgeld), яку також вимірювали на основі вергельду. Цією останньою окремо цікувалася держава тому, що вона давала відшкодування державі за порушення її порядку (отже, злочин вже більше не стає приватно-правною справою), а подруге - таке відшкодування приносило державі чималі прибутки. Це довело до того, що деяких злочинів сторони не мали права поладнати позасудово (напр. краді). Злочинець мусив відповідати перед судом і повинен був понести кару та заплатити гривну за порушення правного ладу.

г) Помітне також обмеження колись другої після смертної кари - к а р и в и с т а в л е н н я п о з а п р а в о м (Friedlosigkeit). Вона залишилася в силі тільки при безпосередній реакції в випадку схоплення злочинця на гарячому вчинкові й засадничо на випадок н е п о с л у х у в л а д і та судовим наказам.

Поза тим витворилося багато нових відмін цієї кари. До них належить територіально-обмежене графське в и с е л е н н я (Vorbann), яке обмежується до заборони перебувати на території одного графства і уповноважує кожного заарештувати засудженого; в и г н а н н я (Verbannung), що тільки на випадок повороту потягає за собою повне поставлення поза правом. Інколи замість вигнання, злочинця віддавали потерпілому в невільну службу, або обмежували кару тільки до конфіскації майна.

г) Для повноти образу франконського карного права слід згадати про одно нове явище, яке виникло в каролінській добі. Мова іде про а р б і т р а р н е к а р н е п р а в о, яке застосовував король передовсім супроти своїх урядовців, що зламали присягу вірності. А втім за зламання присяги загрозувало п о з б а в л е н н я к о р о л і в с ь к о ї л а с к и, за якою прихотила смерть і конфіскація майна. Король не був зв'язаний ніякими постановами і справу вини й кари вирішував своєю власною волею.

Це нове право підкреслювало важливість значення добрих державних урядовців для добра держави.

УІІ. П р о і е с .

І. Загальні зауваги :

Процес франконської доби спочатку не дуже відрізняється від колишнього процесу. Лише з часом наступають помітніші зміни під впливом поширення християнства і зміцнення державної влади.

Християнство вплинуло передовсім на форму доказів. Християнізації підпадає форма присяги, яку складають на євангелію, на посвячений хрест або на мощі святих, та форма ~~божих-божих~~ судів (ордалії). Витворюються навіть нові християнські ордалії, напр., хресна проба. З часом перше забороняє застосовувати божі суди. Та не зважаючи на це, деякі божі суди збереглися аж до нових віків.

Вплив держави позначається передовсім в незалеженні суду і судочинства від волі сторін. Пройдуть пересвідчення, що збереження права тоді, коли порушення його навіть не стосується безпосередньо держави, полягає в публічному інтересі. Звідси приватний процес стає публічним, а народня розправа стає урядовою розправою. Воля сторін у процесі підпадає далекойдучим змінам у користь вільної процесової диспозиції суду.

Великий вплив на дотеперішній процес, опертий на народньому праві, має королівський суд і суд королівських урядників. Він не зв'язаний постановами народнього права і керується засадами доцільности. З часу, коли провід народніх судів опинився в руках графів, отже, королівських урядовців, збільшується вплив королівських судів і королівського права на народні суди, зокрема на вживані ними процесові засади.

В ділянці доказів засаднича зміна полягає в тому, що суд має більшу волю у користуванні доказами, а зокрема суд може сам переслухувати свідків, при чому головну увагу звертає на матеріальну вартість зізнань, а не на формальну їх вартість, як було раніше.

Основою франконського процесу є процес народніх судів. Королівський суд виказує деякі, не раз дуже засадничі, зміни, які поволі й приймаються в народніх судах. Крім цих двох процесових систем збереглися деякі особливі судочинства з минулої доби. Проявляються також нові особливі форми судочинства.

2. С у д о ч и н с т в о .

Перед народнім судом судова розправа починається судовим викликом (*banntio*), якому кожен зобов'язаний підпорядкуватися. Це стало тепер можливим тому, що головою звичайного судового віча став граф, з урядом якого пов'язувалося право карати тих, що не виконували його наказів. Його виклик став тепер замість колишнього договору сторін щодо піддачі спору розглядові суду. Перехідною стадією до урядового баніціо було приватне маніціо, тобто односторонній виклик стороною противника до суду.

Воля суду є вирішальною й в дальших процесових діях. Після з'ясування позову суд, а не позовник, наказує другій стороні відповісти на позов та закликає скласти присягу. Колишній виклик сторони, спрямований до суду з метою винести вирок, заміняв судовий виклик, спрямований до учасників розправи, щоб винайти, тобто запропонувати вирок. Після вироку суддя наказує зобов'язаному виконати його. Цей наказ судді передбачав покарання на випадок невиконання вироку. Ці форми застосовувались спочатку тільки тоді, коли суд відбувався під головуванням королівського урядовця.

На вирок можна було внести скаргу. Вона переводила розгляд справи до королівського суду. В племінних князівствах справа переходила до суду герцога. Отже, замість попереднього поєдику справу розглядає вже безсторонній суд, і в цьому полягає важливий поступ процесового права цієї доби.

В королівському суді судочинство починалося судовим наказом задоволити домагання позовника, або з'явитися перед судом. Цей наказ суд видавав звичайно потерпілому і він сам вже вручав його обвинуваченому.

Другою важливою зміною в судочинстві королівського суду була можливість судового заступництва (при крайній потребі):

яке перед народнім судом було неможливе. Ці відмінності застосовувалися також перед судами палатина і королівських посланців.

3. Д о к а з и .

Франконське право ввело нові докази, натомість значно змінивши давні. Як докази виступають : а) присяга , б) свідки , в) божі суди і г) грамоти .

а) П р и с я г а перейшла у франконське право в християнізованій формі. Обвинувачений є й далі ближчий до доказу, але до певної міри. До давнього винятку, що обвинуваченого, зловленого на гарячому вчинкові, не допускали до доказу, прибули ще деякі нові винятки. Крім цього, потерпілий може внести позов з обґрунтуванням свого домагання. Коли обвинувачений не відкине позову докладною відповіддю на нього, потерпілий стає ближчим до доказу.

Присяга сторін, як правило, зв'язана з співприсягою помічників (Eideshelfer), кількість яких вже докладно устійнено. Звичайно помічників повинно бути 12, але залежно від ваги справи кількість їх збільшувалася (множественність 12-ти) або зменшувалася до 7, 6 або й до 3. Щоб збільшити вартість присяги цих помічників, які не були свідками, а тільки опінієдавцями про особу, з якою співприсягали, супротивна сторона мала змогу вибирати частину з них, звичайно половину. Ці співприсяжники складають присягу вже не всі разом, а кожний окрема, що збільшує їхню відповідальність за особу, з якою присягають.

б) С в і д к и . Поруч з співприсяжниками у франконському праві відомі також справжні свідки. Впротивагу давньому праву тепер появляються крім свідків, присутніх при правних актах, також свідки, що здобували відомості про справу цілком випадково. Вимоги щодо свідків збільшувалися. Повноцінним свідком могла бути тільки вільна людина, яка належала до даної судової громади чи графства, мала майно й користувалася доброю славою. Карло Вел. впровадив судове переслухання свідків. Це переслухання проходило перед присягою свідка. Від Людовика Поборного протівна сторона могла позикатися на своїх свідків. Коли

ці дві групи свідків виступали з цілком протилежними заявами, суд допускав двох свідків - по одному з кожної групи до присяги і двобою. Вислід двобою вирішував справу про те, якій групі свідків суд вірив, а тим самим вирішував вислід спору.

в) Божі суди (ордалії) здобули в цій добі велике значення. Їхнє переведення вже зв'язано точними нормами. Також точно встановлено, коли їх слід застосовувати. Застосовувались ці суди в таких випадках, коли сторона оскаржить присягу противника, коли сторона не має зовсім або має недостатню кількість співприсяжників, коли в деяких важливіших карних справах одна сторона викличе другу на божий суд і т.п. Також протиречність зізнань двох груп свідків вирішувалася здебільшого двобоєм. Форми божих судів були різні. Найбільше поширеними були: двобій, проба холодної й гарячої води та проба заліза чи вогню. З часом двобій став ордалієм вільних людей, а дедалі - лицарства й відбувався на списах при повній зброї й на коні. Зате проби гарячої води застосовували до невірного населення, яке поза цим доказом не було здатне більше ні до якого іншого, зокрема ж до присяги. Церква спочатку старалася наблизити форму божих судів до християнської віри й символіки, а згодом взагалі виступала проти них, але в тому не добилась великого успіху.

г) Грамоти є новим родом доказів, введеним до франконського процесового права. З двох родів грамот: королівських і приватних тільки ці перші являються повним доказом у процесі. Їх не можна заперечити під загрозою смертної кари. Зате приватні грамоти мають силу повного доказу тільки тоді, коли противна сторона їх визнає, або свідки грамоти заприсягнуть, що вона справжня. Коли противна сторона заперечить справжність грамоти у формальний спосіб, пробивши її перед судом, її автентичність мусить (за деякими правами) підтвердити також писар, що списав грамоту. Заперечення грамоти часто доводило до двобою. Доказ із грамот набрався окремої ваги в ґрунтових процесах.

г) Судове свідцтво, як нова форма доказу, витворилося в королівському суді. Цей доказ був судовим сві-

доцтвом про судові дії. Він був безоглядним і його не мав права ніхто заперечити. Про доказ з і н к в і з и ц і й н и х с в і д к і в буде мова даліше.

4. Особливі судочинства.

а) Схоплення на гарячому вчинку з скаргами з мертвим і проти мертвого збереглися й в цій добі, але підпали деяким змінам. Раніше громада, яка схопила злочинця на гарячому, мала право його без суду покарати. Тепер громада вже не має цього права. Вага судочинства переходить і тут з громадського чинника на урядовий. Екзекуція перетворюється в приспінену розправу перед суддею, який виносить вирок, не допускаючи обвинуваченого, спровадженого перед суд, ані до відповіді, ані до схиляючої присяги.

б) Вказання попередника опирається, як раніше, на формальній заяві власника вкраденої чи пограбованої речі, що річ, відшукана в третій особі, є його власністю, при чому він виконував відповідний рух рукою. Це дорівнювало внесенню позову і приневолювало власника речі до відповіді. Власник речі міг боронитися двома способами: вказати попередника, тобто того, від кого він одержав цю річ, або доказувати, що одержав її в спадщині, чи сам зробив у своєму господарстві. В першому випадку власник мав обов'язок привести свого попередника перед суд, або завести до нього позовника. В цей спосіб власник звільнявся від відповідальності, а на його місце ставав його попередник, який в свою чергу міг також покликатися на свого попередника. Це покликання було колись необмежене. Тепер воно не могло йти даліше ніж до третього попередника. Звідси також іде й назва того інституту (*intertatio*, *Dritthandverfahren*). Коли власник або його попередник не можуть доказати правності володіння даною річчю, мусять віддати її позовникові і понести кару за злочин х/.

в) Інквізиційне судочинство (*inquisitio*, *Rügeverfahren*) виникло в каролінській добі як один з засобів поборювання злочинності в державі. Воно опиралося на осіб, визначених королівськими урядовцями і ними записяжених (*iuratores, Rügegeschworene*)

х) Інтересно порівняти цей інститут з староукр. інститутом "зводу" Руська Правда відрізняє "свод кінцевий" від "третього своду".

які на запит судці були зобов'язані виявити, чи і які злочини вчинено в їхній окрузі, та кого вони вважають імовірним злочинцем. Це зацікавлення з боку присяжних дорівнювалося обвинуваченню, проти якого треба було оборонятися шляхом допоміжної присяги співприсяжників або шляхом божого суду. Коли це очищення не вдалося, суд засуджував обвинуваченого на основі самого зацікавлення з боку присяжних, яке в засаді було незаперечне. Тому цих присяжних можна вважати новим родом доказів, вживаних перед королівським судом.

5. Е к з е к у ц і я .

Переможний вплив держави помітний також на формах виконання вироку. Коли ще й збереглася позасудова екзакуція, яку виконував потерпілий, то її вже обмежено й зроблено залежною від дозволу суду. Другу засадничу зміну вводить в нове екзакуційне право поступове обмежування екзакуційного примусу лише до майна, хоч цієї ідеї ще далеко не переведено в життя.

Є два види екзакуції : позасудова й судова. Ця остання розрізняє екзакуцію з майна (рухомого і нерухомого) та на особу боржника.

а) П о з а с у д о в а е к з е к у ц і я допускала тільки за дозволом суду і то лише щодо рухомих речей винного. Позикодавець міг забрати в заставу рухомості винного, але не більше, ніж на подвійну вартість даного в позику. Коли боржник не заплатив боргу й не викупив заставу в визначений час, тоді віддані в заставу речі ставали власністю позикодавця.

б) С у д о в у е к з е к у ц і ю переводив граф, як королівський суддя, на основі королівського права. Він займав рухомості, а від каролінгів також нерухомості боржника, що вважалося легальним грабежем. Це зайняття є вислідом еволюції, що її пройшов давній інститут поставлення поза правом. Коли боржник не заплатив боргу, граф забирав його майно для держави. Зайняття було тимчасове. Боржник міг викупитися від боргу, заплативши його протягом року і одного дня. Після цього терміну зайняті речі залишаються назавжди власністю державної скарбниці, тобто власністю короля, який з цього майна віддає належне вірителю. Отже, ця екзакуція ще й надалі зберігає в собі передовсім елемент

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ДОБА.

I. Політична історія центральних германських земель.

1. Виникнення німецького цесарства (райху).

Після смерти Карла Великого приходить занепад його універсальної, централізованої держави. Намагання його малоталановитого сина Людовика Побожного завести лад у спадщинності цесарської корони і тим самим врятувати цесарство від розбиття було безуспішним. Хоч його ординаціо імперії з 817 р. визнало найстаршому його синові Лотарові цесарську корону, а молодші сини мали підпорядкуватися його владі, після смерти Людовика розгорілася боротьба за його спадщину, яка закінчилася договором у Верден у 843 р. Цей договір є по суті кінцем каролінської імперії. Державну територію поділено на три частини, з яких східню одержав Людовик Німецький, західню - Карло Лисий, а середню з цесарським титулом - Лотар. Згодом ще на декілька літ вдалося об'єднати цесарство в одних руках Карла III (885-887), але цьому поставило край об'єднання східньо-франконських племен, які в 837 р. обрали королем Карлового шлемника Арнульфа, якого згодом вибрало королем теж духівництво на Трібурському синоді 895 р.

З цієї події в'яжеться розрив між поодинокими частинами населення, об'єднаного в одній франконській державі, при чому витворюються три групи племен, які з часом лягли в основу трьох, таких різних мовою, культурою і політичною долею, держав і націй, як: німецької, французької та італійської. Швидче розійшлися шляхи двох перших груп; італійська територія ще довгий час, хоч не постійно, та все таки перебувала в більшій чи меншій політичній залежності від східньо-франконської території. Ця ж територія більш-менш у межах, що припали Людовикові на основі верденського договору, почала витворювати не тільки новий державний осередок, а й почала набиратися чимраз більше німецьких національних прикмет, що довело з 15 стол. до

витворення поняття німецької нації.

Хаос, до його приніс поділ франконської держави, тривав недовго. У східній частині давньої імперії швидко витворився новий державний твір, який хоч і складався спочатку тільки з споріднених німецьких племен (*regnum teutonicum*), не відмовився від мрій про відновлення однієї універсальної імперії і в цьому напрямі спрямував свої сили. Ці намагання довели до поширення політичного впливу на сусідні країни до відновлення хоч у назві римської імперії чи вживаного згодом окреслення Святої римської імперії.

Ця нова державна будівля, що витиснула своє знамя на всьому середньовіччі й довго стояла в самому центрі середньовічної політичної й культурної історії, вийшла з східньо-райнських, германських племен німецької народности і від племінно-герцогської влади.

Колись такі могутні племенні герцогства були прийняті в державну будову ранньої франконської держави то як напівзалежні, то майже як незалежні, але завжди суцільні й невідірвані території. З ослабленням меровінгської держави вони здобували щораз більшу незалежність і з часом стали тільки формально зв'язані з державою; урядові герцоги стали племінними. І хоч племінний герцог стояв під зверхністю короля, але його обов'язки в відношенні до нього обмежувалися військовою повинністю. На своїй території герцог був необмеженим паном, наділеним усіма королівськими правами включно до ведення війни і закінчування миру. Хоч формально король іменував герцога, але насправді герцогство стало спадщинним у межах однієї родини. Із зміцненням держави за каролінгів прийшов занепад на племінні герцогства. Каролінги приборювали їх, як усі інші сепаратистичні прояви в державі, підпорядковуючи племінні території централістично побудованій державній владі. Під кінець 8 стол. немає вже в каролінській державі ніяких герцогів.

Але залишилися племена з їхніми окремішностями та політичним сепаратизмом. В них, після упадку каролінської держави, франконська шляхта відродила герцогську владу. Але не в усіх.

Деякі племена не витворили герцогств. Домінуючими герцогствами були саксонське, баварське і швабське. Лотаринське заранні (початок 10 стол.) включилося в західньо-франконську державу. І саме серед цих племінних герцогів витворюється почуття спільноти, у висліді чого вони й вибрали (в 919р.) саксонського герцога Гайнріха I на свого короля. Цим остаточно принесено розвал франконської держави, а водночас закладено підвалину під новий політичний твір - н і м е ц ь к е ц і с а р с т в о .

Г а й н р і х а I (919 - 936 р.) вважається основником цього державного твору. Він упорядкував внутрішні і зовнішні справи держави і поширив її межі на заході. Але тривалих державних форм надав новій політичній будівлі лише його син О т т о н I. Впливаючи на обсаду племінних герцогств, а то й насаджуючи на них собі відданих людей, він зміцнив державну владу, зв'язуючи суцільно герцогства з королівським домом і особою короля. Широкими привілеями О т т о н здобув собі прихильність дурковних панів і змусив їх працювати в першу чергу для держави, організуючи залежну від нього національну церкву. Його коронація на цесаря 962 р. тільки підкреслила могутність його держави, яка стала вирішальною потугою в середній Європі та відродила намагання відновити універсальну державу Карла Вел. Поза внутрішнім зміцненням держави центром політики О т т о н а I була його італійська політика. Наслідком цієї політики йому вдалося зміцнити впливи цесарства в Італії. Крім того, він поширив межі свого володіння на сході й півдні.

Його наступники Г а й н р і х II (1002 - 1024 р.) передовсім К о н р а д II (1024 - 1039) продовжували його здобувничу політику. Конрад II приєднав до цесарства Бургундію і в наслідок цього знову опинилися разом три германсько-романські землі: Німеччина, Італія і частина Франції. Але ця держава не була суцільною. Вона являла собою швидше р е а л ь н у у н і т е т ь тих трьох країв, яка могла існувати тільки доти, поки її охороняла міцна цесарська влада. З позбавленням же влади зв'язок між тими краями слабшав і нарешті вони розійшлися, підтверджуючи зокрема назриваючу в Європі національну свідомість і потяг до національної, а не до універсальної держави. Після цього німецька держава

жава середньовіччя, як вийшла була з меж німецьких племен, так у ці межі й повернулася, якщо не брати до уваги постійні територіальні здобутки на сході, здебільшого коштом слав'янських племен.

2. Юридична побудова цісарства.

Внутрішня політика цісарства була весь час характерна боротьбою короля з герцогами і князями за державну суцільність. Від висліду цієї боротьби і залежала юридична побудова держави. Через а) - вступний період творення і закріплення держави і її устрою, вступила ця нова держава в б) період фєвдальний, який завершився в 12 стол. на те, щоб згодом у 13 стол. перейти в нову форму в) фєдєралістичну.

а) Вступний період будування цісарства опирався на договірному принципі. Як уже було згадано, основника німецького цісарства Гайнріха I вибрали королем самостійні племінні герцоги по своїй вільній волі. Вони не почували себе вже урядовцями короля і держави; вони щонайвище могли вважати себе васалами відновленої ними держави. Але певну роль могли відігравати також впливи раніших, урядово-правних елементів франконської та римської держав. Вибираючи короля, племінні герцоги не відмовлялися водночас у його користь від своїх широких племінно-територіальних прав. Вони далше опиралися на своїх племінних територіях, прямуючи до зміцнення своєї влади, а не держави і влади короля. Гайнріх I вияснив частково юридичні основи державного ладу, надавши племінним герцогам їхні землі як королівські ленні. В цей спосіб в основу цісарства лягла фєвдальна система. Але вже син Гайнріха I - Оттон I, якого звали Великим, повертає до давнього урядового права каролінської доби й привласнює собі право вільного призначення і відтягання герцогів. Цю політику продовжують його наступники. Лише з Конрадом II, який визнав фєвдальне право, починає воно ставати основою державної побудови, яка завершилася в 12 стол.

б) фєвдальний устрій опирався на витвореній у франконській добі практиці, при якій предмет

т о м ф е в д а л ь н и х н а д а н ь, крім земель і рент, могли бути також уряди і управління з верхньою влади. Як февдум, наділявано графські уряди, а згодом герцогства. Графи і герцоги в свою чергу наділяли шляхом февдальних надань нижчі уряди на підпорядкованій собі території і в цей спосіб витворився неначе февдальний союз державних урядів, при чому були сполучені обов'язки урядовця і васала. Від взаємовідношення сил між королем і князями залежала сила цієї системи державної організації, яка на початках все ж таки в загальному виконувала свої державні завдання.

Ця система зміцнилася й розширилася ще більше від того часу, коли на основі Вормського конкордату (1122р.) також державно-церковні добра стали королівським ленном. Деякі королі намагалися підпорядкувати февдальній залежності також приватно-церковні добра.

Корінну зміну в цю систему ввела засада спадщинності февдальних урядів, що здобула громадянські права в 12 стол. Вона спонукала урядовців дбати не за інтереси держави, тільки свого роду. Поруч з нею виступає друга, ще помітніша в своїх наслідках засада, - засада обов'язку февдальних надань. Цієї засади домоглися пани від Фрідріха I Барбаросси після того, коли він у 1180 р. відібрав від свого племінника Гайнріха Льва, герцога баварського і саксонського, всі февдальні надання і приватні добра. Великі васали примусили короля надати ці добра іншим панам, і в цей спосіб королівські надання, які колись зміцнювали королівську владу, тепер повертаються проти неї і ослаблюють її, а з часом доводять до упадку і саму державу. Справу конфлікту короля з Гайнріхом Львом використали могутні васали для ґрунтового зміцнення свого становища в державі. Для цього була саме сприятлива нагода. З упадком Гайнріха перестали існувати останні племінні герцогства, що, однак, не принесло, як можна було сподіватись, зміцнення королівської влади. Пани домогалися устійнення їх кількості та ієрархії. Фрідріх Барбаросса задовольнив їх волю і поділив васалів на три ступні. Найвищий ступінь займав сам король, як звер-

ній пан усіх васалів. На другому ступні стояли світські церковні князі. Світські князі одержували від короля хоругвовні надання, а церковні - скипетри. Світським князям надавано хоругвовні надання як наслідникам герцогів, отже, як званням підпорядкованого їм війська, при чому вони одержували одну хоругву як символ королівського надання, а другу - як символ права на князівські надання. Третій ступінь фєвдальної ієрархії займали графи та інша шляхта. Тільки за згодою князів міг король їх підняти на князівський ступінь. В цей спосіб замкнулося коло великих панів і в межах шляхти дійшло до створення кількох відмежованих станів. Для збереження цього ладу король зобов'язався надавати даліше звільнені хоругвовні добра продовж одного року і одного дня. В цей спосіб король дозбавався себе змоги збільшити власне майно, а слідом за тим збільшити свою силу й значення.

Світські князі могли приймати надання тільки від короля або духовних князів. Часто траплялися випадки подвійного васалітету, коли світські пани приймали ленна також від чужоземних королів. З цим боролися королі як з явищем, що розбивало суцільність державного організму.

В цей спосіб завершилася перебудова державного устрою на фєвдальній основі. Вона принесла шкідливі наслідки для держави. Передовсім ця перебудова скасувала безпосередню залежність загалу громадян від королівської влади. Державна влада над громадянами перейшла до рук територіяльних панів. Тільки невелика частина населення залишалася безпосередньо підпорядкована державі, а саме - вільні (королівські) міста і села, королівські війтівства та вільні від фєвдальної залежності аллодіяльні добра, а то й графства. Спадщинність фєвдальних урядів позбавила державу насправді відданого їй урядництва, а примус надань звільнених з приводу відсутності спадкоємців або відібраних від вільних васалів дїбр позбавив короля цього, колись такого важливого, засобу збільшення своєї сили. В інших краях (Англія, Франція) фєвдальна система витримала краще пробу часу і державних потреб.

в) В цей спосіб суцільна держава перетворюється в неокреслений тип фєдералістичного союзу

територій утільних князів, що його схильний дехто назвати р е- с п у б л і к о ю д е р ж а в . На основі фєвдальних надань майже вся королівська, отже державна зверхня влада перейшла на територіальних панів і в цей спосіб ці території здобувають притомет окремих держав. Це є, за думкою більшости істориків тієї доби, не перехід до нових форм державної організації, а повільний розпад держави.

На місце державної єдності приходять об'єднання князів, з яких кожний веде політику своєї території. В цьому становищі король також спрямовує свої намагання на збільшення сили свого дому й роду, бо ще тільки в цей спосіб він може зберегти рештки впливу на могутніх князів.

До цього стану довела державу передовсім італійська політика королів, які спрямовували свої сили не так на підпорядкування собі італійської території, як швидше на підпорядкування багатств лонгобардських міст та здобуття цісарської корони. В цій змаганні королі за всяку ціну шукали допомоги і замирення з своїм панством, світським і церковним, обдаровуючи його щораз новими привілеями. З помітніших правних актів в цьому напрямі слід назвати *confederatio cum principibus ecclesiasticis* Фрідріха II з 1220 р. , в якому він надав духовним панам широких зверхніх прав, та *Statutum in favorem principum* з 1232 р., який забезпечував світським панам їхні права. Дуже характерний образ щодо цього дає Золота Булла Карла IV з 1356 р., яка віддає повноту влади в державі князям - електорам (курфїрстам). Їхні території булла визнає неподільними і спадчинними, а самих князів, так само як короля, охороняють постанови про охорону маєстату.

Не знаходячи підтримки в князях, королі звернули свою увагу на міста, призначаючи їм різні автономні й зверхні права та допускаючи їхніх представників до державного союму. Але міста не могли перешкодити розкладовому процесові, що охопив державу: яка чимраз послїдовніше втрачала своє панівне становище в Європі й прямувала до занепаду.

3. Взаємини між державою і церквою.

Поруч з внутрішньо-державною боротьбою короля з папством, другою головною причиною занепаду держави була постійна боротьба між державою й церквою за першість у християнському світі. Цю боротьбу породила центральна, середньовічна теорія про єдність і виключність християнства. Зразком об'єднання держави і церкви для королів була франконська держава, зокрема держава Карла Великого, який як цісар був також головою церкви. Всупереч цьому ідеалові державної церкви, середньовічне папство прямувало спочатку до повного унезалежнення церкви від усякої світської влади (кльоніанська теорія з XI стол.). Згодом папство почало активно домагатися підпорядкування держави церкві. Ідеалом папства була церковна держава. Ці обоє намагання, які ніяк не можна було погодити одно з одним, мусили довести до боротьби між цісарством і папством, що заповнило по суті все середньовіччя й надає йому своєрідного характеру.

Початкова церковна політика цісарства опирається на зразках держави Карла Вел. Оттон I, що присвятив окрему увагу впорядкуванню церковних справ, зберіг за собою зверхнє право над церквою, оперши церковну організацію на національних основах. Він уважав себе паном усіх церковних діл, які надав довільно церковним панам, зобов'язуючи їх водночас нести державну службу. Ці нацання відбувалися шляхом інвеститури в церковні уряди й добра за допомогою перстень й палиці. Політику Оттона I продовжували його наступники, зокрема Конрад II і Гайнріх III, який навіть посадив на папським престолі німця.

Але ця перевага держави над церквою не закріпилася надовго. В XI стол. поширилася з монастиря в Кльоні теорія про унезалежнення церкви від усяких світських впливів. Церква під проводом папи Льва IX (1048-1054) прийняла цю теорію за підставу своєї політики у відношенні до цісарства. В цьому змагалися її романські держави, де вплив церкви завжди був сильніший ніж в німецькому цісарстві. Це намагання набрало окремої гостроти після вступу на папський престол Григорія VII (1073-1085). На двох римських синодах з

1078 і 1080 р.р. перемогла клуніяньська доктрина, і Григорій VII розпочав бій за її здійснення, відкидаючи право цісаря та взагалі світських осіб впливати на обсаду духовних постів. Ця суперечка за інвеституру тривала до Вормського конкордату з 1122 р., в якому король відмовився від виключного права інвеститури і погодився на канонічний вибір єпископів та ігуменів в присутності королівського делегата та на висвячення їх духовною владою. За собою зберіг король тільки малозначне право наділявати вибраних достойників світськими управленнями, шляхом вручення їм скипетру, при чому вони складали королеві присягу. З цим вормським актом король перестав бути паном церкви і власником церковних дібр, та залишився тільки протектором церкви і фєвдальним зверхником духовних васалів. За Фрідріха I духовних панів зрівнюють з світськими князями. Ця перемога церкви сталася в великій мірі завдяки закликів до першого хрестоносного походу в 1095 р., коли папа Урбан II став на чолі всього християнського лицарства. Ще більше піднеслася повага церкви, коли на папському престолі засів енергійний Іннокентій III (1198-1216 р.), який зробив папство вирішальною потугою в усьому християнському світі. Його наслідник Іннокентій IV повів рішучу боротьбу проти Штауфів і з того часу цісарство втрачає своє панівне становище в Європі, відмовляється від плянів універсальної держави і замикається в межах своєї національної території. Як вислів своїх колишніх стремлінь, цісарство якийсь час ще зберігає назву святої римської імперії, хоч цей вислів, однак, є очевидним анахронізмом.

За Фрідріха II церковні пани у згадуваному вже акті з 1220р. здобувають нові, майже суверенні, права.

Із зростом сили церкви поширюються її домагання щодо держави далше. Останній з великих пап - політиків - Боніфатій VIII (1294 - 1303 р.) вже не обмежує вимог церкви до держави - не вмішуватися в церковні справи, а в буллі *Unan sanctam* з 1302 р. ставить тезу про зверхність папи над цісарем; папа може звільнити підвладних від присяги вірності цісареві, якщо той не підпорядкується папі. Але незабаром, з початком XIV стол., значення папства занепадо; воно з 1309 р. потрапило в авініонську неволю.

а разом з тим панівним впливом як на політику церкви, так і на політику цісарства, - стає вплив французького королівства. В наслідок цього цісарство звільняється з-під накиненого впливу церкви й в пізніших законах засадниче відкидається теорія про вищість церкви над державою. Закон *Licet iuris* з 1338р. виразно заявляє, що цісарська влада походить не від папи, а безпосередньо від Бога, а Золота Булла Карла IV з 1356 р. цілком позбавляє пап впливу на вибір цісаря і устрій держави.

Наведені події й правні акти опиралися на теоретичних основах науки про два мечі, - науки, що виникла в другій половині XI стол. Заміняючи ранішу теорію Карла Вел. і Оттона I про перевагу держави над церквою і залежність папи від цісаря, ця наука визнавала теоретично рівність обох сил. Бог дав цісареві світський, а папі - духовний меч, і кожен з них має своє коло діяльності. Цісар є тільки протектором церкви, і тому повинен при потребі подати їй на допомогу свою світську руку. Вислів цієї науки знаходимо в відомому німецькому пам"ятникові права - Саксонському дзеркалі (*Sachsenspiegel*). Зміцнівши, церква винесла нову теорію, за якою Бог дав папі обидва мечі, з яких він передав цісареві світський меч. У зв"язку з цим цісар повинен підпорядкуватися папі; у випадку непокори папа може звільнити його підвладних від обов"язку вірності (булла *Unam sanctam* з 1302р.). Цей погляд знайшов вислів у другому визначному пам"ятникові права, а саме в Швабському дзеркалі. Після занепаду папства ця наука перейшла в нову форму, заявляючи в державнім законі *Licet iuris* (1338 р.), що король одержав меч безпосередньо від Бога і тому не потребує коронації папою, бо вибір на короля надає йому водночас і цісарську гідність.

П. Т е р и т о р і я .

I. Від універсалізму до національної держави.

Східньо-франконська територія, що на основі договору в Вердені з 843р. припала Людвігові Німецькому, охоплювала майже самі німецькі племена. Ці саме племена, передовсім саксон-

ке, баварське, швабське і лотаринське герцогства об'єдналися в 919 р., вибираючи на свого короля саксонського герцога Гайнріха I. Їхні території й лягли в основу середньовічного цесарства. Але ця територія постійно змiнялася. Та й не могло бути iнакше, коли взяти на увагу, що в цесарствi ще в ранній його iсторiї iдея римськoї унiверсальної держави знайшла щирих прихильникiв. Ще поки змiцнилася нова державна будiвля, висловом її зв'язку з давньою унiверсальною державою Карла Вел. було анахронiчне вживання назви *regnum Francorum*, хоч цьому новому творовi бiльше пiдходила назва *regnum Teutonicum*. З Оттоном I прийшли вже конкретнi намагання поширити межi держави поза територiю нiмецьких племен, i він присвятив найбільше уваги справi прилучення Iталiї. Йому пощастило прилучити Iталiю в формi реальної унiї. Його коронацiя на цесаря (папою в 962 р.) засвiдчувала наявно його унiверсальнi тенденцiї. Наслiдники Оттона I, зокрема ж Оттон II, пiдняли виразнi намагання здiйснити цю iдею, але її повне застосування в життi стало неможливим в наслiдок внутрiшнiх i зовнiшнiх ускладнень, якi позбавили цесарство потрiбної для цього сили i поваги. Але все раннє середньовiччя сповнено намаганнями зробити цесарство унiверсальною державою, континкатором римськoї й каролiнськoї iмперiї. В наслiдок цих змагань в бiльш чи менш тiсний союз з цесарством увiйшли, крiм Iталiї, - значнi частини Францiї; Льотарiнгiя, Алзация й пiвнiчна Бургундiя; в iм'я побудови унiверсальної держави поширилися також впливи i границi держави на Сходi й Пiвденному Сходi. Ця розтягнутiсть територiї нiмецькoї держави, свiдоме спрямування державної полiтики на унiверсальну державу й вживання назви: спочатку *Romanum imperium*, вiд половини XII стол. (Фридрих Барбароса) - *sacrum imperium* та нарештi вiд половини XIII стол. (Вiльгельм Голландський) *sacrum Romanum imperium* - це все й надає ранньо-середньовiчнiй нiмецькiй державi деякого характеру унiверсальної держави, дарма, що розмiр її територiї й вiдсутнiсть централiстичної побудови не дає їй для цього повної пiдстави, i горда назва святиого римськoго цесарства нiмецькoго народу нi в одному перiодi iснування цесарства не вiдповiдала повнiстю її змiстовi. Лише пiзніше, коли в наслiдок переваги папства цесарство назавжди втратило Iталiю, а

разом з тим західні кордони почали поступово відступати на схід на етнографічні німецькі землі, цісарство остаточно відмовилося від універсалізму й перейшло на позиції національної держави, збудованої в менших рамках національної території. До цього перелому довело безпосередньо ослаблення, що його привела з собою відсутність короля в 1250 - 1273 р.р. та внутрішня й зовнішня політика Рудольфа Гавсбурга, в час володіння якого й завершилася ця зміна. Відмовившись від плянів універсальної могутності, він зумів усунути державний організм та надати йому, хоч в вузько-національних границях, нової сили і поваги. Цей перехід на нові основи довів згодом у XV стол. до витворення точно окремого поняття німецької нації.

А втім ідея національної держави не була зовсім чужа в Європі. Вона виступила широко як нова ідея, що повинна була визволити всі зв'язані сили народу. Її метою була нова держава, в якій опинився б увесь або хоч переважна частина народу, об'єднаного свідомістю спільноти і окремішності. Такою національною державою стало в XV стол. середньовіччі німецьке цісарство, заплативши за це ціною свого попереднього керівного становища в Європі. Володарі цісарства хоч і вживали цісарський титул, але вже здавна своїм становищем і впливом порівнялися з володарями інших європейських країв.

2. Межі держави.

Як уже було згадано, німецька середньовічна держава вийшла з вузьких рамок території німецьких племен. Ці рамки розширилися на заході приєднанням Лотарингії, Алзасії і північної Бургундії. Лотарингія, яка тяглася до заходу й на якийсь час приєдналася була до західно-франконської держави, була згодом (925 р.) на довгий час втягнена до цісарства. Бургундія ввійшла на основі реальної унії в союз з цісарством в 1032 р. Від XIII стол. розпочинається процес відпадання романських країв від цісарства. Італія також увійшла в межі цісарства на основі відновленої Оттоном I реальної унії. На якийсь час зв'язалися з ним також Сіцилія і Нижня Італія (1194 р.) на основі персональної унії, а від половини XIII стол. ці країни, а вслід

за ними вся Італія, назавжди відпадають від цісарства.

На сході пробігала границя по лінії Ельби й Саалі. Ця границя була дуже нестійка. За допомогою збройних походів та місіонерської діяльності, розпочатих уже Оттоном I, в XII стол. приєднано до цісарства назавжди країни в е й д і в , М е к л е н - б у р г і ю , П о м о р " я і В а г р і ю . Те, що відбило загальне вендійське повстання в 928 р., згодом направило широко закросна колонізація на Сході. В XIII стол. (точніше - від 1230р.) розпочалися територіяльні займанщини Пруссії хрестоносним орденом з великим майстром Германом фон Зальца на чолі, який становищем був зрівняний з державними князями. У XII стол. поширено також границі на п і в н і ч н о м у с х о д і , здобуваючи і германізувати край вендів та східній Голштейн.

На п і в д е н н о м у с х о д і в 929р. включено в орбіту цісарства Ч е х і ю , як васальну державу, а зв'язана з нею М о р а в а від 1131 р. стала маркграфством цісарства. За Рудольфа Габсбурга також Шлезьк став одним з князівств цісарства. Б а в а р с ь к а східня Мархія (австрійська мархія) межувала вже в ІО стол., на півдні з Віденським лісом, поширюючись згодом ще далше. На південь від неї виникли Мархії Штирії, Каринтії й Країни, що їх запопадливий Рудольф Габсбург з'єднав під своєю рукою, ставши найбільшим територіяльним паном в цісарстві.

III. Н а с е л е н н я .

I. Р а с о в и й с к л а д н а с е л е н н я .

Расові елементи населення змінювалися залежно від зміни державних границь. В добу універсалістичних прямувань цісарства поруч з германським елементом виступав в великій масі елемент романський; а з часу проникання слав'ян на заході аж до Майну і Ельби, а передовсім з добою витискання слав'янського населення з їхніх земель на північному і південному сході, приєднується в значних розмірах ще с л а в " я н с ь к и й е л е м е н т .

Германське населення заселяло центральну частину держави. Воно говорило німецькою мовою (*lingua theudisca*). Роман-

ське населення говорило в Італії італійською, а в Лотрингії й Гургундії - французькою мовами. Слав'янські племена вживали своїх го- бірок, але вже заранні вони зустрілися з пляною веденою германі- зацією. Цю германізаційну акцію підтримували також густо насаджу- вані князями на сході німецькі колоністи. Підбої, колонізація і насильна германізація позбавили слав'ян ведичезних просторів, які частково повернулися до них в наслідок обох останніх світових воєн.

2. Основи станового поділу населення.

Головною основою соціального поділу населення в фран- конській добі було вільне або невольницьке походження. В цей спосіб населення складалося з двох основних груп: вільних і невольних. З часом цей поділ втратив своє значення, коли із зміною господарських умов вільна людність відмовлялася від свободи, шукаючи в залежності від пана покращення свого матеріаль- ного становища, а правне становище невольного населення крадало в міру зменшення і докладного окреслення їхніх обов'язків супроти пана. І так в новій добі на місце походження, як головної підста- ви поділу населення, приходить інша підстава, а саме - почуття професійної спільноти. До цього ситуація окремі причини. Передовсім виникнення лицар- ства і розвиток міст. Лицарство й міста, а за ними й селянство, замикаються в рамках своїх профе- сійних потреб і вимог і, відмежовуючись одне від одного, витво- рюють у своєму колі почуття глибокої професійної спільноти і солідарності. Ці три соціальні чинники витворюють три окремі куль- тури - лицарства, села й міста включно до нового, потрібного пра- ва. В цьому стані речей відходять на задній план, а з часом забу- ваются різниці уродження, тобто вільного чи невольного походжен- ня. Ці групи об'єднуються в одно під впливом спільних професій- них вимог і спільного способу й стилю життя. Притягнуті до ли- царської служби, невольні люди з часом не тільки стають вільними, а й здобувають постійне місце в лицарському, шляхетському стані. Подібне явище виявляє міське життя. Всі, що постійно живуть у місті, достосовуються до вільного міського населення і користу- ються разом з загальним міською свободою, хоч самі могли бути й

невільними. Це звичаєве право набрало з часом зобов'язуючої сили, і невільник або напіввільна людина здобувала свободу, проживши рік і день у місті, мовляв, міське повітря робить вільним (die Stadt-luft macht frei). Зовсім аналогічно вільна або невільна людина, яка прожила рік і день на ґрунті, підданому зверхній владі власника, ставала частково або повністю залежною від пана, тому що в цьому випадку повітря робить невільним. В цей спосіб витворюються три стани: лицарський, міщанський і селянський, кожний з окремим світоглядом, окремими потребами і правом, і вони лягли в основу нової станової побудови середньовічної суспільності.

Але як кожний стан, так і ці стани прямують до свого відокремлення і замкнення. І в цьому наворачтають до давньої основи соціального поділу населення, а саме - до уродження, яке цілком не відмерло з минулою добою. Поодинокі стани, зокрема ж лицарський, не покидаючи професійних основ станового поділу, прямують до замкнення вільного доступу до нього, і в 1186 р. добивається заборони вступу до лицарського стану селянам. Від цього часу цей стан поповнюється тільки людьми лицарського походження, і так в основу дальшого станового розчленування лягають уже два елементи: професійності й походження.

Причиною нового станового поділу населення стали також внутрішньо-політичні справи. Февдальний устрій не приніс німецькій церкві сили. Відосередня сила великих васалів довела до позбавлення короля сльве всієї його влади в користь територіальних панів. З колишньої державної урядової шляхти, суворо підпорядкованої королеві, не залишилося ніякого сліду. Щоб рятувати єдність держави, деякі королі, зокрема Фрідріх Барбароса, намагалися оперти державну адміністрацію на королівському урядництві, на міністеріях. Звіси й виникла нова велика й впливова група шляхти, яка з часом влилася в лицарський стан.

Цей потрійний поділ не був одноцілий. В межах поодиноких станів виникли великі різниці не

тільки фактичного, а й правного характеру. Лицарський стан перетворився з часом на два окремі стани: панів і лицарство, в межах яких відбулося дальше розчленування на ще дрібніші групи. Те саме помітне й в селянському стані, що поділявся на класи вільних хліборобів, прив'язаних до ґрунту колонів і невільних.

Значення станового поділу було дуже велике й різностороннє. Зокрема вплив станової нерівності був дуже помітний у праві, однаково як у публічному, так і в приватному. Повноту державної влади мав лицарський стан. Цьому станові були запевнені всі державні уряди; тільки лицарство могло виконувати військову службу, здобувати феодальні надання і т.п. Також у приватному праві різниця станової приналежності відігравала велику роль. Напр., подружнє право опиралося на основі рівного походження обох членів подружжя. Які далекі наслідки потягала за собою ця засада, може вказати та обставина, що з часом (XIII стол.) пані (князі) стали відмежовуватись від загалу шляхти, спираючись на вищість свого походження. Дуже значний вплив мала становість у судівництві. Людина вищого стану не мала обов'язку з'являти перед судом людей нижчого походження. Проти неї не могли свідчити в карному процесі свідки нижчого стану. Про певного роду становий поціл населення можна говорити також, беручи до уваги територіальну зверхню владу панів. Ця влада поціляла населення на дві частини: безпосередньо підданих державній владі і підданих за посередництвом територіальних панів.

3. Поділ населення.

а) Панський стан.

Панський стан витворився в середньовіччі, пов'язуючись з ранішим франконським панством, що створилося було з урядничої, земельної і родової шляхти. Якийсь час він являв собою одноцілу групу, але в її нутрі згодом виявилися тенденції поділу, що й

стався під кінець XII стол., після зліквідування племінних герцогств та після переведення повної феодалізації держави. З упадком Гайнріха Льва (1180 р.) панство здобуває правне потвердження свого виняткового становища в державі, як стану, і прямує до зосередження в своїх руках те й тих решток державної влади, які залишилися королеві. На цій тлі в межах панського стану відокремлюється група великого панства, тобто група державних князів (*Heilfürstenstaat*). Раніше до великого панства належали всі ті, що виконували одну з вищих державних служб. До них входили з світських панів герцоги, маркграфи і графи, а з духовних - архієпископи, єпископи, ігумени й ігумені державних монастирів та церковний канцлер, яким, як правило, був високий духовник. Крім цього урядового панства зустрічаються й неурядові особи, які, однак, належать до аристократичних ролів. Лише згодом остаточно устійнено кількість і склад великого панства.

Цей стан державних князів відрізнявся від попереднього передовсім тим, що з нього було виключено графів, які здебільшого мали ленні надання не від короля, а від духовних чи світських панів. До цього нового стану належать тільки ті, що одержали безпосередньо від короля не менше одного графства як феодалне надання. Вони не можуть прийняти надання ні від якого світського пана, зате можуть стати васалами духовних панів. Тільки такі особи зберігають титул державного князя, бо вони прийняли ленно безпосередньо від короля, отже від голови держави. Спочатку устійненою кількістю світських князів було - 16. Цими князями були : саксонський, баварський, швабський, чеський, австрійський, стирійський, каринтійський, лотаринський і брабантський герцоги; маркграфи бранденбурський, майсенський і савціцький; палатини райнський і саксонський; ляндграф тюрингський і граф ангальтський. Згодом у XIII стол. було додано до них герцога браншвайгського і ляндграфа гессенського. В пізнішому віці прибуло ще стільки осіб, так що загальна кількість світських князів досягала 40 осіб.

Ще більше було духовних князів, кількість яких доходила до 90. Всі єпископи й ігумени, що одержали від короля ленно, були зрівняні з державними князями. Надача духовним панам ішла шляхом

зручення скипетру, а світським - хоругви; звідси й самі надані добра називали скипетрними і хоругвними.

Після витворення окремого стану державних князів панство, яке не ввійшло до нього, а саме - графи й вільні пани (liberi barones), створило другу, нижчу категорію панського стану. До цієї групи належали вже здавна всі члени князівських і графських родин, які не виконували високої державної служби і тому не входили до князівської групи. Тепер до цієї групи входять всі графи, навіть ті, що виконують державні служби. Вони займають в цій групі провідне місце. До вільних панів належать ті, що мають свої родові добра. Відсутність родової посілості позбавляла членів вільного панства належати до панського стану. Але в цьому стані залишалися ті, що, не маючи родової посілості, користувалися феодалним наданням князів чи графів. Вільні пани - це люди, що ведуть лицарський спосіб життя та в зв'язку з своїми земельними посілками виконують право суду. При цьому не має значення те, чи їхні посілості - це альоїдалні чи феодалні надання. Значення цього панського стану полягало в тому, що хоч він був нечисленний, але в його руках зосерджувалися всі вищі уряди в державі. Навіть пости єпископів і ігуменів та церковні фундації і бенефіції були доступні тільки членам цього стану. В цей спосіб вся адміністрація царства була віддана панству.

б) Лицарський стан.

Цей стан оформився лише в пізньому середньовіччі. Він виник на виключно професійній основі. До цього стану належали люди, які вели лицарський спосіб життя, спочатку однаково - вільні і невільні. В цьому саме стані найвиразніше помітно перемогу професійної рівності над рівністю походження. Лицарське діло, якому присвячувалися вільні люди, довело їх з часом до повної свободи, а інколи й до шляхетських привілеїв. Цьому сприяв тодішній державний лад, зокрема організація збройної сили, яка, поза рідкими випадками загального ополчення неллицарського населення, весь тягар оборони держави і території поклала на лицарство, як єдину постійну збройну силу.

Основу цього стану творили т. зв. м і н і с т е р і я н т и ч и у р я д о в ц і. Ними були спочатку невольні люди на службі короля і панів, які виконували службові повинності на дворі й військову службу в королівських чи князівських збройних відділах. Спочатку їхня служба й становище залежали повністю від їхніх панів. Згодом витворилися й закріпилися певні норми, які піднесли стан міністеріантів понад загальне лицарського населення. Залишаючись надалі готовими до військової повинності, вони одержували означені двірські посади та зв'язані з ними службові добра. Після того, як в XI стол. міністеріанти здобули ще письмове закріплення свого службового права, ніщо вже не стояло на перешкоді виникненню окремого спадщинно-родового стану. Крім службових дібр вони здобувають власні добра й одержують ленні надання. З уваги на великі користі і вплив, зв'язаний з приналежністю до стану міністеріантів, до нього включаються також збожілі вільні люди, а часто й шляхтя, які одержують службові добра і часто забезпечують собі та на ділі зберігають свої давні права, зокрема право суду. Їх називали м і н і с т е р і я н т а м и з а с т е р е ж е н н я м. Окрему велику групу серед них творили вільні, багаті селяни, які мали родову посілість, складену не менше ніж з 2 чи з 3 ланів. Від загалу посполитих вільних людей (Gemeinfreie) вони відрізнялися шляхетськими привілеями, які були зв'язані з їх родовими посілощами, а передовсім відрізнялися правом виконувати військову службу на коні й бути лавниками в графському суді. Звідси й походить їх назва вільних судових людей (Schöffenbarfreie). Ця класа людей ввійшла між стан панів та шляхти і посполитих вільних як окрема група. Вона в більшості влилася в стан міністеріантів, зберігаючи за собою давні шляхетські привілеї, а згодом стала основною частиною лицарського стану. Ті з них, що не прийняли лицарського способу життя, залишилися надалі в хліборобському стані, займаючи в ньому найвищу позицію.

Після вступу до цього стану людей вільних та людей шляхетського походження повага його ще збільшилася, і в XIII стол. його зараховують до шляхти; в цей спосіб остаточно забивається невольне походження великої частини цієї нової урядниці.

кої шляхти. В часом цей стан розбивається на поодинокі групи, серед яких найвище місце займають міністеріянти короля і духовних князів.

Міністеріянтів могли тримати на службі в загальному, тільки король, панство і лицарство. Але в деяких частинах країни (південні) це право мали тільки король і князі. Тому інше панство могло утримувати тільки не вільних лицарів, що були ієрархічно підпорядковані класі міністеріянтів і хоч самі були здатні приймати фєвдальні нацання, але активного фєвдального права не мали. Тому в нижче обговорюваному ієрархічному порядку лицарського цита, вони стояли на останньому місці, тому що не могли самі бути васальними панами і не мали підпорядкованих собі вассалів. Тому їх називали одноцитовими лицарями. Ця нижча група лицарського стану зобразилася в 12 і 13 стол.

Як видно з опису, лицарський стан був не однорідний у своїй побудові, але був однорідний в способі життя, в лицарському побуті й почутті станової чести і лицарських обов'язків. На королівських і панських замках та дворах лицарство створило новий стиль життя, цілком окремий від стилю життя інших станів. Він і надав середньовіччю його окремого характеру. Після вступного періоду організації цей стан замкнувся в собі, забувши про невідоме походження багатьох своїх членів. З того часу до лицарства зараховувався тільки той, хто з третього, а з часом з четвертого, восьмого, а то й шістнадцятого покоління був лицарем. І в цей спосіб з професійного цей стан перетворився в родовий. Лицарський шлях починався від пахолничої служби і лише в пізнішому віці дозволив кандидата, на основі урочистої церемонії, до лицарського стану. За окремі заслуги король міг піднести до лицарського стану людей нєлицарського походження. За Карла IV таке піднесення відбувалося на основі королівського диплому (Briefadel).

в) С е л я н с ь к и й с т а н .

У селянському стані також панувала однорідність тільки в способі життя й станових завданнях, зв'язаних з ґрунтом; зовсім не було тієї однорідности в внутрішній побудові. С е л я н с ь к и й с т а н .

кий стан поділявся на : аа) вільних селян, бб) напіввільних чиншовиків, прив'язаних до землі і вв) підданих, прив'язаних до особи пана. В кожній з цих груп витворилися окремі підгрупи, здебільшого на основі масткового становища того чи іншого селянина.

аа) Вільні селяни були на початках цісарства необмеженими володарями своїх посіlostей і мали повноту громадянських прав. Але витворення нового лицарського стану незабаром довело до значних обмежень прав селянства. Селянство було відсунене від військової служби, йому було обмежено судові права і підірвано господарські основи розвитку. Тому вільні селяни цедали шукать допомоги і охорони в сильніших панських територіях, тобровільно зрікаючись своєї незалежності.

Найвище місце в селянській ієрархії займали згадані вже вільні судові люди, які правно належали до шляхти, зберігаючи шляхетські привілеї, але жили на землі, селянським життям, не присвячуючись лицарському ділу. Їхнє виняткове становище спиралося на шляхетському походженні та посіданні родової посіlostи, не меншої ніж 3 лани.

Другою й найчисленнішою верствою селянства була верства дрібно-земельних посідачів, які жили зорганізовані в селянських союзах. Вони були незалежні від територіяльних панів і підлягали безпосередньо графові як королівському урядовцеві. Їхні обов'язки зводилися до військової служби на виклик і під проводом графа та до публічно-правних оплат. Незалежні могли викупитися від військової повинності заплатою військового податку. Від цього податкового обов'язку називали їх (Eiergelden) *Wargild* або *Pfleghafte*. Вони підлягали тільки публічному судівництву. З часом соціально й правне становище цих вільних селян погіршало. Їх відсунено від військової служби, обтяжено реальними податками і вони поволі включалися під зверхню владу територіяльних панів.

Окрему групу творять селяни, що, не маючи власної землі, живуть на вільно орендованій землі і, зберігаючи свою свободу, зобов'язані лише платити умовлений чинш.

Їх називали **поселенцями**.

На сході внаслідок колонізації виникла в ХІІ стол. нова група вільних селян, яка користувалася широкими привілеями, признаваними їй панами з метою поширення колонізації, не позбавленої великого політичного значення. Колоністи отримували землю в вільну спадщину **оренду**, зв'язану з оплатою чиншу, зберігаючи за собою особисту свободу.

бб) Напіввільні селяни були прив'язані до домініяльних посілець світських і церковних земельних власників. Вони стояли в особистій залежності від свого пана і платили йому особисті податки як поголовне, подружнє, спадщинні відтачі тощо. Прив'язані до землі, вони жили в окремих двірських спільнотах і підлягали двірському праву. Судівництво над ними правив домініяльний володар. Їхня правоздатність була обмежена. Вони користувалися обмеженим спадщинним правом на землю.

Ці селяни поділялися на різні групи і з різним господарським і правовим становищем. Ця класа виникла із змішання вільного населення, яке під тиском обставин добровільно включилося в домініяльний лад (див. вище), з давніми, прикріпленими до землі, напіввільними колонами (лати або літи на півночі, баршалки на півдні) та з зовсім закріпаченими двірськими людьми. Вищу частину серед них творили церковні люди, яких звали **восковими чиншовиками**, **фіскальніми людьми**, тобто поселені в королівських доменах та **війтівськіми людьми**, підпорядковані владі вігта.

З часом, починаючи від ХІІ стол., правне становище цієї класи кращає. Вони здобувають право алієнації свого ґрунту, обмежене ще тільки правом первокупу в користь пана. Їхні особисті **св'язі** перетворюються поволі в речеві. Із зростом міст і східної колонізації вони звільняються поволі від особистої зв'язаності з землею, спочатку фактично, а далі правно, як це засвідчує **заграда**: міське повітря робить вільним.

вв) Піддані були прив'язані до особи пана, знаходячись в повному його розпорядженні, фактично і правно. З цієї групи було легко перейти в вищу, зокрема в групу напіввільних колонів. Коли підданих не викликали до до-

мезних і двірських робіт, вони були поселювані на дворах і філярках, де закликалися до всякого роду послуг. Часто змішання з напіввільними людьми або особисте знання чи якісь добрі прикмети підвищували їх становище, і вони ставали також напіввільними. В ранніх віках багато невольних підданих включилося в ста міністеріантів та невольних лицарів і з часом перейшли в пляхетський стан.

г) М і щ а н с ь к и й с т а н. Цей стан витворився пізно, лише після того як міста зуміли звільнитися з-під домініяльної влади територіяльних панів та здобули власну автономію. Спочатку населення міст складалося з людей, приналежних до різних станів, які й стояли під владою їх станового права. Згодом населення міста ділилося на: аа / м і щ а н, тобто громадян міста і вв / н е м і щ а н, тобто приналежних до інших станів або гостей.

аа / М і щ а н и були тільки міські землевласники. Тільки вони мали повні права і вони тільки керували містом. Усі міщани були рівні перед правом. Поділ на звичайних міщан і патріціїв не був поцілом правним і не потягав за собою жадних правних наслідків, тим більше, що патріцієм міг стати кожен міщанин, здобувши більше майно і повагу в місті. Цим, доловним чином, відрізнялося міське право від феодального. До основних обов'язків міщан належало плачення податків і оборона міста.

бб / І н ш е м і с ь к е н а с е л е н н я складали безземельні мешканці міста, духовники, урядовці і гості, до яких входили чужинці, чиншівники і домашня прислуга. Вони були обмежені в правах. Напр., не мали права набути нерухомості, не допускалися до міської самоуправи і т.п.

вв / Окремою групою міського населення являються п е р е д м і щ а н и, тобто населення, яке мешкало поза мурами міста, якби визнано право міщанства. Вони підпадали під міське право і судівництво. В законі з 1231 Statutum in favorem principum містам заборонено надавати підміське громадянство домініяльним підданим. Але в силі залишилася засада, що проживання в місті протягом року і дня забезпечувало користування міською свободою. Докладніше про міщан і їхнє станове право буде мова в розділі про міста.

г) С_т_а_н_о_в_а_ і_є_р_а_р_х_і_я. В самій суті станового побудову лежить ієрархічна нерівність населення. Усі стани мають різні права і різне значення в загальному правному порядку. Тому існує точно устійнений порядок старшинства станів. З огляду на дуалізм середньовічного права, була встановлена черговість станів: окремо за фєвдальним і окремо за територіальним правом.

Черговість станів за фєвдальним правом охоплювала по суті тільки широкий лицарський стан. Вона за основу взяла історичний поділ на три ступені, в цьому поділі король займає перший, князі і други, а їхні васали - третій ступінь.

Згодом цей поділ поширився. Він опирався на т.зв. лицарський щит, який означав здатність бути васалом, тобто одержати фєвдальне надання. При цьому зобов'язувало те право, що член одного лицарського щиту може прийняти на чужій статі васалом тільки у відношенні до людини, приналежної до вишого щиту, інакше понижує ступінь свого щита. По Саксонському дзеркалі перший щит належить королеві, другий - духовним князям, третій щит припадає світським князям, четвертий мають вільні пани, п'ятий - вільні судові люди і міністеріянти, а шостий - васали п'ятого щиту. Другий важливий пам'ятник права, а саме Швабське дзеркало, трохи відрізняється від Саксона. В ньому згадується аж 7 щитів. На шостому знаходяться міністеріянти, а на останньому - їхні васали. Особи, що стоять на останньому щиті, звалися отнощитовими тому, що не мали підлеглих собі васалів.

Черговість станів за краєвим правом охоплювала тільки вільних людей, в однаковій мірі як людей лицарського, так і нєлицарського стану й поділяла населення на 5 груп: князів, вільних панів, вільних судових людей і міністеріянтів, дрібноземельних власників та поселенців.

IV. К у л ь т у р а .

Культура середньовіччя - це здебільшого церковна культура. Поширена з Риму і прийнята в свій час усім християнським

світом засада примату церкви над державою забезпечила їй неї монополію на всякий культурний поступ, духовний і матеріальний. Цьому сприяла різноманітність культур, які зустрілися в середньовічному цїсарстві. Примітивна, по-селянськи консервативна, культура германських племен не мала ніякої змоги втриматися проти християнської культури, опертої на величчі надбаня античного світу. До того фанатизм, притаманний всім неофітам, не дозволяв сумніватися в тому, що християнізм охоплював собою повноту всіх людських справ та ідеально розв'язав усі проблеми минулого, сучасного і майбутнього. І тому не залишилося місця та й не було ніякої потреби шукати нових шляхів поза церквою. Та врешті таке шукання було й не дозволене, було герезією. І тому все, що було творче в народі, зосереджувалося в церкві та біля церкви, і тому культура того віку мусила бути перш за все церковною культурою.

І. Церковна культура.

Церква від перших віків взялася до великої культурної місії на новоздобутих територіях. Вона несла поганам і неофітам духовне піднесення й переродження, а разом з тим пильно дбала про їхню господарську культуру. Під впливом християнської віри відступили в діси поганські боги і божки, а їхнє місце займали християнські святі й угодники божі. Поганський світогляд уже на поверненні народів набирав новолі нових форм і символів, вкладаючи часто новий зміст у старі форми й навпаки - заповнюючи нові форми старим поганським змістом. Заведена від 1215 р. щорічна сповідь дала церкві неоціненну змогу глибоко контролювати життя й думки населення та підшукувати відповідні засоби для перевиховання людей. Численні монастирі й церкви, переповнені вірними, манахи, що відрікалися від світу ради щастя в іншому житті, жемручі ордени, що жили в убогості і покорі, але у всякий час готові були викликати революцію проти єпископів і високого клеру, - це все були зовнішні ознаки тієї глибокої душевної зміни, що її принесло з собою християнство. І в цьому полягає чи не найбільший здобуток середньовічної духовної культури.

Християнська церква принесла також поступ науки й мистецтва. Духівники були першими вчителями письма і наук. Церковні школи поширювали знання латинської мови, яка стала універсальною

мовою всього культурного світу. У школах вчили за римськими зразками сімох вільних мистецтв: граматики, риторики й діалектики, арифметики, геометрії, музики й астрономії. Манастирі займалися переписуванням церковних книг та творів класичних авторів; там також писалися перші хроніки й життєписи. До найстарших пам'ятників письменства належить саксонська історія манаха Відукінда з Корвей (967 - 968) і хроніка єпископа Тітмара з Мересбургу (1009-1013). З пізніх століть зберіглися Gesta Friderici єпископа Оттона з Фрайзінгу (до 1156) і слав'янська хроніка священника Гельмольта (до 1171), яка описує діла Гайнріха Льва.

Церкві належать також перші пам'ятники ранньо-середньовічного будівництва, опертого на римсько-християнські зразки. Але до рівня неперевершеного мистецтва дійшла церковна архітектура пізнього середньовіччя в його готичному стилі. Цей стиль опанував і пластику й став символом середньовіччя і його духовости. XIII стол. витворило також свою філософію, репрезентанти якої - Альберт Магнус (1193 - 1280) і Екгард (1260 - 1327).

2. С в і т с ь к а к у л ь т у р а .

Світська культура творилася в межах поодиноких суспільних станів. Наймаркантишою культурою створило лицарство. В лицарських замках і на панських дворах ішов окремий спосіб життя, витворюючи не тільки окремі зовнішні форми поведінки, а також окремий лицарський світогляд і лицарський кодекс чести. Важливий вплив на витворення лицарської культури мали хрестоносні походи, які відкрили перед західним лицарством новий світ, зовсім не схожий на той християнський світ, який вони знали до того часу. Близьк ісламської зовнішньої культури мав окремий вплив на витворення естетичного почуття і творчої фантазії лицарства. Спільні ідеали й життєві форми та спільні хрестоносні походи зблизили європейське лицарство й виробили серед нього станове почуття солідарности, ще більше віддаляючи лицарство від інших станів їхнього співгромадянства. Привалними пам'ятниками тієї тонкої духовости середньовічного лицарства залишилися лицарські замки і лицарська поезія, найвизначніші представники якої - Вальтер фон дер Фогельвайде (помер колом 1230) і Вольфрам фон Ешенбах.

М і с ь к а к у л ь т у р а розвинулася лише в пізньому середньовіччі, і то передовсім в архітектурі - в церковній і в світській. В інших ділянках на перешкоді в розвитку міських р:

турних цінностей стояло намагання міського патриція наблизитися до лицарського стилю життя та перебрати його ідеали, і тому цей стан замість вести за собою все міщанство віддалявся від нього. Оригінальний побут і нові ідеали чесного й роботячого міщанина витворювали нижчі міські прошарки, передовсім ремісництво та дрібне купецтво. Але повний розвиток тих оригінальних життєвих форм настав у пізньому віці.

Селянський стан не міг витворити великих культурних надбань. Він уже з самих початків був приречений на знепад у тих формах, що їх витворило доміняльне зверхництво і панське лицарство. Вищі селянські верстви тяглися до лицарства, перебравши його життєві форми та його культуру, а нижчі втрачали одну свободу за другою на користь територіяльного панства. В тих умовах селянство замикалося в собі і в давнині та в традиції давніших країв часів шукало відряди й опори. Воно зберігало старі звичаї, тримало в пам'яті і передавало новим поколінням старі саги, байки й пісні, зберігало народні вбрання та народні танки.

У. Г о о п о д а р о т в о .

І. Н о в і г о с п о л а р с ь к і з м і н и .

Ще якийсь час середньовічне господарство опирається на давніх основах і майже не відрізняється від господарства франконської доби. Але згодом приходять засадничі зміни, які цілковито змінюють господарське обличчя краю.

Передовсім господарство переходить з натурального в грошове, що відбилося на цілому господарському житті, не виключаючи хліборобства. В широких розмірах почала внутрішня й східня колонізація була мерговою причиною господарських змін. Колонізація не тільки збільшила використала натмір населення, а була, крім того, джерелом покращення долі всього селянського населення, яке цілами гуртами кидало старі землі, щоб позбутися щораз більших тягарів, що їх накладали доміняльні власники, і цим змушувало панів обмежувати свої вимоги до підпорядкованих собі селян. Крім того, колонізація створила нові господарські форми, в чому неабияку роль відіграло слав'янське населення підкорених країн. Коли колонізація південно-східніх земель

(Австрія, Чехія, Семигород) пройшла мирним шляхом, то заселення північно-східних просторів могло відбутися тільки після довгих та бедених із змінливим щастям боїв, в яких на німецькому боці з'єдналися світські і духовні князі з містами й монастирськими чинами, передовсім з орденом хрестоносців.

Дальшою основою далекосяглих господарських змін середньовіччя був розвиток міст. Вони розвинули торгівлю і ремесло, поклали основу під пізніший розвиток промислу і, створивши великі скупчення нехліборобського населення, допомагали в розвитку хліборобства. Під впливом цих змін хліборобство у промисловлюється, тобто поволі переходить від невисокої продукції для задоволення власних потреб до продукції, призначеної на збут. В цей спосіб швидко підноситься земельна рента і землевласники вважають кориснішим відступити від особистого господарства та перейти на господарство рентове. Але ці господарські зміни хоч і виявляли велику динамічну силу, все таки зуміли цілком розвинутися тільки в нових віках.

2. Хліборобство.

Хліборобське господарство опиралося на трьох родах господарств: а) великих земельних посілах, б) середніх господарствах і в) малих господарствах кріпаків.

а) Велика земельна посіласть опиралася на панському дворі й більшій кількості фільварків, якими управляли панські урядовці під особистим наглядом пана. З часом землевласники почали кидати власне рільниче господарство, віддаючи в оренду своїм давнішим урядовцям поодинокі фільварки за умовлений чинш. Коли ці землі стали чимраз частіше орендувати лицарські міністеріянти, вони стали також поволі ставати спадщинними, і їх дедальді стали вважати самостійними фєвдальними наданнями. Щоб рятуватися від втрати своїх тібр, землевласники частково усунули тих урядовців, частково покасували фільварки і їх землю прилучили до головного двору, виорендовуючи землю кріпкими частинами за чиншову плату. Коли із зростом міст збільшилася ціна на хліборобські продукти, землевласники в більшості зовсім залишили двірське господарство й виорендовували землю селянам, вимагаючи чимраз вищого чиншу. В цей спосіб земельні пани перейшли на рентове господарство. Це відпові-

вало інтересам селянства, яке на місці давніх, часто точно неокреслених і використовуваних особистих обов'язків, стало зобов'язане до відбування тільки речевих тягарів. Ця поширена форма земельних відносин разом з колонізацією стала причиною покращення становища тих селян, які залишилися на панських посілостях. Їхні права й обов'язки щодо двору дочекалися докладного окреслення, а ґрунт, яким вони користувалися, залишався шляхом спадщини в користуванні тієї самої родини. Лише з ХУ стол. під впливом рецепції римського права відновилися намагання обмежити права хліборобів і звести їх до ролі виключно панських підданих.

б) Середні господарства були організовані або на зразок великих домініяльних посілостей, передовсім як феодалні добра, або знаходилися в руках вільних селян, які не піддалися натискові домініяльних панів і зберегли самотійні господарства. Найбільше цих селян рекрутувалося з-поміж графських людей, які, маючи повну свободу, платили тільки означені данини і оплати. Кількість їх постійно зменшувалася, зокрема в ХІУ стол. в міру того, як вони, під тиском господарських і політичних умов, чимраз більше підпадали під домініяльну зверхність. Причиною послаблення їхньої господарської сили було спадщинне право, яке опиралося на поділ селянських посілостей. Щоб зарадити цьому розділенню господарств, у пізньому середньовіччі виробилася практика залишати ціле господарство одній дитині, найстаршій або наймолодшій (сини мали перлість), яка була зобов'язана сплатити іншим спадкоємцям. Ця засада спадщинного права висловлювалася формулкою: " Селянин має лише одну дитину ".

Громадські товариства збереглися в майже незмінній формі. В залежності від ґрунту, який вони мали, громадські товариства поділялися на селянські, домініяльні й мішані. Ці товариства дотримували спільними громадськими ґрунтами (альменда), які постійно зменшувалися через збільшення управної землі та займів, що їх часто безправно вчиняли пани. Тому користування тим ґрунтом ставало чимраз обмеженішим як щодо способу користування, так і щодо осіб, що мали це право. Користування було обмежене до крайніх потреб господарства і кількості худоби. Подекуди альмендою користуватися могли тільки старі члени громади або тільки заможніші господарі, які мали щонайменше один лан власної землі. В засаді користувати-

ся спільним ґрунтом міг тільки власник господарства, положеного в таний окрузі (марка). Громадськими союзами керували збори членів громади, які вибирали голову спільноти й урядовців. Де громадська спільнота знаходилася в цілості, або частково на панських землях, там її зверхником був звичайно пан. В межах цих спільнот витворюва-лася місцева самоуправа і низове судівництво, які в більшості пере-шли в руки пана. Пани привласнювали собі також інші права, напр., різні монополії (млиновий, гуральничий і інш.). Замість пана ці права виконували часто панські уповноважені, орендари або вйти.

в) М а л і г о с п о д а р с т в а к о л о н і с - т і в т в о р и л и с я в н а с л і д о к в н у т р і ш н ь о ї і с х і д н ь о ї к о л о н і з а ц і ї . В час, коли в краю малі селянські господарства чимраз більше зане-падали і ліквідувалися, колонізація створила велику кількість но-вих, малих, селянських господарств, опертих на нові основи. Внут-рішню колонізацію викликала потреба освоєння пущ, в чому пани були зацікавлені тим більше, що попит на сільсько-господарські продукти постійно зростає. Пани запевнювали колоністам спадщинне користуван-ня сколонізованою землею за невеликими оплатами. Відступлення від засади поділу землі ще збільшувало відпирність тих господарств.

Східня колонізація проходила здебільшого шляхом збройних пічбоїв. Але часто відбувалася вона мирно, передовсім на південному сході, де основним чином закінчилася вона в XII стол. Щоб притягнути колоністів, домініяльні пани вислали в край підприємців - вербу-вальників (льокатор), які обіцянками різних полегш стягали охочих і з ними закладали на сході міста і села. Ці вербувальники звичайно й залишалися спадщинними солтисами повозаснованих осель, одержуючи як ленно різні привілеї та більший земельний наділ. Поселенці одер-жували землю часом у повну власність, а здебільшого в спадщинне ко-ристування за невеликий чинш, при чому деяка кількість початковий літ була вільна від оплат. Ці умови були кращі, ніж умови місцевого тубільного населення, яке було обтяжене м. інш. особистими обов'яз-ками та обмежене в спадщинності, і тому їх, як окреме право, відріз-нювали від місцевого земельного права. Кожна новозакладена оселя мала свою церкву, пароха, солтиса і обмежену самоуправу. Її меш-канці були цілком вільними й нагадували вільне селянство франкон-ської чержави, а також початків середньовічного цісарства.

3. Т о р г і в л я й р е м е с л о .

Великий розвиток міст, який припадає на середньовіччя, опирався передовсім на розбудову торгівлі і ремесла. Коли в попередньому періоді торгівля відігравала ще підрядну роль в примітивному натуральному господарстві, то тепер вона висувається на чолі міського життя і стає одним з найважливіших джерел народного збагачення. Запевнення ладу і безпеки всередині краю було важливою передумовою розвитку торгівлі. Чув'язання взаємин з чужими краями й перехід від натурального до грошового господарства, а з часом заміна готівкових торговельних зв'язків безготівковими, векселевими або кредитовими — все це створило дальші умови широкого розвитку торговельних взаємин всередині краю і за кордоном. Виникають нові міста, створюються нові ярмарки, витворюється окреме ярмаркове право для збереження ладу в час ярмарків, упорядковуються засоби сполучення. Дві головні водні артерії середньої Європи — Райн і Дунай — стали основою торгівлі царства. Найстаріші міста виникли на Райні ще за римських часів. Вони витримали розвал римської імперії і стали надовго центром німецької торгівлі. Серед тих міст найважливіша Колонія (Кельн), а далі йшли Майнц, Вормс, Штрасбург і Базилея. На Дунаї першим містом був спочатку Регенсбург, відомий своїми торговельними взаєминами зі Сходом, зокрема з княжим Києвом, який потім з XIII стор. уступив першість наддунайському Відневі. З північних міст особливо прославилися своєю торгівлею Госляр та Магдебург, а трохи пізніше — Любека, північна столиця могутньої Ганзи, Бремен і Гамбург; над Балтійським морем — Данціг, (Гданськ), Кенігсберг і Рига. З визначніших міст слід назвати ще Бреслав, на Одрі, Нюрнберг, Аугсбург і Франкфурт.

Т о р г і в л я с е р е д н ь о в і ч ч я була з початку переважно місцева. Вона обмежувалася витворюванням товарів, при чому назва купця — меркатор в однаковій мірі означала купця і ремісника. Торгівля дбала про притягання чужих, передовсім сільсько-хліборобських продуктів на міський ринок та про рівномірний і справедливий розподіл товарів. Всякі непотрібні для власних потреб надміри не творилися. Кожний мав право пролукувати, купувати і продавати в таких межах, щоб не шкодити іншому.

З часом торгівля поширювалася на дальші простори й поволі охопила весь край тим більше, що в цьому допомагала:

внутрішня політика королів. Разом з цим приходять поволі поділ купців на гуртівників і роздрібних торгівців, хоч справжні гуртівники витворилися лише з поширенням міжнародної торгівлі. Міста творять також мита та інші охоронні заходи для забезпечення інтересів місцевого купецтва; здобувають автономію, а разом з тим прямують також до повної господарської незалежності. Ідуть автаркійні намагання в околиці власного міста продукувати все необхідне для задоволення потреб місцевого населення. Чужих купців, що мандрують з товарами, змушується якийсь час перебути в місті й виставити везений на продаж товар, а деякі (Колонія, Відень) здобувають право повного складу, на основі якого чужі купці взагалі не можуть з цих міст далі мандрувати з своїми товарами.

З а к о р д о н н а т о р г і в л я розцвіла передовсім з Англією, Фландрією та Італією. Згодом з XII стол. поширюються зваві торговельні взаємини на Схід, прямуючи на Київ і Новгород, а на північ з Скандинавією. Головним чином вивозилися текстильні й металеві вироби, а ввозилися: вовна, шкіри; збіжжя, дерево і т.п.

Закордонна торгівля привела за собою поділ купців на гуртівників і купців вроздріб. Гуртівники часто об'єднувалися в великі купецькі спілки, найбільше відомою з яких була равенсбурзька торговельна спілка, заснована коло 1380р., а далі регенсбурзька торговельна компанія для торгівлі з Києвом та інш. Для потреб закордонної торгівлі виникають транспортні підприємства, витворюються нові форми безготівкових розрахунків, передовсім за допомогою векселів, приймаються кредитові трансакції.

У зв'язку з торгівлею розвивається грошове господарство, яке стає в заміну від XII стол. почавши, натуральному господарству. В цьому допомагає збільшення засобів шляхетних металів за допомогою збільшеного видобування та ввозу з-за кордону, передовсім з Сходу, в зв'язку з хрестоносними походами.

Накопичення грошей проводить до дальшої розбудови господарських форм. Виникають нові кредитові трансакції як позички під заставу нерухомостей і купівля ренти. Багаті міста складають свої грошові багатства в заснованих ними банках (Франкфурт н.М., Штралсбург та інш.) і в цей спосіб виникає і розвивається банківництво.

Поряд з купецтвом розвивається також ремесло. Ремісник далі продукує свої вироби і сам їх продає. В цей спосіб

він стоїть на межі між ремеслом і купецтвом. Розвиток торгівлі збільшує попит на ремісничі вироби і відчиняє можливості ширшого збуту, що дуже скріплює ремісництво. Для охорони своїх інтересів ремісники гуртуються в цехах.

4. Монетна система.

В протипагу монетній справі в франконській добі, середньовіччя майже не має одноцілої загальної монетної системи. Причиною цього була перелача монетного права поодиноким територіям і містам, які радо користувались цим правом, бо воно приносило їм коім поваги ще великі прибутки. Найпопулярнішою монетною одиницею є дальше срібний денар. Але його вартість була різна. Найбільше значення зобули срібні денари равенсбурзькі й колонські. В X стол. стали бити в Швабськiм Галлу пфеніги. В XI стол. появилися в Колонії марки, які важили спочатку 234, а потім 210 гр. срібла і відповідали вартістю 144 денарам. В XIV стол. появляються золоті монети. Били ці монети на зразок флорентійського золотого гульдена. Найпопулярнішим був райнський гульден. При кінці XV стол. появилася нова срібна монета, яку звали таларом, що була подібна до венецьких монет.

УІ. Джерела і пам'ятники права.

І. Загальні заваги.

а) Розбиття права. Великі політичні переміни, що відмежували добу середньовіччя від франконської доби, вплинули також на формацію середньовічного права. Поділ франконської держави привів за собою розбиття одного правового організму на окремі частини, які, опираючись на різних етнічних елементах, розвиваються також у ділянці правничої культури і доводять з часом до створення трьох зовсім відмінних правових систем. Старі джерела права висихають, а пам'ять про давні правничі пам'ятники забувається. Вслід за тим приходять довготривалі застій, наявним доказом чого може послужити той факт, що після такої жвавої й плодотворної акції IX стол. списування народніх прав, довгі чотири століття раннього середньовіччя не виявляють в цьому напрямі майже ніякої діяльності. Населення живе тільки за звичаєвим, неписаним правом. Виникнення і-

мецького цїсарства не багато збагатило правничу продукцію. На перекоді цьому стали такі фактори як політичне розбиття держави на майже незалежні території, станова побудова суспільности, розбиття племен і зростаюча автономія міст. Це все привело за собою величезне розпорощення права, що й є першою й головною ознакою середньовічного правового порядку. Кожна територія, кожен стан і всякі окремі правні відносини витворюють окремі правні системи і керуються своїм частковим правом.

Розбиття племен і їх територій - це головна причина засадничих змін у середньовічному праві. До того часу державна організація опиралася на племінних суцільних територіях, які об'єднував особовий принцип спільного походження. Територіальний принцип лише в середньовіччі проклав собі шлях у праві як у публічному, так і в приватному. До того часу зобов'язуючим був особовий принцип, що підпорядковував кожного праву його племені, а не праву території, на якій він перебував. Але племінна організація не могла довго втриматися. З об'єднанням племінних територій в одній державі сталося помітне внутрішнє пересування людности, що примусило багато громадян держави жити на чужих племінних територіях. Наступає певного роду розв'язання племінних спільнот, при чому помітну роль відіграють при цьому нові погляди на зверхню владу територіальних панів. Врешті прийшов поділ одноцілих племінних територій на основі фєвдальних відань, який остаточно в XII стол. розбив племінну організацію і на її місце ввів нову, територіальну організацію. Для прикладу можна полати давню баварську племінну територію, яка розпалася на чогири окремі краї: Верхню Баварію, Австрію, Зальцбург і Стирію. Всі ці нові краї стали на шлях розвитку власного краєвого права. Отже, з моментом розбиття племені на заміну племінній державі приходить територіальна держава, а замість племінної зверхности настає зверхність територіальна. Це потягає за собою основну зміну в правовому ладі. На місце племінного персонального принципу вступає територіальний принцип, на основі якого твориться нове територіальне право. Цьому праву, а не праву свого походження постійно підпорядкований кожний, хто мешкає на території, де діє те право.

З цим, одначе, не зникла важлива проблема застосування права на чужій території. Громадянин однієї території вимагає, щоб до нього за-

стосовувано було його територіяльне право навіть тоді, коли він перебуває поза межами свого краю. Окремо актуальним стало це питання в добу розвитку міст. В містах збиралися люди різних станів і з різних територій, і кожний керувався власним становим згл. територіяльним правом. Це вводило хаос, подібний до того, який колись створило застосування особового племінного права поза територією племені. Проти цього пішла боротьба, яка частково закінчилася успіхом, передовсім у містах з моментом здобуття ними автономії і створення автономічного місцевого права.

Крім цього територіяльного принципу, на якому опиралося територіяльне як краєве, так і міське право, правотворчо діє також особовий принцип. Після знищення давнього особового правового кола, що його давала племінна приналежність, виходять нагору внутрі території нові кола, оперті на особових зв'язках підлеглих з своїми зверхниками. Джерело цього - це станова побудова суспільности. В цей спосіб витворюються окремі права: фєвдальне, урядниче й двірське. Вони виникають здебільшого на основі вироків і ухвал спеціальних судів, яким підлягають ці кола залежних людей.

Характерна риса тих прав - те, що вони не створюють повних замкнених систем, а обсягаються тільки нормуванням певних питань, безпосередньо зв'язаних з тими стосунками, з яких вони випливають. І тому в усіх інших питаннях відносні особи підпадають під інші, загальні правопорядки. Напр., фєвдальне право займається тільки фєвдальними стосунками, васаки в усіх інших питаннях підлягає своєму територіяльному праву. Тільки двірське право підпорядкованих панській зверхній владі селян виявляє тенденції щораз більшого поширення і виключення залежних селян з-під влади всякого іншого не панського правопорядку.

б) Тенденції об'єднання в середньовічному праві.

Стан розповсюдження права, що його понесло рівночасне застосування територіяльного і особового принципів, витворюючи різні системи: державного, територіяльного (краєве й міське) і спеціального (фєвдальне, урядниче і двірське) права

х/ Приклад цього - справа проти Гайнріха Льва. Переведення проти нього опиралося на фєвдальному і територіяльному праві.

дуже некорисно впливав на знання й стабільність права. Він окремо жорстко впливав на господарський розвиток краю, передовсім же на торговельні взаємини між поодинокими частинами держави. Коли якийсь край, місто й союз керувався іншим правом, то не було навіть мови про безпеку правного обороту в межах держави; це зупинило також експансію назовні. Зарадити цьому не змогло ні слабе державне законодавство, яке обмежувалося здебільшого конституційними проблемами і засобами дотримання внутрішнього спокою й безпеки, ані королівське право, що опиралося на дуже обмеженій компетенції королівського суду.

Об'єднання розпороченого права стало здійснюватися на іншій дорозі, а саме - на поширенні прав поодиноких міст чи територій на інші міста й краї. В цьому відіграли засадничу роль правно-судові союзи міст і записання краєвих прав.

Поширення міського права поодиноких міст полягало в тому, що одне місто переносило створене в своїх мурах право на інші міста, що, як правило, діяло при заснуванні нових міст територіяльними панами. В цей спосіб виникали т.зв. родини міського права, тобто союзи дочерніх міст, що всі застосовували те саме право матірнього міста, а ще більше - добровільно піддавалися юрисдикції вищого суду того міста. Дочерні міста зверталися до матірнього міста за порадами в важливіших правних питаннях, за правними повченнями, а інколи й за допомогою в вирішенні важких і сумнівних справ. В цей спосіб зберігалася постійна правна єдність союзних міст, і серед певні партитулярних прав витворювалося одне спільне право, яке згодом застосовували на всі інші міста і краї. Вплив деяких міських прав був так великий, що поширювався на далекі простори також без формального перенесення.

Найранішим далеко поширеним міським правом було колонське, а пізніше - магдебурзьке право, яке поширилося швидко поза межі цесарства. Найбільш впливовими матірніми містами були Магдебург і Любека. Їхні вищі міські суди були відкличною інстанцією для нижчих судів багатьох міст. У Вестфалії великою повагою користувалися міста Дортмунд і Обергоф, в центральній Німеччині - Франкфурт над Майном і Айзенах, на півдні - Фрайбург.

Поширення територіяльного права поодиноких країв на інші території мало вплив такий самий, як і поширення міського права на загальне об'єднання права. В цьому вирішальну роль відіграло списання прав поодиноких країв, передовсім списання права саксонського, франконського й швабського.

Саксонське право поширилося спочатку на цілу саксонську територію, а згодом на інші краї північної і східної Німеччини і далеко поза її кордони. Головну заслугу в його поширенні має приватний збірник саксонського права, складений в першій чверті XIII стол. лавником Ейке фон Репков під назвою Саксонське дзеркало. Широка література, що вже рано розвинулася навколо цього найпомітнішого збірника давнього німецького права, багато допомогла в поширенні його впливу далеко поза межами Саксонії та в об'єднанні права в цісарстві взагалі. Вплив Саксонського Дзеркала зберігся мало що не до останніх літ.

Франконське право залишилося живе після розвалу франконської держави, діючи як особове право королівського роду. Король далі вважався наслідником франконського короля Карла Вел. і жив за давнім франконським правом. Вибір і коронація короля опиралися на цьому праві й відбувалися на франконській землі. Франконський судовий устрій і процес збереглися в королівському суді, а франконське міське право м. Колонії охопило своїм впливом широкі простори Сходу. Франконське територіяльне право знайшло своє оформлення в Франконському Дзеркалі.

Швабське право було третім, яке широко розповсюдилося також завдяки списанню його в найзамітнішому після Саксонського Дзеркала пам'ятникові права тієї доби - Швабському Дзеркалі.

Під впливом цих прав у цісарстві витворилися з часом окремі смуги, які керувалися здебільшого одним правом. Золота Булла Карла IV ділить, напр., територію цісарства на області саксонського і франконського права.

Тенденції об'єднання помітні також у селянському праві, списки якого з різних громад тієї самої пачасткої посілості виявляють багато схожостей.

В) Суть і мета середньовічного права злишилися майже незмінені. Право далі вважалося част-

ною Божого порядку, даного людям для їх добра. Бог сам-це право (Got is selve Recht) - так формулює цей погляд Саксонське Дзеркало. Тому роля лючини зводиться до вишукування і вивчення Божого права; його не потрібно творити.

Друга основна думка в праві - це спільне громадське начало. Правний лад створений для загалу - не для одиниці, призначення якої полягає виключно в службі загалові. Тому в колізії право загалу випереджає право одиниці^{x/}. Розвиток міст з їх індивідуальними інтересами визволяють людський індивідуалізм і в цім напрямі переставляють право на нові, модерніші основи. З цих засад і випливає основна мета права. Ця мета - зберегти Божий лад, порядок і спокій серед людської спільноти. Олужити цій ідеї - це обов'язок кожного громадянина, виступати проти ідеї - значить чинити злочин, покарання якого вимагає не стільки держава, скільки вимагає Бог. З цього й випливають чалекосяглі наслідки. Перший наслідок той, що держава повинна опирати своє право на божому праві, а значить на найбільше до його ідеалу наближеному церковному праві; і другий наслідок є той, що держава зобов'язана чинно допомагати церкві виконувати її вироки та накази. Під впливом цих засад частина правного порядку підпала під вирішальний вплив канонічного права як, напр., подружне і спадщинне право.

2. Джерела права.

Джерела права середньовіччя залишилися в основному незмінні. Основне джерело права це й далі звичаєве право. Воно виникає в вузьких середовищах і поволі розширюється. Його сила полягає в віковому застосуванні, не дивлячись на те, що в давнє право проникають нові тенденції. Це право розширюється застосуванням й усної традиції. Головна вимога цього права - достовірність, чому сприяє казуїстичний спосіб його виникнення. Списання права територіями, містами чи різними союзами не змінює справи, тому що вони здебільшого замикають в собі саме це, довгими роками застосовуване, звичаєве право.

x/ Протилежну тенденцію виявляє та засада, що право поодиноких територій випереджує загально-державне право.

Крім звичаєвого права виступає з часом закон, але він ще довго займає тільки підрядне місце, тим більше, що й він дуже часто опирається на звичаєвому праві.

Доба писаного права починається з XIII стол. Тоді появляються міські статути, що охоплюють міське право, списки територіального права, найвизначнішим представником яких є - Саксонське Дзеркало, та короткі зіставлення зобов'язуючого права. Нове право створюють привілеї та державне законодавство, яке, однак, в середньовіччі ніколи не здобуло якогось значного впливу на творення права. Мовою ранніх правничих пам'яток була латина. Згодом вживається щораз частіше німецька мова. Прикладом може послужити Саксонське Дзеркало, написане латиню, але на домагання свого феодального зверхника автор сам переклав його на німецьку мову.

Третє основне джерело права, яке постійно подає ознаки великого динамізму і чимраз глибше вживається в правне життя краї, - це чуже право: вже згадане канонічне й передовсім римське. Після періоду повного забуття римське право починає відроджуватися в своїй батьківщині і поширюватися далеко поза межі Італії. Одним з шляхів переможного походу цього права є цісарство. Цьому сприяє довговікова італійська політика німецьких королів та їхні римські походи. Вони часто покликалися на римське право для обґрунтування своїх претенсій до Італії і цісарської корони. Наступ римського права закінчився його генеральною перемогою. Римське право було прийняте ін корпоре, і ця подія має таке незвичайне значення в історії права, що це прийняття саме замикає середньовічну і відкриває нову добу. Збільшене зацікавлення чужим правом і його літературою спонукує юристів порівнювати з ним рідне право, і звідси виникає в XIV стол. ряд праць, порівнюючих німецьке право з римським.

3. Пам'ятники права.

Розбиття права привело до великої різноманітності пам'яток права. Зважаючи на територіальний обсяг діяння права, ці пам'ятники можна поділити на загальні і партикулярні; беручи під увагу особовий обсяг діяння права, треба розрізнити пам'ятники територіального права і права особових союзів, врешті, коли спертися

на питанні про творців права, тоді поділ виявить окремі пам'ятники державного, територіяльного (краєвого і міського) і станового (февдальне, урядове і двірське) права. Отже, творцями середньовічного права були: держава (король, державний сойм); території (зверхні пани) територіяльного права, народ — земського права), міста й пани, на підставі своєї февдальної, службової та домініальної влади.

На цій основі пам'ятники середньовічного права можна поділити на пам'ятники: 1) державного права, 2) краєвого і земського права, 3) міського права, 4) окремих (особових) прав, а саме: а) февдального, б) урядничого і в) двірського /селянського/, а також на 5) обробки територіяльного і февдального права, 6) правничі грамоти й формули, та 7) правничі книги.

а) Пам'ятники державного права.

До джерел державного права належать: державні закони, що їх спочатку видавав король сам, а згодом спільно з державним соймом; вироки і гадки королівського суду, правні засади яких зберігали в собі зобов'язуючу силу на майбутнє; правні думки державного сойму і палатинів та королівські мандати і привілеї, з яких найбільш помітним є привілей Оттона I, виданий в користь духовних князів.

Найважливіші — це державні закони, які за своїм змістом поділяються на три групи: 1/ закони про краєве замирення, 2/ закони конституційні і 3/ конкордати, що унормовують взаємини між державою і церквою. Пожвавлення державного законодавства приходить з XIII стол.

1/ Закони про замирення в краю (ландфрідеди) мали на меті заведення правного ладу і порядку в краю, передовсім шляхом усунення лицарських колотнеч і зокрема самопомоги. Для цього створювалися окремі краєві суди, які визначали для заколотників публічного спокою суворі кари. Закони, що їх видавали з цією метою, або взагалі забороняли суперечки, або дозволяли їх тільки в визначений час та під визначеними умовами. Звичайно, вони виникали на основі договору короля з князями, при чому всі його запрягли, а потім казали запрягнути по територіям. Звичайно, ці закони точно визначали час їх тривання. Вартість законів тим велика, що в них часто було поміщувано постанови, важливі для пізнання процесу

і крочого права, а інколи й господарських та поліційних справ.

Ці закони опиралися частково на давніх кривих мирових законах франконської доби, а головним чином вони ґрунтуються на т. зв. Б о ж и м м и р і, який церква пропагувала серед віруючих, загрожуючи непослушним викляттям і смертною карою. Законом дозволені акти самопомоги були допустимі тільки в визначений час. Святкові дні і деякі святкові тижні окремо охороняв цей Божий мир. Ця акція церкви виникла в Франції в X стол. як вислід слабости французьких королів, які не могли забезпечити безпеку в краю. В час послаблення королівської влади в цїсарстві впроваджено Б о ж и й м и р у чужих німецьких дієцезіях, а згодом у 1085 р. проголошено його в Майнці для всієї держави.

Перший державний закон про замирення видав Гайнріх IV в 1103 р. За цим ішли інші закони, з яких найпомітніші - це закон Фрідріха I з 1158 р., який взагалі заборонив колотнечі й лядфрієнці з 1186 р., який насправді дозволив самопомогу під деякими умовами, але загрозив заколотникам суворими карами. Цей закон появилася вже без присягання, і так ці закони, які до цього часу мали форми договорів, перетворилися на д е р ж а в н і к а р н і з а к о н и. Невиконання постанов закону каралося органами держави. Найважливіший з-поміж цих законів - майнцький закон про замирення Фрідріха I з 1235 р. Кінцевим державним мировим законом був закон про вічний мир з 1495 р., оголошений на вореському соймі. Багато таких законів було видавано тільки для поодиноких країв, спочатку при співучасті короля, а згодом без його участі.

2 / З а к о н и к о н с т и т у ц і й н і. Ці закони появляються, почавши від другої половини XII стол. Найдавнішим є закон Фрідріха Барбароси з 1158 р. *Sententia de regalibus*, який устійнив королівські регалі в Італії. Вирішальне значення для розвитку територіяльної зверхности мали два закони Фрідріха I, а саме: *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis* з 1220 р. і *Statutum in favorem principum* з 1232 р. Закон Людовика Баварського з 1338 р. п.н. "*Constitutio de iure excellentia imperii*", відомий також від початкових слів як закон *Licet iuris*, устійнив незалежність цїсарської гідности від папи. Останнім за чергою конституційним законом є т. зв. Золота Булла (від золотої печатки на ній) Карла IV з 1356 р., яка докладно встановила вибір короля і права електорів, унезалежнюючи їх від папи, та вирішила інші державні справи.

3/ К о н к о р д а т и . Найважливіший з погляду державного права - це вормський конкордат з 1122 р., який нормує взаємовідносини цісаря і духовних князів. Пізніші конкордати, з яких слід назвати Констанцьський з 1418 р. і віденський з 1448 р., не мають уже великого значення для державного права. Вони стосуються тільки взаємин між церквою і державою.

б) Пам"ятники краєвого і земського права.

Краєве, провінціональне право дуже довго не було списуване. Коли не брати до уваги конституції баварського герцога Гайнріха II з кінця X стол. і земські фризійські права, про які буде згадка згодом, то списування права поодиноких країв почалося лише в XIII стол.

Краєве право мало подвійне джерело: народ і територіяльні пани. Пам"ятники цієї народньої продукції називаємо земським правом. Його творили народні, земські союзи здебільшого на нарадах досвідчених у праві уповноважених, вислід яких було списувано офіційно або приватним способом. Пам"ятниками краєвого права називаємо територіяльні закони і привілеї, надавані поодиноким краям їх зверхніми панами за згодою державного панства.

1. Земське право. Найстарішими й найціннішими пам"ятниками земського права є фризійські кюри, що виникли в невідомий ближче час, у всякому разі не раніше ніж XI стол. і не пізніше початку XIII стол. Виникли вони на нарадах присяжних, уповноважених поодиноких фризійських провінцій, які об'єдналися в союз для забезпечення порядку і спокою в краю. Цей союз фризійських графств вирішував на нарадах з участю різні, в тому числі правотворчі, справи. Наслідком цих нарад залишилося 17 кюр, які самі називають себе привілеями Карла Вел., 24 краєвих прав, збірка правних думок (вайстюми), 7 давніх кюр і тарифи кар. У XIV стол. виникли ще нові статuti фризійського права т.зв. Грендсільський статут і інш.

Цінні пам"ятники провінціонального права збереглися також у Швабії. Перші з них виникли в XIV стол., але більшість належить до XV і XVI стол. Вони являють собою збірники законів і звичаєвого права поодиноких швайцарських долин і провінцій.

2. Краєве право. Це право творили, як було сказано, князі, які мали зверхню владу над поодинокими краями, надаючи

ім закони й привілеї. Тому творення цього права розпочалося лише в часом, коли пани здобули зверхню територіальну владу, отже від XII стол. Найранішим з-поміж пам'ятників кравого права є Кульмське право великого комтура Хрестоносного ордену Германа фон Зальца, видане для території, підпорядкованій зверхності ордену, в 1233 р. Це право було поширене в деяких українських містах і ним користувалися кодифікатори "Прав, по котрим судиться малоросійський народ".

З XIV стол. походить кравий зальцбургський статут архієпископа Фрідріха Ш, наданий в 1328р. для Зальцбурга, верхньо-баварське краве право, цісаря Лдовика Баварського, надане коло 1335 р., Бреславське краве право, надане бреславському комунізму 1356 р., яке являється урядовою переробкою Саксонського Устава з додатком 13 оригінальних розділів. Крім перерахованих та інших кравих законів, зберігся ряд списків кравого права, з яких слід назвати список австрійського кравого права з XIII стол. та список стирійського права з XIV стол., яке зобов'язувало також у Каринтії.

До джерел кравого права треба зарахувати також вирок кравих судів, яких збереглося дуже небагато, та краві закони-експінаційних країв, окреме значення яких полягає в збереженні дуже багатьох давніх германських елементів.

в) П а м " я т н и к и м і с ь к о г о п р а в а .

Спочатку міста не мали окремого спільного права і суду. Кожний мешканець жив та судився за своїм становим чи, вірніше, територіальним правом. Міське право розвинулося з привілеї короля (королівські міста) або міських панів, надаваних їм при заснуванні або пізніше. Потім, в міру росту автономії міст, джерело міського права стала міська практика, а перетворились в вирок міських судів. Згодом новозаснованим містам дарувалося право одного з старіших міст. На цьому здебільшого не вривався зв'язок матірнього міста, але нове місто залишалося в постійному правному союзі з матірнім містом. Це дало змогу деяким визначним містам як Колонія, Магдебург і Любека поширити своє право далеко в краю і поза ним. До XIII стол. міське право брало свою зобов'язуючу силу з волі короля або міських панів; після цього міста здобувають право самостійно

стіжно творити своє власне право. Це розпочинає добу дуже жвавої правотворчої діяльності міст.

П а м " я т н и к и міського права складають 1/ міські статuti, 2/ приватні збірники міського права і 3/ міські книги.

1/ Міські статuti, як вже відомо, були спочатку п р и в і л е я м и , надаваними королем або міськими панами. Потім, коли із зростом міської автономії витворюється міське звичаєве право, його списують з доручення пана й воно зобов'язує на основі його погодження. Лише в пізніші часи міста творять своє право, оглядаючись на волі міщанського загалу, висловленої здебільшого в рішеннях міського суду та ухвалах міської ради. Такі міські статuti називали вількюрами або (на півночі) вайквільдами / віх, вікус, що означає місцевість /. Цим словом називали також територію міського права, тобто саме місто. З-поміж привілеїв, надаваних паном при заснуванні міста, можна назвати привілей з 1120р. для міста Фрайбурга. Інші привілеї були надані вже існуючим містам, напр., привілей для міста Ависбург (1156), Любека (1188), Регенсбург (1207), Відень (1221), Колонія (1258) та інші.

Деякі з тих прав, головним чином старіші, збереглися не в оригіналі, а в п р а в н и х п о в ч е н н я х, виданих іншим містам. Це можна сказати про право Магдебургу, Франкфурту й Ульму. Найбільше поширилися правні повчення міст Магдебурга і Любеки. Їхнє право поширилося на цілий ряд німецьких міст, а дедалі й на весь схід Європи. З тих повчень слід навести повчення Магдебурга для Гольдбергу (після 1200), Бреславу (1261, 1295) і Герлітцу (1270), та Любеки для Ельсінгу (1240), Тондерну (1243) і інших. До найважливіших матірних міст, що давали повчення, належали також Дортмунд, Франкфурт над Майном, Ейзенах, Ульм і Фрайбург, право якого поширилося на міста Альзасії і Швайцарії.

Не рідко було з п и с у в а н о міське право з д о р у ч е н н я м і с ь к о ї р а д и . Так виникло, напр., Любєкє міське право (1226), бравенвайгське (з 1227), бременське (1303, 1303) та інші.

Крім загальних міських статутів були ще статuti автономних союзів, напр. цехів.

2/ Приватні збірники м і с ь к о г о п р а в а створювалися в той спосіб, що й збірники краєвого права. Найвизначніших виникли на саксонській території, хоч за часом найперші - це

збірник права м. Мюльгаузен в Тюрингії, що виник коло 1200р., м. Фрайбургу (коло 1300) і м. Цвікау (коло 1350). Остання книга окремо цінна з"ясуванням процесового і карного права.

Пізніші правні книги присвячені здебільшого обробітці магдебурзького права. З цих книг найпомітніші Саксонський Вайхсфелд (Ius municipale, Weichbildrecht), складений з двох окремих частин. У першій частині, званій Магдебурзьким лавничим правом, поміщено головним чином правні повчення Магдебургу для Бреславу (1221). У другій - поміщено т.зв. Правну книгу про судовий устрій, яку створено між 1257 і 1261 р.р. та різні загальні відомості про магдебурзьке право і історію. Цей збірник широко розповсюдився на Сході і був перекладений на латинську, польську, чеську й українську мови.

Другий визначний збірник міського права - це Майєнський кодекс, що його звали також кодексом по дістінкціях через його поділ на дістінкції. Ця книга являється порівняльною студією саксонського міського і краєвого права, при чому вона опирається передовсім на Саксонське Дзеркало й магдебурзьке право. Створено її після 1358 р., перекладена була вона на чеську мову. До помітніших пам"ятників магдебурзького права треба віднести т.зв. Систематичне лавниче право, створене коло 1350р., яке згодом лягло в основу Глоґавського кодексу (1386) та т.зв. Старого Кульму, який опирався, крім цього, на Швабському Дзеркалі. Ця книга, створена коло 1400р. і яка систематично з"ясовувала лавниче право, знайшла значне поширення в Прусах; а звідси - на сході Європи, зокрема в Україні.

Збірку вироків магдебурзького відкличного суду вміщують магдебурзькі питання; які появилися в двох редакціях: старшій - несистематичній, складеній у Кракові й згодом коло 1400 р. переробленій на кодекс, та другій систематичній, яка виникла через 100 років пізніше (коло 1500 р.) в Прусах. Третя альфаветна збірка була створена в 15 стол. в Штетіні. На цих "Питаннях" було передовсім оперто пізнішу велику працю про магдебурзьке право, а саме Дев"ять книг магдебурзького права, торунського міського писаря Вальтера Фігарді, закінчених 1402 р. У інших обробок міського права слід

згадати Гданську правну книгу з ХУ стол., що з'ясовувала Кульмське Право, на ній оперте Гданське лавниче Право, Фрайбурзький міський кодекс (1296-1307) і Ляйпцігський збірник лавничих вироків (ХУІ стол.).

На баварсько-австрійській території помітні: В і д е н с ь к а книга міського права з кінця ХІУ ст., раніше від неї т.зв. С т а р о п р а з ь к е статутове право (коло 1300), В р н е н с ь к а лавнича книга (коло 1350) та М ю н х е н с ь к а книга міського права з 1340 р.

3/ Міські книги. Важливими пам'ятниками міського права являються міські книги, які заведено в містах від ХІІ стол. для всякого роду вписів. Ці книги можна поділити на : 1/ книги статутів і привілеїв, в яких було вписувано міські статuti, привілеї й розпорядки; 2/ судові книги, в яких було записувано вирокі міських судів і вирішення міської ради. Ї окремі книги судових протоколів, записок про виконання карних вироків, книги лавничі, книги зарук і т.п.; 3/ книги для вписування позасудових правничих дій, напр., позасудових угод, довжних записів, обороту нерухомостями, спадщинних, статвничих і т.п. актів; 4/ адміністраційні книги, в яких належали списки радних, громадян, службові й фінансові книги й т.п.

г) П а м " я т н и к и окремих (особових) прав :

Ці спеціальні права опираються на особовому принципі й нормують відносини між різними ієрархічно нерівними групами людей. Вони, отже, являються становими правами і з о б о в " я з у ю т ь о к р е с л е н і особові правні кола. Між ними можна відокремити три групи права : 1/ фєвдальне право, 2/ службове право і 3/ двірське (селянське) право.

1/ Фєвдальне право зобов'язувало васалів у відношенні до їхніх зверхніх фєвдальних панів, зокрема тоді, коли йшлося про їхню фєвдальну посілість. У всіх інших справах поза фєвдальним відношенням васали підпадають під інші правні системи, напр., під територіяльне право. Пам'ятки фєвдального права розглядають увесь комплекс взаємовідносин між сеніором і васалом, зокрема ж : початок і закінчення васального стосунку, взаємний обов'язок вірності, обов'язок пана дати васалові надання й васаловий обов'язок

лицарської й двірської служби, наслідки т.зв. фелонії, себто зламання присяги вірності панові й т.п. Феудальне право списувано звичайно разом з іншими правовими системами, передовсім з краєвим правом. Тому заховалося воно здебільшого в спільних пам'ятниках краєвого і феудального права. Найвизначнішим пам'ятником феудального права є Саксонське Дзеркало, яке водночас поміщає норми краєвого саксонського права. Пам'ятники феудального права є докладніше розглянуті в розділі про обробки територіяльного і феудального права.

2/ Урядниче або службове право нормувало взаємини між паном і його міністеріантами. Це окреме станове право вийшло з загального домініяльного права в міру того як панські міністеріанти формувалися в окрему станову групу. Це право почали списувати вже в XI стол. Більшість списаних службових прав відноситься до міністеріантів духовних панів. Визначнішими пам'ятниками того права є Бамбергське службове право з середини XI стол., яке вперше відокремлює стан міністеріантів з домініяльного союзу. Наступне XII стол. принесло багато нових списків цього права. Тоді кодифікаційну ініціативу перebrали пани, щоб устійнити права і обов'язки міністеріантів, які виявляли щораз могутнішу тенденцію поширити свої права й обмежити обов'язки. З цих списків слід назвати Кельнське службове право (1154), Право графа з Арбергуїну (1154 - 1164).

Крім автентичних списків збереглося декілька зфальшованих службових прав, які, покликуючись на привілеї Карла Вел., Людовика Побожного та інш., мали забезпечити панів від вимог міністеріантів та спонукати їх до окресленої служби для панів. Цих службових прав залишилося небагато. Їхній зміст дуже різнорідний, бо не було ніякої зверхньої влади, яка б подбала про уніфікацію цього службового права.

3/ Двірське / селянське / право. Обговорюючи це право, було б слід скоріше говорити про права, а не про привілеї. Право стосується до різних відносин, і в різних панських посідах було по-різному унормоване. Передовсім воно охоплювало громади, піддані домініяльному панському праву, рідше охоплювало союзи вільних селян. Це право розвинулося здебільшого шляхом звичаю; лише пізніше пани, стараючись обкласти селян новими тягарями, скидали їм свої права шляхом односторонньої волі або договору.

Поки дійшло до списання звичаєвого селянського права появилися двірські статuti, що їх видавали пани для охорони селян від сваволі й визиску війтів та інших домініяльних урядовців. Найвизначнішим пам"ятником такого двірського права є статут, складений єпископом Вормсу, з 1023 - 1025 р.

Звичаєве двірське право спочатку устійнювали шляхом постійних щорічних запитів, що їх скеровував пан або його урядовці до заприсяжених двірських людей, про існуюче двірське право. Погляди тих людей на взаємні права й обов"язки селян та пана записували, почавши від XIII стол., і їх щороку було зачитувано громаді, яка їх потверджувала. В цей спосіб витворилися списки цього права, що являють собою подвійну цінність - для селян і для пана. Хоч і списувано було ці збірники в різних околицях і під владою різних панів, та все таки вони виявляють багато подібностей, так що можна говорити про родини двірських прав, так само, як ішла мова про родини міського права, хоч вони й виникли іншим шляхом.

Списки селянського права вільних громад дуже нечисленні. Вони здебільшого нормують тільки поодинокі ділянки правових стосунків, як, напр., риболовлю, млинарство, справи границь тощо. Значення цих списків селянських прав важливі не лише для історії права, а й взагалі для історії культури. Зокрема вони являються цінним джерелом пізнання соціального становища селянства, залежного від двора.

Крім цих особливих прав, що опираються на особових стосунках, в середньовіччі витворилися також окремі права, вихідна точка яких - речеві стосунки. До цих прав належать в першу чергу гірниче й гребельне право. Гірниче право виникло доволі швидко. Пам"ятники, що збереглися, сягають кінця XIII стол. Пам"ятники гребельного права відносно недавні, тому що сягають не раніше XV стол.

г) Обробітки територіального й фєвдального права.

Дуже важливі джерела пізнання середньовічного права - це правничі книги, які появляються від XIII стол. Це приватні обробки права, що зобов"язувало в поодиноких краях та в межах поодиноких станів, з намаганням дати повний огляд тодішнього правового порядку. Вони здебільшого охоплювали краєве, фєвдальне і процесуальне право. Окремі правничі книги опрацьовували міське право.

Найвизначніші правничі книги це : 1/ Саксонське Дзеркало, 2/ Швабське Дзеркало, 3/ Німецьке Дзеркало, 4/ Франконське Дзеркало.

1/ Саксонське Дзеркало. Ця обробка кращого й фєвдального права не лише найстаріша, а й найвизначніша правнича книга середньовічного права. Хоч Дзеркало опиралося на партикулярному саксонському праві та все таки воно поширилося не тільки майже в усій державі, а й далеко поза її межами, зокрема на слав'янському сході. Вплив Дзеркала на формацію німецького права був епохальний, отже, не дивно, що на деяких територіях він зберіг зобов'язуючу силу аж до кінця XIX стол.

Саксонське Дзеркало створено приблизно між 1220 і 1235 р. Автором його був лавничий суддя Ейке фон Репков, який жив між 1170 і 1235 р. Він був васалом графа Гоєра фон Фалькештайн, який мав вплив на його працю. Крім Дзеркала Репков написав ще першу історичну працю німецькою мовою, а саме - саксонську світову хроніку. Назва Саксонською Дзеркала, тобто Дзеркала Саксонців, вказує на його мету : дати правильний образ саксонського права^{x/}. Тому автор Дзеркала обмежився саксонським правом, і то не всім, а обговорюючи спеціально право єпископств в Магдебурзі й Гальберштадті. Але на цьому не обмежилися джерела його праці. Хоч праця наскрізь оригінальна, та все ж таки вона виявляє різні впливи, передовсім впливи канонічного і державного права. На ній помітні також впливи рівної неправничої літератури, передовсім біблїї. Речево Дзеркало обмежалося з'ясуванням кращого й фєвдального права, залишаючи поза своїми рамками окремі станові й міські права.

Саксонське Дзеркало поділяється на дві книги : краще право і фєвдальне право. Краще право являється найважливішою частиною праці й охоплює норми права державного, приватного, карного і процесового, а крім того

x / А втім автор сам пояснює назву своєї праці в віршованому вступі

• "Wem's Freud bringt oder Leid,
• Dem Nutz und Seligkeit
• Hierin' ist erwachsen, -
• Spiegel der Sachsen

• Sei das Buch benannt ;
• Denn das Sachsenrecht ist drin bekannt,
• Wie in einem Spiegel die Frauen
• Ihr Anlitz pflegen zu schauen " .

(З перекладу Саксонського Дзеркала - G.Rotermunda, 2 вид. Hermannsburg, 1935, стор.II) .

охоплює ще й судовий устрій. У другій книзі, зв'язаній з першою, з'ясовано окремі постанови фєвдального права, з яких особливого поширення здобула наука про два мечі: теорія про лицарський щит з ієрархічною таблицею фєвдального союзу.

Текст книги попереджують чотири вступи. Перший, віршований, складається з двох частин, з яких тільки друга походить з-під пера Репкова. Перша частина обороняє Дзеркало від критиків, друга пояснює виникнення Дзеркала. Другий вступ "Прольог" і третій - "текст прольогу", написані автором книги прозою. Четвертий вступ "про походження панів", який перераховує саксонську шляхту, було написано пізніше, десь після 1243 р. Автор його невідомий.

Мова книги була спочатку латинська. Лише згодом в р.р. 1221-1224 за намовою графа Гоєра Репков переклав Дзеркало на німецьку мову. Латинський текст Дзеркала загинув, тому його прийшлося перекладати на латину знову. Після цього він зладив ще друге видання Дзеркала, доповнене правними новинами. Крім цих видань Дзеркало двічі було ще видано в збільшеному вигляді, востаннє перед 1270р. Пізніші видання Дзеркала було прикрашувано й пояснювано малюнками. Деякі з тих ілюстрованих рукописів, що збереглися, являють собою незвичайно цікаві документи не лише тодішнього права, а й мистецтва. Найбільш цінним ілюстрованим виданням є дрезденський ілюстрований рукопис з 1850р. Списків Дзеркала збереглося дуже багато (понад 200 повних рукописів). Найстаріший збережений рукопис походить з 1295 р.

Цінність Саксонського Дзеркала полягає в правимому переданні тодішнього права, автор якого був незрівняним знавцем. Консерватизм автора, помітний майже в кожному абзаці Дзеркала, допоміг йому залишитися на реальному ґрунті діючого права, яке автор, блискучий правник, намагався тільки належно насвітлити і систематично викласти, формуючи правничий матеріал за його внутрішнім зв'язком. Хоч авторові й не вдалося збудувати вичерпну систему саксонського права, але все таки він дав по можливості повний, суцільний, замкнений в собі образ тодішнього права, що довгими століттями був зразком не лише для правничих праць багатьох правників, а, що важливіше, був зразком для поодиноких прав. Розвиток німецького міського права, передсудового права, права всіма маґдебурзького, відбувся під

безпосереднім впливом Саксонського Дзеркала. Виразний вплив його помітний також на німецькому державному праві, передовсім на постановах фєвдального права. Саксонське Дзеркало поширилося дуже далеко спочатку в краю, а гірніше за його кордонами. Хоч ішлося про приватну працю, яка ніколи не одержала офіційно зобов'язуючої сили закону, почавши з XII ст. в краєві суди північної й східньої Німеччини стали вважати її зобов'язуючим кодексом, беручи першу її частину про краєве право за закон Карла Вел., а другу про фєвдальне право - за закон Фрідріха I. Ця книга поширилася далеко по містах, багато з яких, передовсім члени магдебурзької правничої родини, прийняли її за своє діюче право. З міською колонізацією Сходу Європи та перекладом Дзеркала на латинську, польську й українську^{x/} мови, цей збірник поширився в цілому ряді слав'янських країв; відіграючи зокрема велику роль в Україні, аж до часу остаточного скасування магдебурзького права в Україні в 1834 р.

Хоч Репков зайняв в своїй праці безстороннє становище в суперечці між цїсарством і папством, 14 статей Дзеркала були визнані за суперечні церковним поглядам і канонічному праву і буллою папи Григорія IX "Salvator generis humani" з 1374 р. були відкинені й заборонені.

Навколо Саксонського Дзеркала створилася чимала література. Одні твори в'яснювали постанови Дзеркала, це були гльоси, інші переробляли Дзеркало на нові правничі книжки. Гльосаторська література почалася від XIV стол. працею бранденбургського двірського судді Йогана фон Бух. Вчений на римському праві в болонському університеті, Бух в'яснив постанови Дзеркала на тлі римського і канонічного права. На гльосі Буха опирається друга визначна праця Миколи Вурма з кінця XIV стол. та цілий ряд інших гльос, з-поміж яких слід назвати ще самостійну Стендальську гльосу (XIV стол.).

x/ Український переклад Саксонського Дзеркала, званого коротко "Саксонським", зладила Комісія, що уклала "Права, по котрим сув'язався малоросійський народ" в р. 1735. Хоч можна думати, що цей переклад був поширений на Україні (Яковлів приймає це за факт), то, по нашим відомостям, не віднайдено досі ні одного списку цього перекладу. Тим цікавішою являється нотатка, поміщена в Ют. Лексикону Маєра (7 вид. з 1929р.) на 809 ст. про те, що в 1916р. відкрито в Вільні український (в оригіналі малоруський) переклад "Саксонського Дзеркала". Ця вістка вимагає перевірки.

З переробок Саксонського Дзеркала слід назвати найважливіші: Герлицьку працю книжку (після 1300), Бреславське краєве право (1356 р.), т.зв. Голландське Саксонське Дзеркало і Берлінську міську книжку, поміщуючу лавниче право (1397 р.). Окремі праці призначено саксонському процесовому праву. В добу посиленого впливу римського права саксонське право, основи якого поклав Репков, а розробила література, що витворилася на тлі Дзеркала, ставило йому найповажніший опір. Усі сили, що виступили в незвичайно цікавій і драматичній бій проти рецепції, опиралися здебільшого на саксонське право.

2/ Швабське Дзеркало. На основі Саксонського Дзеркала виникла південно-німецька книга прав, яку спочатку звали Краєвим і феудальним правом, часто також Цісарським правом, а від ХУІ стол. - Швабським Дзеркалом. Ця правнича книга виникла в 1274, або в 1275 в Авгсбурзі. Її зміст вказує на автора як на духовну особу. Крім Саксонського Дзеркала, головними джерелами цієї праці були: швабське і баварське право, франконські капітулярії та римське право. З-поміж південно-німецьких прав вирішальним був вплив швабського права. Крім того, праця виявляє ознайомлення автора з позаправничою середньовічною літературою. Саксонського Дзеркала Швабське Дзеркало перейняло лише першу книгу краєвого права, пристосовуючи його до вимог південно-німецького права. Дальші частини краєвого права перероблено вільніше, притягаючи до цього інші правні джерела. Цінність цього збірника далеко менша ніж його первообразка й порівняно з Дзеркалом Саксонського Дзеркала. Автор навіть наближено не був так впливовим і освіченим правником як Репков. Можливо, що автор взагалі не був близько ознайомлений з правом. Матеріал, вжитий при написанні книги, неопрацьований. Здебільшого механічно зведений до купи без намагання скласти з нього суцільну внутрішню пов'язану книгу прав. Тому ця пам'ятка має характер не самостійної праці, а швидше характер компіляції.

Та все ж, не зважаючи на це, практичне значення цієї пам'ятки було дуже помітне. Перекладена на французьку, латинську й чеську (двічі) мови, книга поширилася далеко поза межі південної Німеччини і застосовувалася в судах як зобов'язуючий кодекс, хоч

так само, як Саксонське Дзеркало, вона була тільки приватною справою, без будь-якого офіційного затвердження. З уваги на своє пропальське наставлення Швабське Дзеркало користувалося підтримкою цехівництва, а велике розбиття південно-німецьких прав зміцнювало потребу на один загальний правний кодекс. Тому ця книга відіграла на півдні таку саму роль, як Саксонське Дзеркало на півночі, над яким мало в цих територіях ту перевагу, що, беручи до уваги чужі джерела, мало основою місцеве право. Наслідком поваги до цього твору пізніше стали його вважати законом Карла Вел. Збереглася велика кількість рукописів Швабського Дзеркала (понад 250), які також свідчать про велике його поширення.

Але, не зважаючи на популярність Швабського Дзеркала, його не гльосували. Зате на його основі створено було деякі самостійні правничі праці. Помітніші з них - це Книга прав Рупрехта з Фрайзінгу з 1323 р., Верхньобаварське краєве право Людовика Баварського з 1335 р. і Мюнхенська книга міського права.

3/ Німецьке Дзеркало. Ця правнича книга була створена приблизно в той самий час, що й Швабське Дзеркало, і в тому самому місті - Авгсбурзі. Коли додати до цього ті самі головніші джерела цієї книги, а саме - Саксонське Дзеркало й південно-німецьке право, то не було дивно, що між істориками німецького права немає одного погляду на взаємовідношення між цими двома книгами. Одні зв'язують їхню подібність з спільними джерелами, переловсім з Саксонським Дзеркалом, і вважають, що Німецьке Дзеркало виникло рівночасно чи трохи пізніше ніж Швабське Дзеркало, а інші стверджують, що це перше виникло раніше і стало основою Швабського Дзеркала.

Німецьке Дзеркало зв'язане з верхньо-німецьким перекладом Саксонського Дзеркала, зладженого після 1265 р. для вжитку в Авгсбургу. Мета його - переробити Саксонське Дзеркало на основі південно-німецького права, щоб у цей спосіб пристосувати його до тамочніх місцевих відносин. Цей намір зреалізовано лише частково. Перероблено тільки першу книгу краєвого права, а дальшу частину і все фєвдальне право так і залишилися необроблені; їх тільки перекладено на верхньо-німецьку мову.

Джерелами тієї переробки послужило в першу чергу право м.Авгсбургу, а далі швабське народне право та державне, канонічне й римське право.

Первісний текст цієї книги не зберігся. Залишився тільки дуже поспований відпис. Цінність цієї книги невелика.

4/ Франконське Дзеркало. Франконське Дзеркало, що звалось також Малим Цісарським правом, створено на франконському ґрунті, в Гессені, приблизно між 1326-1340 р.р. Мета його була - створити універсальне право для всього світу, опираючись на ідею універсального цесарства. Головне джерело права - цесарські накази й заборони, які зібрано систематично в чотири книги, з яких перша охоплює судівництво, друга - приватне і карне право, третя - урядниче (службове) право, а четверта - міське право. Ця книга не здобула такої популярності, як її попередники, але все ж таки була значно поширена на півдні і півночі цесарства.

д) Інші правничі книги.

Поза приватними збірниками права, про які була мова в попередньому розділі, правнича література займалася передовсім опрацюванням питань державного права. Зацікавлення до цього роду праць піднесла актуальна впродовж усього середньовіччя суперечка між цесарством і панством за супрематію чи розмежування влади - влади меча світського від влади духовного меча. Наскільки ця тематика була актуальна, вказують хочби Саксонське й Швабське Дзеркала, з яких перше зайняло цесарське, а друге курйальне становище. Найгарячіший час цієї боротьби припадає вперше на час суперечки за інвеституру, закінченої формально Вормським Конкордатом з 1122 р., а згодом - на час боротьби Людовика Баварського з церквою (1314 - 1347). Крім цих праць з ділянки державного права, правничу літературу ще збагачують літерні правничі підручники та збірники формулярів.

І/ Праці з ділянки державного права мають характер політично-полемічний або виключно процесуальний. До перших слід зарахувати праці політичних співпрацівників Людовика IV - Люпольда Бебенбурга, Вільгельма з Оккам і Марсилья з Падви. Визначним пам'ятником другого роду праць - це перша переробка державного права цесарства (азилейським професором канонічного права Петром з Ацляв, яка опирається на писаннях, св. томи з Аквіну, та Дантовій "Монархії".

2/ Літерні показники чи речетиторії права появляються з початком ХІУ стол. В них під окремими, за абеткою впорядкованими, гаслами подаються короткі вказівки, де слід шукати відповідної правної постанови (т.зв. абецедарії), або цитується їх повністю. Спочатку показники мали мету - познайомити з римсько-канонічним правом, згодом також подавали зміст німецьких правничих книг. Прикладом показника римського права є Праця Родульда з Вінер- Нойштадту; як приклад показника німецьких правничих книг можна назвати " Ключ до саксонського кравого права " .

3/ Збірники формулярів появляються з ХІІІ стол. Деякі з них являються підручниками укладання грамот ілюстрованими прикладами з практики. З початком ХІУ стол. цюрихський магістер Конрад Мур склав теорію складання грамот. Крім цих зразкових формул та теоретичних підручників збереглося багато звичайних збірників грамот, здебільшого грамот державної і княжої канцелярій. Окремо цінні збірники судових формул як джерело для досліду середньовічного процесу.

е) Правничі грамоти й формуляри . Середньовічні грамоти поділяються на 1/ королівські, 2/ приватні і 3/ нотаріальні; ці останні грамоти розвинулися ширше під кінець середньовіччя і до повного розвитку дійшли лише в наступній добі.

1/ Королівські грамоти зазнали багато змін , порівнюючи з попередньою добою. Вони й надалі зберігають свою безоглядну доказову важливість і їх не можна ставити під сумнів, але вони потребують уже свідків, так само як це було дотепер з приватними грамотами. Ці свідки були спочатку свідками дії, а згодом гарантували справжність грамоти. Другою новизною є заміна королівського підпису печаткою. Лише згодом в ХІУ стол. на грамотах знову появляються королівські підписи. Печатки спочатку по-старому витискували на грамотах. Під кінець першої половини ХІІ стол. появляються причіпні печатки, які під кінець того ж століття майже цілком замінили витискані печатки. Від ХІУ стол. королівські грамоти мають подвійну назву: " Літере патентес " , якщо печатку на них було витиснуто або причеплено, і " Літере клявзе " , якщо печаткою закривали (запечатували) листи. З ХІІІ стол. появляються біля печатки короля ще печатки князів, на знак їхньої згоди із змістом

грамоти. Але князі часто виставляли окремі побічні грамоти й тоді не ставили печатки на головній грамоті.

2/ П р и в а т н і г р а м о т и, що у франконській до-
бі були поширені дуже обмежено, з за-падом провідної ролі франкон-
ського права втратили свою попередню доказову роль. Від X стол. по-
чинаючи, приватні грамоти вже не виставляють з доказовою метою, їх
вживають тільки як звичайні записки для пам'яті. Лише з розвитком
королівських грамот, ~~вживали~~ зокрема ж з поширеним вживанням печат-
ки, приватні грамоти знову набирають доказового значення, втім ви-
платку, коли мають на собі печатку. Печатки вживалися вже в поперед-
ній добі духовними особами. У XIII стол. їх стали вживати світські па-
пи, а згодом міста, суди, і всі без обмеження, хто мав в тому заці-
кавлення. Зате опечатування чужих грамот було дозволене тільки озна-
ченим особам чи урядам, і то під певними умовами. З цього права роз-
винулося публічне завірення грамот.

3 / Н о т а р і я л ь н і г р а м о т и перейнято
разом з урядами нотарів з Італії в XIII стол. Спочатку вони прийняли
серед духівництва, а пізніше поширилися в усій державі. Повну доказо-
ву силу перед світськими судами здобули нотаріальні грамоти лише
після видання державної нотаріальної ординації з 1512 р., яка встано-
вила публічні нотаріальні уряди та визнала їхні грамоти за "інстру-
мента публіка". Нотарів іменував цісар, а згодом папятив. Тому нота-
ри називалися цісарськими урядовцями. Нотарі вели окремі нотаріальні
реєстри (імбrevіатури), в які вписували ті грамоти, які вони вистав-
ляли або завіряли. В Тиролі були такі книги в ужитку вже в 1237 р.

Середньовіччя залишило дуже багато грамот в оригіналі
відписях. Відписи збереглися здебільшого в к н и г а х к о п і
що від IX стол. були у вживанні в територіальних панів, які вписували
в них копії всіх для них виставлених грамот. Копії чи витяги з гра-
мот, що їх пани самі виставляли, втягувались до р е є с т р о в к
к н и г . Ці книги вживалися спочатку в папській канцелярії, а згодо
(XIII - XIV стол.) також у державній канцелярії і в канцеляріях те-
риторіальних князів.

УП. Д е р ж а в н е п р а в о .

І. К о р о л і в с т в о і ц і с а р с т в о .

А. К о р о л і в с т в о .

а) Вибір короля і коронація. Карло III був останнім ко-
ролем, який здобув престол на основі спадщинності. Вибір Арнульфа

короля в 887 р. приніс кінець з а с а д і с п а д щ и н н о с т и, витвореній у франконській державі, і ввів з а с а д у в и б о р н о с т и. Ця засада втрималася аж до розвалу німецького цесарства. Але при цьому помітне було намагання триматися королівського роду, хіба що в ньому не знаходилося відповідного кандидата на престол. Тільки відсутність наслідників королівського роду ставала причиною заміни династій: саксонської - франконською, а франконської - штаврської. Але й при цьому велику роль відігравало споріднення через жінок. Ця тенденція виборців зміцнила намагання королів відновити спадщинність у наслідництві престолу. До цього прямо змагали Гайнріх I і Оттон, які самі цесигнували свого наслідника, якого після їхньої смерті племена потверджували формальним вибором, або, що більше, як Оттон за свого життя доручали вибрати визначеного наслідника на свого співкороля. На тлі цієї практики Гайнріх VI намагався закріпити законом спадщинність свого роду, але його передчасна смерть припинила ці плани. Королівство так і залишилося при виборній засаді, яку обстоювали обидві тодішні вирішальні сили: князі й папа. Князі були зацікавлені в безпосередньому впливі на державні справи; право ж вибору особи короля гарантувало їм цей вплив. Перед вибором на короля часто відбувалися торги і переговори з кандидатами, які, щоб здобути прихильність князів, часто були змушувані брати на себе різні зобов'язання супроти князів. Часто чужі сили мали вирішальний вплив на королівські вибори, вживаючи всіх можливих способів, включно до відкуплення електорів.

Королем могла в принципі бути кожна вільна людина, але в практиці входили під увагу здебільшого кандидати, приналежні до старих державних князів. Але після довгого безкоролівства в 1250 - 1273 р.р. розпочинається доба повної непошани до попередніх засад і звичаїв. Державні князі, в руки яких перейшла виборча влада, вибирали королів, керуючись власною користю і нехтуючи засадою династичної лінії. В цій добі, що зв. добою скачучих виборів, вибрано королей осіб з різних родів, навіть з таких, які не належали до стану державних князів. Тоді також чергувалися королі з роду Габсбургів, Люксембургів і Ріпельсбахерів. Лише від Альбрехта II (1438 р.) королівська корона постійно залишається в роді Габсбургів.

Докладних постанов щодо п а с и в н о г о п р а в а в и б о р у не було. Саксонське Дзеркало тільки загально заторкує питання, вимагаючи від кандидата фізичного й духового здоров'я, вільного й шлюбного походження, невідлучення від католицької церкви, тощо.

Активне право вибору короля перейшло декілька стадій розвитку. Спочатку ввесь нарід мав право брати участь у виборах короля. Але він залишав ініціативу своїм князям, схвалюючи їхній вибір. Напр., Конрада I вибрав в 911 р. племінні князі (герцоги) чотирьох німецьких племен: франків, саксонців, аламанів і баварців. Згодом це право перейшло знову в руки світських і духовних князів. Не пізніше, в добу королів з роду Каринґів, активне виборче право зосереджується (після ліквідації племен) виключно в руках державних князів, з яких деякі здобувають окреме упривілейоване становище. Сюди належать три райнські архієпископи з Майнцу, Трієру і Колонії та райнський палатин. Цю еволюцію, яка постійно звужувала коло королівських виборців, оформило тільки Саксонське Дзеркало. За його теорією, активне право вибору мають ще всі князі, але шість державних князів, а саме перераховані три духовні й три світські: райнський палатин, саксонський герцог і брандєбургський маркграф зберігають між князями окреме упривілейоване становище, яке в їх руки вкладає вирішальний вплив на вибори. До цієї групи упривілейованих великих Саксонських Дзеркало не зараховує чеського короля тому, що він не був німцем. Згодом ці великі зуміли закріпити за собою певний виборчий монополію. В цей спосіб вони стали виключними електорами (курфюретами) спочатку фактично, а з появою Золотої Булли (1356 р.) правно. До кола давніх чотирьох електорів прибув у 1289 р. ще сьомий: король Чехії, який переможно вийшов з боротьби за цей привілей з Баварією, яка електорства так і не досягла. Ця колегія електорів з часом здобула вирішальний вплив не тільки на вибір короля, а й на всі внутрішні і зовнішні державні справи. В цьому допомагало їм окреме право електорського стану, яке гарантувало неподільність електорської території і спадчинність за принципом першородства. Це електорське право не було особове, воно було зв'язане з електорською посілістю.

Форма вибору короля мінялася залежно від електорів. В добу племінних виборів зобов'язувала давня традиція одна згідність вибору. Меншість, яка не представлялася до більшості, залишала збори, при чому завжди бувала можлива загроза подвійного вибору. Від XI стол. приймається практика передвиборів, на яких устійнюється особа кандидатів; за цим передвиборами йдуть самі вибори, які завершують виборчі електорами, при чому загальні виборчі окликами схвалюють їхній вибір.

Від XIII стол. (точніше 1273 р.) до королівських виборів застосовано засади канонічного права, уподібнюючи їх до папських виборів. Колегія електорів устійнює кандидата і потім вибирає одного з-поміж себе, який з уповноваження колегії переходить вибір сам. Це так званий " вибір с д н и м ". Цю форму змінено постановою Золотої Булли, яка ввела голосування всіх електорів за певним означеним порядком. Перший віддає голос архієпископ Трієру, за ним інші електори, а останнім - архієпископ Майнцу, який керував елекційним засіданням, збирав голови електорів і, познайомившись з ними, вкінці віддавав голос, при чому при рівності голосів його голос - вирішальний. Вибори повинні були відбутися за 4 місяці з часу спустіння престолу у м. Франкфурті.

Коронація, як уведення в королівську владу, була заведена з часу Оттона I. Вона відбувалася в Аквісграні (Аахен). Її переводив майнцький архієпископ (від 1028 р. колонський) в присутності двох інших електорів, помажуючи й коронуючи королівського кандидата. Після цього король вступав на престол Карла Вел. і приймав королівські клейноди, при чому складав коронаційне приречення. На коронаційному прийнятті, що відбувалося потім, світські електори виконували при королівському столі свої двірські функції. Ця церемонія вводила короля правно в його уряд і від неї рахувався час нового панування. Після безкоролів'я занепадає правне значення коронації, більшого значення набирає сам акт виборів.

Коронація наділяла німецького короля водночас титулом короля римського. Лише з XI стол. приймається окрема ломбардська коронація. Цісарську гідність і владу здобував король на основі коронації через папу. Від Оттона I німецькі королі постійно підносили своє право на цісарський титул, доказуючи в законі ліцет кріс з 1338 р., що король здобуває титул і владу цісаря вже на підставі самого вибору на німецького короля. Але ця теорія ніколи не була переведена в життя, і щоб стати цісарем треба було завжди папської коронації. Золота Булла, підкреслюючи право короля на цісарську гідність, відступає від теорії, висловленої в законі з 1338 р.

б) К о р о л і в с ь к а в л а д а .

І. Ф о р м у в а н н я с е р е д н ь о в і ч н о г о к о с л і в с т в а . На сформування середньовічного королівства вплинули переловсім два елементи: кароліновські традиції й ста-

рогерманський договірний характер королівської влади. Німецькі королі вважали себе прямими правними наслідниками франконських королів, правничим наслідком чого було застосування франконського права в його особистому житті. А втім вибір короля і коронація відбувалися на франконському ґрунті, на основі франконського права. Ці королівські традиції нагадували міцну королівську владу в суцільній, зцентралізованій державі. Як вождь збройної сили і всього народу, король був правно необмежений у владі, і тільки сила його індивідуальності визначала межі впливу на державні справи.

З другого боку діяли впливи старогерманського договору народу з князями, які зобов'язувалися дотримуватися взаємної вірності. Зламання прийнятого зобов'язання давало право розірвати договір включно до усунення короля. З часом, коли право активного вибору перейшло з рук народу на електорів, електори вважали, що мають право усунути короля, якщо він, на їх думку, не виконував коронаційних зобов'язань. Під впливом нових умов на перший план висувається королівське зобов'язання, і колишній договір виявляє тенденції перетворитися в одностороннє зобов'язання. Намагання королів змінити некорисні для них впливи могутніх племінних князів шляхом розбиття племен і опертя королівської влади на духовних панів, хоч формально й вдалося, але ні один, ні другий успіх не зміцнив королівства. Замість давніших племен, витворилася система територій із зверхніми правами, володарі яких виявилися ще більш загрозливими для цілості держави й центральної королівської влади, а духовні князі після зрівняння їх з світськими швидко усвідомили собі спільність станових інтересів із своїми світськими колегами. Давній племінний федералізм, який відхиляв історичний об'єднуючий процес ранньої меровінгівської доби і загрожував повним розбиттям держави, був швидко замінений новим територіальним федералізмом, опертим на феодалістичні основи. Поділ держави на майже самостійні, на чолі з зверхньою владою, території та поділ населення на стани, з яких найвищому, княжому стану припала майже повнота державної влади. Крім того, були тими новими елементами, що разом з старою договірною зародковою (включно до права усунути короля) до решти обмежили владу короля і держави й надали їм їх характерних, таких типових для середньовіччя, рис.

Цей територіальний устрій держави надав постійному обмежуванню королівської влади одну дуже характерну рису: формально цю владу ніхто не обмежував, вона існувала правно й далі, але з-під неї тільки було усунуто щораз більше територій, в яких ця королівська влада переходила на територіальних зверхників - князів. Сато на території, безпосередньо підпорядкованій королеві, він затримував більшість своїх управнень в колишніх розмірах. За королем залишалися дальше також ті права, які були нерозривно зв'язані з цілістю державного організму, отже, зверхництво і репрезентація держави, найвищий військовий провід і зверхній догляд над дотриманням ладу й спокою в краю, з виключним правом проголошення державної баніці.

2. Державні королівські права. Королівські права можна поділити на державні й приватні, особові. Ідучи за історичним розвитком державних прав, можна розрізнити між ними старі суто державні, зв'язані з державно-правним становищем короля, і новіші фєвдальні, що об'єднують в собі елемент державний і приватно-правний. Ці права мав король, як найвищий фєвдальний пан у державі.

Найвища судова влада короля втратила більшість своїх прерогатив з перетворенням суцільної держави в державу фєвдальну. Судівництво в засаді перейшло в руки фєвдальних панів, хоч не на всіх територіях в однаковій мірі. В Саксонії затримався старий франконський королівський суд, з графом, як королівським урядовцем, на чолі. Граф судив від імени короля на основі перенесеної на нього королівської влади. Він складав королеві службову присягу і був безпосередньо підпорядкований королеві, але тільки в судових справах. В усіх інших справах він підпорядковувався своєму безпосередньому фєвдальному панові, князеві, який його і вводив в уряд. Цей підпорядкований королеві суд втримався в Саксонії лише до XIII стол., згодом ще довше в Вєстфалії. На інших територіях судівництво повністю належало до компетенції фєвдальних панів. Королівська судова влада обмежилася тільки на територіях, які були безпосередньо підпорядковані королеві, як їх приватному власникові, отже королівське судівництво не мало державного характеру.

Поза тим королівська судова компетенція, як державна, виявлялася в наданні церковним судам права виконувати т. зв. криваве судівництво.

Церковні князі не мали цього права з уваги на заборону канонічного права^{х/}. Тому вони не могли цю владу передати духовним судам. Єдиним керелом цієї влади був король, і тому від нього могли одержати це право тільки вейти й графи, яким духовні пани доручали вести судівництво. Але ця судова зверхність короля закінчилася в 1298р., то-ти папа Боніфатій УШ зніс це обмеження духовного судівництва.

Після цього судова влада короля, як зверхника держави, про-являлася ще в королівському суді. Єдиний цей суд міг проголошувати державну баніцію і він був властивий при не-попслуху державному праву.

Король був гарантом загально-го державного миру і ладу (королівський мир). При його співучасті створювалось нове законодавство в дер-жаві, яке стало основою нового королівського права. У зв'язку з цим король затримував у своїх руках право наказувати й екзекувати своєї накази, хоч і був чимдалі узалежнений від згоди князів.

Король вважався власником де-ржавного майна. Спочатку це майно не відділялося від приватного майна короля, тобто від майна королівської родини. Але пізніше поволі доходить до розмежування майна, передовсім під впли-вом змінливости королівських родів. В перші часи король був необме-женим господарем королівського майна, що було дуже велике. Але з часом надання, на яких опиралася королівська політика, дуже зменши-ли державне майно. Від XII стол. вільне право короля розпоряджатися майном було обмежене згодою князів, а від другої половини XIII стол. згодою електорів. Королівське майно зменшувалося також у наслідок численних застав, яких пізніше король не викупляв.

Король мав монополію на т. зв. королівські регалії. До них зараховувалося вик-лючне право биття монет та стягання мит і оплат від ярмарків. До королівських регалій належали земні копалини, ліси, води й побереж-ся, а даліше політичні регалії на військові шляхи, будову замків і суд. жидівський регалій (охорона жидів) і право на безпанське майно замикали цей список королівських монополій. Вони вперше були означені в законі Фрідріха I з 1158 р. З часом регалії перейшли на територіяльних панів. Золота Булла закріпила за територіяльними панами те право.

Король був також найвищим феодальним паном ієрархії феодального союзу. Ві-

єдиний у державі не мав над собою пана, тому що ні від кого не одержав фєвдального надїлу, зате всі члени фєвдального союзу були йому підпорядковані, безпосередньо або посередньо. Про зміст фєвдального стосунку була вже раніше мова.

Поза фєвдальною системою король був зверхником державних міністеріантів і міським паном державних міст та опікуном і про-тектором державних церков.

Король був також найвищим вождєм державної збройної сили. Це право він мав спочатку на основі свого державно-правного становища, пізніше ж мав це право як найвищий фєвдальний зверхник, на виклик якого васали зобов'язані були стати на військову службу. Король зосереджував в своїх руках також матеріальні засоби оборони. Він виконував монопольне право будови кріпостей на всій державній території, обсаджував їх своїми міністеріантами і васалами з окремими замковими графами (бургграфами) на чолі, надїляючи їх певними правами щодо замкового і підзамкового населення. У XIII стол. замкова зверхність також перейшла на територіяльних панів, і король міг уже будувати замки тільки на безпосередньо йому підлеглих державних землях.

3. Особові королівські права. Як уже було згадано, король, як наслідник франконських володарів, жив на франконському праві. В духовних справах він підлягав особисто папі, у світських підпадав королівському судові, що було можливо лише на випадок позбавлення його трону. Королівське слово було незаперечне. Король не складав присяги.

4. Титулування короля змінювалося декілька разів. Спочатку він мав назву - король, а після папської коронації - імператор. Оттон III прибрав собі титул романорум імператор августус. Від половини XI стол. король перед цісарською коронацією називав себе романорум рекс. Ще пізніше вживалася назва римського цісаря, або римського короля.

Знаками королівської влади або державними клейнодами були спис, хоругви, меч, хрест, скипетр і престол. Крім цього, каролінська корона, державне яблуко й потифікальна одежа. Це останнє збереглося й досі. Гербом короля був чорногловий чорний орел на золотому полі. Гербом цісаря був пізніше двоголовий орел. Хоругви мали знак орла або білого хреста.

З а с т у п н и ц т в о короля не було окремо унормоване. При потребі король іменував сина свого заступника, звичайно сина, якщо той був уже іменованій римським королем. Золота Булла встановила райнського палатина державним вікарієм для земель франконського, а саксонського герцога - для земель саксонського права. Вони повинні були заміняти короля на випадок спустіння престолу.

Б. Ц і с а р с т в о .

Після коронації німецький король ставав одночасно й римським королем. Щоб одержати цісарський титул, необхідна була папська коронація. Хоч деякі державні закони устійнили, що король стає цісарем на основі самого вибору, то це ніколи не прийнялося й було лише висловом антипапської тенденції. Сумніви в цьому напрямі усунула Золота Булла, яка тільки визнала претенсію короля на цісарську гідність. Усі німецькі цісари, починаючи Оттоном I (962 р.) і кінчаючи Фрідріхом II (1452 р.), були короновані в Римі.

Цісарський титул не збільшував королівської сили і не зміцнював державно-правного становища короля. Він тільки збільшував повагу володаря, робив його помазаником Божим, головою європейських королів, що в'язалося з геть живою в середньовіччі (хоч й за Штаффів) ідеєю універсальної держави Карла Вел. Цісарське помазання мало через те чималий вплив на експансивну політику середньовічного цісарства.

Але ця позитивна для королівства сторона цісарства приховувала в собі також і другу, негативну сторону. Самий акт цісарської коронації піддавав короля під залежність від папи. При коронації цісар присягав обороняти церкву й допомагати їй своєю світською рукою в переведенні її духовних вироків. Цісар одержував назву сина римської еклезії та її адвоката, а згодом спеціального сина папи. Він приймав на себе обов'язок не протектора церкви в формі ванні Карла Вел., а її слуги і оборонця, що повинен був мати послух перед папою. Це підпорядкування пішло так далеко, що від часу безкоролівства королівський кандидат, виставляючи свою кандидатуру, зобов'язувався мати послух папі. Це висловлював, в образний, але не менше й символічний спосіб, звичай вести за вуздечку папського коня та притримувати папське стремено. Але все ж таки під правним виглядом король не був підданим папи, а папа не був феодалним зверхником короля, а територія цісарства не була феодалом церкви.

Ця перевага папства над королівством не лишилася виключно в сфері фактичних взаємовідносин сил. Папи проявляли тенденцію закріпити і правно сформувати примат церкви. Для цього служила раніше згадана теорія про два мечі та щораз глибше вмішування папів у внутрішньо-державні справи королівства. Папи заявили своє право на позбавлення королів престолу й звільнювання підданих від присяги вірності, складеної королю, при чому покликалися на волю Богу, яка велить відібрати світську владу від несправедливого володаря. В дієвості папам вдалося кілька разів позбавити королів престолу. Папська теорія про зверхність церкви над державою виявлялася також у праві вирішування суперечок при подвійнім виборі короля та у постійні справи, - чи королівський кандидат задовольняє потрібні для цього вимоги.

2. Королівський двір і державна адміністрація.

а) Двірські й державні уряди.

Ізлучи за традиціями попередньої доби, королівський двір хоч і на початку не має постійного осідку, але являється центром державної адміністрації. До XV стол. двір переноситься з одного королівського замку до іншого (Магдебург, Гюслар, Майнц, Колонія, Нюрнберг та інш.) і лише під кінець цієї доби королі здебільшого постійно перебувають у своїх родових посілостях. Двірські урядовці являються вогночас і центральними державними урядовцями.

Основою королівського двору в відомі з попередньої доби чотири дворські уряди: уряд підкоморія, маршалка, підскарбія і підчашого. Ці уряди були в спадщинному посіданні племенних герцогів, а саме, йлучи по черзі уряди герцогів франконського, саксонського, баварського і швабського. Після розбиття племенних організацій, ці уряди перебрали найбільші територіяльні князі, а саме: уряд підкоморія - райнський палатин, уряд підчашого - чеський король, уряд підскарбія - бранденбургський маркграф і уряд маршалка - саксонський герцог. Ці уряди були в дійсності почесні. Ці найбільші державні достойники виконували свої дворські послуги тільки при найбільших святах (напр., коронаційній обііді). Їх заступали на дворі державні урядовці (міністеріянти), уряд яких з XV стол. став також спадщинним.

Ці давні перейняті з франконської доби уряди доповнювалися. До них ще пішли уряди: дворського кухаря, виділеного з уряду підкоморія; державного ловчого.

двірського судді, перейнятого з сицилійської адміністрації Фрідріха II, який репрезентував короля в державнім дворському суді; дворського майстра, в руки якого віддано керівництво цвором, і врешті багатьох дворських палатинів, ввечених Карлом IV з Італії, завдання яких вести неспорове сулівництво.

Окремі урядовці були зв'язані з дворською канцелярією. Всі вищі уряди належали постійно духівництву. На чолі тієї канцелярії, яка була водночас державною канцелярією, стояв найвищий духовний князь у державі, державний примас і архієпископ Майнцу. Він був архіканцлером, а водночас архикапеляном, тобто зверхником капеллі, в якій було об'єднано все дворське духівництво та де виховувалися кандидати на урядовців дворської канцелярії, на духовних достойників та дипломатів. Постійним заступником архіканцлера, який сам виконував свої обов'язки тільки в виняткових важливих випадках (коронація, сойм, міжнародні договори), був канцлер, іменований королем поміж високого духівництва. Він керував всією канцелярією при допомозі підлеглих йому урядовців, яких, як пронотарі, нотарі і писарі. Як постійний радник короля, канцлер мав великий вплив на державні справи.

Крім цієї державної канцелярії, в X стол. створено окрему канцелярію для Італії, архіканцлером якої став архієпископ Колонії, а в XII стол. була створена окрема канцелярія для Бургундії (лівого берега Райну), архіканцлером якої став архієпископ Трієру. Крім цих, у р. 1235 була ще створена окрема канцелярія дворського суду, що діяла тільки тоді, коли дворський суддя проводив судові розправи. Цією канцелярією керував світський писар дворського суду. Поза тим всі справи королівського суду вела загальна державна канцелярія.

В XIII стол. створюється постійна королівська дворська рада, до якої входять іменовані королем постійні радники. Сюди входили духовні й світські люди, з часом також учені правники. Невідмінними членами державної ради були державний канцлер і пронотар, які в час відсутности короля керували радою.

б) Дворські й державні сойми.

Зміна внутрішньої структури населення і переміщення князів на державні справи з усього народу на князів довели до того, що давні франконські щорічні військові з'їзди занепадають, а на їх місце приходять королівські дворські наради.

яких беруть участь світські й духовні достойники.

Спочатку ці двірські сойми були звичайними доралчими зборами людей, довільно запрошених королем, завданням яких було - послужити королеві радою в справах, які він сам устіймавав. Як фєвдальний зверхник, король мав право скликати васалів на свій двір, а вони були зобов'язані прибути на виклик суверена. Король те збирав коронних васалів і міністеріантів один раз з усієї держави, а іншим разом тільки з одного краю, заміняючи загальний сойм краєвим соймом. Вислід парад не був зобов'язуючий для короля. Деякі королі взагалі не скликали двірських соймів і керували, не питаючись у соймів їхньої рати.

Такий стан змінився на переломі XI і XII стол. Двірські сойми являються тепер уже обов'язковими, як обов'язковою є й співпраця князів з королем в усіх важливіших державних справах. Королі змушені опиратися на князів, зобов'язуються притягнути їх до державної діяльності. Поволі витворюється компетенція сойму. Соймові належать: загальні державні походи, створення державних князівств, розпорядження державним майном, створення нових митних станиць тощо. Зате законодавчі справи, міжнародні договори, розпорядження фєвдальними посадами, видача привілеїв і т.п. залишилися й надалі в компетенції короля.

У зв'язку з поширенням компетенції і впливу світських соймів, князі, а згодом і інші стани, зацікавлені в тому, щоб закріпити за собою постійне місце і голос в соймі. Цього добиваються спочатку князі й члени панського стану. Згодом здобувають обмежене право участі в соймах представники державних і єпископських міст. Вони можуть голосувати тільки в деяких означених справах, напр., у справах державного ладу і спокою, в справі державних податків та інш. Компетенція сойму постійно поширюється, але ще й тепер державні справи діляються на дві частини: одні треба подавати на вирішення сойму, і другі (напр., законодавство) належать до компетенції короля, який може звернутися з ними, в разі потреби, за порадою до сойму. Але рішення сойму не зв'язує його в винесенні постанови.

В XV стол. двірський сойм набирає типово-станового характеру і поділяється на три курії: електорів, князів, що зв'язуються з графами і панами в одну курію, та міст, які відбувають окремі наради і окремо виносять постанови. З цим моментом приймається нова назва для цього двірського сойму, а саме - державний сойм (райхстаг).

Державний сойм скликав король, визначаючи його час і місце. Здебільшого засідання скликалися в одному з державних або єпископських міст. Золота Булла поставила вимогу, щоб король свій перший сойм скликав у Нюрнберзі. Союмом керує король або його заступник. Союмові постанови виносяться на зразок судової розправи; присутні підлукують відповідний вирок та обґрунтування на основі поставленого їм питання. У XIII стол. введено засаду більшості голосів. Згодом наради відбуваються по окремих куріях.

3. Адміністративний поділ держави.

а) Герцогства і маркграфства.

Основою адміністративного поділу держави в ранньому середньовіччі залишився каролінський поділ на графства. В перші часи цесарство поділене на графства, на чолі яких стоять графи. Як королівські урядовці, графи зосереджують в своїх руках адміністративну й судову владу.

Але вже в кінці IX стол., з послабленням королівської влади, починають наростати великі зміни. З того часу йде безперервне намагання перетворити централізовану державу на федерацію вільних територій і всю державну владу перекинути з рук короля, як державного зверхника, в руки краєвих зверхників - князів. Уже за останніх Каролінгів відроджуються племінні герцогства на околицях держави - маркграфства. Обитва ці творяться на племінній організації й її території. Герцог був спочатку племінним вождем збройної сили, і цю властивість зберіг в часи повсюдї франконської доби, як зверхник військових відділів, що їх виставляло племя. В його обов'язки введено поборювання внутрішніх непорядків, з чого виросла судівська компетенція. Дедалі герцог захоплює в свої руки повноту влади на своїй території, скликає сойми краєвих панів, стягає графські землі, залишені без наслідку, і ними збільшує власне майно, а самих графів робить своїми васалами, надаючи їм навіть колишні королівські добра. В цей спосіб графи державних урядовців стають урядовцями територіальними, ліквідується графство як одиниця державного адміністративного поділу, а територія герцога набирає зверхніх прав, чимраз більше незалежнющись від державної влади. Після ліквідації племінних герцогств їх ролю починають мати територіальні герцогства, які не лише зберігають всі права своїх племінних попередників, а й пост

но їх поширюють, доводячи до кінця перебудову одноцілої держави в державу федеральну. Напр., у XII і XIII стол. в їхніх руках знаходиться повна суддівська зверхність над графськими судами на їхній території.

Зміцнення влади маркграфів мало ще окреме джерело, а саме - постійні війни з сусідами: норманами, слов'янами і мадярами. Для забезпечення держави їм надано було повноту військової, судової і адміністративної влади над їх територіями та було творено пораз нові маркграфства. З часом багато маркграфств вилучено з герцогств і піднесено до висоти герцогств, напр., австрійське, стирійське та інш. Велика незалежність маркграфств, передовсім східних, довела до створення з них перших територіальних князівств у державі.

Для зміцнення центральної державної влади Оттон I посадив на племінних територіях п а л я т и н і в, ілучи за каролінськими зразками. Палатини були носіями королівської влади в територіях і об'єднували в своїх руках владу ланних королівських посланців і племінних палатинів. Крім управи королівських домен, їм віддано нагляди над усіма королівськими урядовцями на території племен; крім того, вони мали право приймати скарги на урядовців і суддів та розслідувати їх. З послабленням королівської влади впало значення цих урядовців і з часом вони перестали існувати. Залишився лише єдиний уряд райнського палатина, як наслідника колишнього лотарингського палатинського графства, з осідком в Аахен, а потім Гайдельберзі. Він дійшов до найвищих державних почесностей, ставши невідмінним державним підкоморієм, суддею у державно-фінансових справах та державним візирієм, отже, заступником короля в західній частині держави.

Для зміцнення своєї влади королі творять, починаючи з XII стол., т.зв. к р а є в і г р а ф с т в а і нові герцогства. Ці території, підпорядковані безпосередньо королеві. Виникли вони на різних основах, і влада ландграфів була різна. Завданням їх було стати засобом зв'язку між королем і ослабленими щодо впливу графа. Зокрема, судова зверхність над графськими судами належала до компетенції цих нових урядовців. Згодом графи стали прибирати назви краєвих графів, щоб цим обґрунтувати територіальну зверхність їхніх територій.

Після опертя державної побудови на феодалних основах державний політ засадниче опирався на територіях державних князів та на державні добра, безпосередньо підпорядковані королеві.

б) Г р а ф с т в а й с о т н і.

Як уже було згадано, основний поділ державної території опирався на оліїніці каролінської доби - графства, з королівськими урядовцями - графами на чолі. Графства поділяються на сотні (Гунпертшафтен), що звалися теж "центами", або (в Саксонії) "го", під проводом центграфів, або (в Саксонії) годреве.

З ослабленням центральної влади графський уряд хоч і залишається існуючим, але підпадає основним змінам. Ці зміни йдуть подвійним напрямком: звуження обсягу графської влади та перетворення графів з державних на територіальних урядовців.

З-під безпосередньої графської влади виходять королівські комени, королівські міста й королівські монастирі, якими керують окремі, рівнорядні з графами, королівські урядовці. Від того часу, коли князі здобули зверхню владу над їхніми територіями, ці території відпадають з-під графської влади, і графська влада залишається в силі тільки над малою частиною державного простору. В цей спосіб зникає одноцілий адміністративний поділ держави, тим більше, що багато графств було поділено на дрібніші округи і досить часто центральні округи ставали новими графствами. Почали також наростати нові автономні твори у формі вільних громад і союзів таких громад.

4. С у д о в и й у с т р і ?

Раннє середньовіччя зберегло франконський судовий устрій. Цей устрій опирався на королеві, як на найвищому судді, і на його центральному королівському та нижчому, графському, судах. Але згодом прийшла основна зміна, що остаточно завершилася в XIII стол. Ця зміна сталася в наслідок кількох причин. Передовсім виникнення територій і міст з власною територіальною зверхністю включно до власного судівництва, дальше становий поділ населення, який поємував до створення станового судівництва, та врешті розвиток церковного судівництва, яке підпорядкувало собі крім духовних велике коло світських осіб. В цей спосіб повернулося розбиття одноцілої судової системи на різні партикулярні, оперті на територіальному і особовому елементах.

В загальному суди можна поділити на : а) королівські, б) окремі, в) краєві і г) церковні. Про внутрішнє судівництво

територій і міст буде мова в окремому розділі.

а) К о р о л і в с ь к і с у д и .

Королівський двірський суд ніколи не мав точно означених організаційних форм. Його головою був король або визначений ним представник. Постійного судового представника короля введено лише в XII стол., ідучи за сицилійським зразком. Це був державний двірський суддя. Йому на допомогу додано писаря двірського суду. В суді засідало щонайменше 7 суддів, яких король зупити з свого двірського оточення. Суд так само, як королівський двір, не мав постійного місця осідку. Він відбувався там, де перебував король. Час судових засідань також не був означений. Суд скликався залежно від потреби.

До компетенції королівського суду належали всі справи, правосильно не закінчені, які король перебрав на основі свого *ius evocandi*. . Потім, коли території здобули *privilegium de non evocando* , це королівське право втратило всяке значення. З цим правом було змітане інше право , яке дозволяло королеві взяти на свій суд всі справи, навіть ті , що вже розглядалися перед іншими сулами місцевости, де зупинився королівський суд. Королівському судові належали також усі справи людей, безпосередньо підлеглих королеві, справи , зв'язані з державним майном, а також справи, відкинені іншими судами, що відмовились їх розглядати. Врешті сюди належали справи, розглядені іншими судами, проти яких внесено відклик до королівського суду. Петро розділований привілей *de non appellando* , дуже обмежив кількість тих справ. Як виключне право цього суду зберегла була кара державної баніції.

З XII стол. значення королівського суду стало занепадати. Це вплинуло передовсім уліковані королем судові привілеї, а найбільше щораз частіше виключування королівського суду шляхом договорів про передачу суверенитетів на розгляд мирових судів.

По занепаді двірського суду в XV стол. витворився новий п а л а т н и й с у д (камерний суд), який мав державно-становий характер. Головою цього суду був король або визначений ним камерний суддя. Лавниками були королівські радники, здебільшого вчені правники. Цей суд розглядав передовсім справи, зв'язані з королем і його добрами, які заступав особливий фіскальний прокуратор. Цей суд перетворився з часом на уряд публічного обвинувача при палатнім суді.

б) Окремі суди :

Окремі суди витворили договори в справі збереження внутрішньо-державного ладу і спокою. Такі суди існували вже за Карла Вел. Потім вони відновилися під впливом руху за збереження Божого миру і мали завдання - борювати з одного боку самопомогу і помсту, а з другого - вгамовувати всяких заколотників краю спокою. Союзні князів і міст склачали відповідні договори (ляндрідени) з королем і для здійснення цих договорів створювали окремі ляндріденські суди. Ці суди частково були підпорядковані герцогам, а частково королеві, який ставив їм у проводі краю вайта або краю начальника безпеки (провінційного адвоката).

в) Краєві суди :

Краєві суди підлягали краєвим панам, які вели судівництво на основі своїх імунітетських прав або на основі окремого, їм наданого, привілею. Спочатку вели вони тільки нижче судівництво, але з часом перейшло на них з графських судів також право вищого судівництва. Судовий устрій поодиноких територій був дуже різноманітний. Також компетенція краєвих судів була різна; вона опиралася здебільшого на становищі ріжниць сторін.

Але зв'язок краєвого судівництва з державою повністю не порвався. В деяких провінціях збереглися суди, які свою владу черпали з королівської волі та уповноваження. До цих судів належать : а) цісарські краєві суди і б) вестфальські краєві суди. До провінціальних судів можна також зарахувати в) суди державних вайтівств.

1) Цісарські краєві суди поширилися передовсім в південній частині краю. Крім кількох менш важливих судів до них належали краєві суди франконського герцогства у Вермбурзі, краєвий суд в Нюрнберзі (згодом в Ансбаху), двірський суд у Ротгаймі і краєвий суд в Пюрші. Правосильність тих судів поширювалася на всю державу. Їх речева компетенція охоплювала також справи з інших судових округ, зокрема ті справи, що їх інші суди відмовилися розглядати. Ці суди мали право виносити вироки навіть в розмірі державної баніції.

2) Вестфальські краєві суди опиралися на давніх графських судах, які збереглися в Вестфалії, а

суди не лише шляхти, а й вільного селянства. Селянство не тільки сунулося в таких судах, а й брало в них участь, як лавники. Тому ці суди одержали назву вільних судів (Фрайгеріхте), голови тих судів звалися вільними графами (Фрайграф), а лавники - вільними лавниками (Фрайшефен). Ці вільні судові графи виконували судову владу на основі безпосереднього уповноваження короля. Тому їх сила поширювалася на всю державу, і вони залишилися королівськими судами. Як граф, так і лавники мусили бути вільними людьми.

Ці суди відбували подвійні судові розправи, - явні й таємні. Таємні засідання суду відбувалися в більших справах, звичайно таких, що потягали за собою кару смерті. В них брали участь крім графа ще 7 лавників, які належали до таємного суду, - "втаємничених". Кожний з лавників зобов'язаний був доповісти обвинувачеві всі відомі йому тяжкі злочини. До цього союзу належало багато людей з цілої держави, включно до шляхти, міських патриціїв і навіть деяких королів. З уваги на це і на свою таємничість (кожний втаємничений присягав зберегти таємниці союзу), ці суди дуже поширилися, зокрема в XV стол. Таємність цих судів та інквізиційні методи його довели до великих надужитъ. Зокрема право влаштовувати доразові суди всюди там, де знайдеться три вільних судді, і право - визнаного винним карати зараз - же смертю через повішення - викликали спротив панів і міст і довели з кінцем XV стол. до занепаду тих судів.

з) Суди державних вітств існували на території державних домен і міст та деяких церковних вітств. Судцями були війти, яких іменував король з-поміж шляхти, а від XV стол. майже постійно - з-поміж міністеріантів.

г) Церковні суди . . .

Значення церковних судів виходить поза межі церкви. Тому церковні суди слід вважати частиною загально-державної судової системи. Ці суди не обмежуються духівництвом і церковними справами. Вони вимагають підпорядкування їм усіх справ духівництва, навіть цивільних і деяких справ світських людей. Справи проти духівництва розглядав спочатку сам єпископ або розглядали їх на ліцеціональному синоді. Єпископ переносив також судові повноваження на делегованих суддів, з яких з часом виник єпископський офіційний суд. Цей суд розглядав справи проти духівництва, та деякі цивільні справи проти світських людей, а саме - пот-

ружні, справи заповітів, сирітські, вдовині і т.п.

Карні справи проти світських людей переводив синодалний суд. Головою цього суду був спочатку єпископ, а згодом архидіакон. В судових засіданнях брали участь синодальні лавники, спочатку духовні, а пізніше - світські. При кожній парохії були заприсяжені обвинувачі ("синодальні свідки "), які мали обов'язок доносити судові про всі відомі їм провини, які підпадали під компетенцію синодального суду.

5. В і й с ь к о .

На початку середньовіччя затримався військовий устрій попередньої доби. Залишилася загальна військова повинність, від якої незалежне селянство могло звільнитися, заплативши графові військовий податок. Але згодом в організації військової сили сталися великі зміни. Причиною цього стали три події: зміна піхотинного війська на кінне, фєвдальна побудова держави і введення наємного війська.

Потирення кордонів держави, її зв'язки з далекими країнами, воєнні й мирні походи (коронаційні до Риму), а передовсім введення важкої зброї зробили піхоту мало придатною. Тому піхотинне військо було замінено на кінноту. Це потягло за собою велике підвищення витрат військового спорядження і утримання, і це ще більше відтягло загаль населення від загальної військової служби. Настав правило, селянин платить графові військовий податок, звільняючись цим від військової повинності. Кінноту формують тільки пани і граби за зібрані кошти. Але загальна військова повинність не зачепала цілком. Вона навіть поширилася на все населення, включно до невилітного, і зобов'язувала тільки в випадку загально-краєвої необхідності і тільки в межах краю. Крім того, цей військовий обов'язок набрав ще форми замкових повинностей, а саме: будови, утримання і оборони замків.

Фєвдальна побудова держави перекинула головний тягар військової повинності з площини державно-правної в площину фєвдального відношення. Першим і засадничим обов'язком васала було - стати під зброю на заклик його пана. Тому мобілізація збройних сил держави опирається тепер чимраз більше на закликові короля, як найвищого фєвдального пана, до безпосередньо-підпорядкованих йому васалів - виставити визначену кількість війська.

Спочатку король сам вислав виклик до походу і визначав кількість війська, пізніше від Гайнріха У (1106-1125) вимагалася згоди князів, які заприсягали виставити визначену їм кількість воєнків.Цей обов'язок територіяльних князів опирався в однаковій мірі як на фєвдальному , так і на державному праві. Зате військова повинність державних міст і лицарства, що жило на алодіяльних добрах, опиралася виключно на державному праві. Врешті, обов'язок міністеріантів і безпосередньо підпорядкованих королеві васалів (крім територіяльних панів) був вислідом тільки фєвдального стосунку.

Великі васали, одержавши заклик виставити певну кількість війська, перекидали цей тягар на своїх васалів, і в цей спосіб військо складав цілий васальний союз.

Одиницею обрахування повинности був спис, що означав іздця з бойовим і маршевим конем, з 2-3 легкоозброєними кінними слугами.

Провід війська знаходився в руках короля або визначеного ним заступника. Зібране князями військо перебувало під їх командою: державні міністеріанти і васали та державні міста стояли під наказами державних війтів. Ця повинність була обмежена територіяльно. Вона зобов'язувала тільки до походів на північ від Альп. На похід поза Альпи було потрібно окремої згоди князів.

Дальшу велику зміну в організації військової сили ввело вживання наемного війська. Вже Фрідріх Барбаросса вживав наемників, вербуючи їх на основі окремого приватного договору. Також князі використовують наемне військо і часто виставляють його на виклик короля. Пізніше держава чимраз більше опиралася на наемну силу, встановляючи з тією метою на соймах окремі податки.

6 . Ф і н а н с и .

Середньовіччя не зуміло створити упорядкованих фінансів. Майно короля і держави й далі не було розмежовано, а державні видатки покривалися з неупорядкованих, часто випадкових, прибутків. Та не зважаючи на це, до початку XIII стол. фінансове становище держави було непогане. Невеликі видатки держави весь час покривалися прибутками.

Головними джерелами державних прибутків були : державні і родинні королівські добра, регалії, судові оплати, данина, платі за римськими містами і завоюваними краями, конфіскації й різні по-

бутки з державно-церковних дібр. Державні добра збільшувалися новими здобутками на Сході й на основі перебрання безпанських земель, які належали пержаві. Церковні добра були обтяжені важкими обов'язками на користь короля, з яких найприбутковішими були право на всі прибутки церковного майна в час вакансу (регальне право) і право на рухоме майно, залишене церковними князями (сполійне право). З регалій найважливішими були : монетний, митний, ярмарковий, гірничий, регалій охорони життів, а також право на залишені без спадкоємства маєтки.

Виплатки були невеликі. Королівські урядовці й васали утримували сами себе з феодалних чи службових надань, і тому не обтяжували королівських фінансів.

Згодом, від XIII стол. почавши, цей стан засадничо змінився в некористь державного скарбу. На час слабости королівства більшість джерел прибутку королівського скарбу перейшла на власність авторіальних панів і міст. Державні добра були роздані щедро рукою, щоб здобути собі прихильність сефед панів, а нові добра не прибували, бо право на власність безпанських і безчаслілних дібр перейшло на князів, а церковні добра перетворилися у феодалні надання і не приносили вже ніякої користи. До того ще прийшли часті війни королівських личастій. Приватне майно королівських родів було віділене від державного, а розпорядження державним добром утруднено, узалежнувши його від згоди державного сойму або електорів. Щоб зрівноважити фінанси, цілий ряд королів намагався ввести державні податки, але зробити це не вдалося, за винятком одного Річарда I, який наклав податок для покриття коштів двірського сойму (1274). Той же король перевів повернення заставлених поперезніми королями державних дібр, але його наступники знову повернулися до давньої заставничої методи зрівноваження фінансів.

7. Ц е р к в а.

Однією з наймаркантиліших ознак середньовіччя являється боротьба між *sacerdotium* і *imperium* - між церквою і пержавою, папством і цісарством. Фоном цієї боротьби є ідея одноцілої універсальної християнської пержави, яку визнають обидві спірні сторони, але кожна по своєму. Різні стадії проходить ця боротьба й різні безпосередні цілі ставить перед собою. Раз відкриває своє обличчя і як Святославове " іду на ви ", кидає виклик до змагання за перше

чеподільну супрематію, то знову висуває етапні, конкретні цілі: скасування лаяцької інвеститури. І різну долю має ця боротьба. Раз цісарська тіль спадає на престол св.Петра, і світська рука усуває Христових намісників і насаджує своїх (Гайнріх II), то знову знову на рука римської курії знімає з престолу бунтівничих цісарів, імператорів святої римської імперії (Гайнріх IV, XI стол., Фрідріх II, XII стол., Лотарик Баварський, XIII стол.) і насаджує інших, покірничих.

Ця боротьба іде не лише на цих широких міждержавних і поміждержавних просторах; вона проходить всюди, де зустрічається держава з державою, церковні інституції з державними.

На початку середньовіччя за Оттонів проловжували тія традиції Карла Вел. Король був паном красвої церкви й її протектором. Як власник церковних дібр, він мав виключне право насаджувати церковних достойників і наділяти їх добрами. Пізніша боротьба з церквою, ослаблення королівства й нарешті програв у суперечці за інвеституру, закінчений Вормським Конкордатом з 1122 р., в якому король визнав *electio canonica* і *libera consecratio*, привнесла зміну непереможного становища держави. Ще якась частина церков і монастирів належить державі, але інші вже стають залежними від Геть. І так приходить до поділу церков і монастирів на державні й римські.

Державні церкви й монастирі дальше змагалися за можливо повну незалежність від державної й територіяльної влади, визнаючи ключіанську засаду про повне відмежування церкви від усякої світської сили. Це змагання ведеється здебільшого за можливо повний церковний імунітет. З особливою консеквентністю боролися церкви проти королівських війтівств. Тому, що церкви виконували нижче судівництво, для них були наставлявані єпископом судові війти, які спочатку були церковними слугами (урядове війтівство). Коли з часом на церкву перенесено право вишого судочинства, тоді війтів визначував уряд, король, який, як найвищий суддя, одинокий міг передати другим це право. Король призначав війтами людей шляхетського походження, звичайно князів, або графів. Придбавши спадщинне право на свій уряд війти цілковито унезалежнювалися від церкви, і їхня діяльність не завжди відповідала добру церкви. Тому вже заранні церкви повели боротьбу за усунення цих королівських війтів, то шляхом засновання рівнорядних єпископських судів, то викуповуючи або беручи в заставу ці війтівства, то врешті заступаючи панських війтів міністеріальними.

Не менше рішуче змагалися за свою незалежність монастирі. Обидві воюючі сторони - церква і держава боролися за підпорядкування собі монастирів. Під впливом боротьби за інвеституру та клунізької теорії монастирі прямували до звільнення від зверхності держави та панського війтівства, зв'язаного спадщиною з ролиною основників монастиря. Одна частина монастирів, а саме монастирі т.зв. гірсавської реформи, піддалися під особистий протекторат папи й, отавши папською власністю, звільнилися від світської залежності. Вони не склали ніяких оплат і не виконували ніяких працевних повинностей та вибирали по своїй волі ігумена й війта. Вони часто зalicили війтівство родині засновників монастиря, яка з часом вважалася паном монастиря. І тому боротьба за монастирську незалежність починалася знову.

Майже повний імунітет злову ч и ч ц и с т е р ц і ї в, монастирі якого були піддані тільки загальній протекції короля. Конкретну охорону знаходили вони в особі оборонця, який походив здебільшого з родини основника монастиря.

Усім обговорюваного ширшого імунітету, витворилося почаття вузкого церковного імунітету, який в засаді охоплював простір між мурами церкви і монастиря, але часто простягався далеко ширше. Цей імунітет не підлягав уже ні якійсь світській владі, ні якому-небудь війтові, - підлягав виключно лише духовному сулові.

3. Устрій територій і міст.

A. Т е р и т о р і ї .

a) Виникнення територіальної зверхності.

В пізньому середньовіччі розпочався далекоюжний процес, який завершився лише в нові віки створенням новітньої національної держави, а саме - звільнення пролиногих територій з-під влади царської й придбання ними власної територіальної зверхності. Ця відосередню у відношенні до держави, сила мала своє безпосереднє джерело в області королівської влади. На послаблення королівської, отже центральної, державної влади вплинуло багато причин, переловсім встановлення феодалної системи, яка в добі Фрідріха I досягла свого звершення. Те, що було задумане, як джерело сили короля і держави, виявилось найбільш небезпечним для цієї сили. Може не стільки феодал

система сама по собі, як свідче та форма, якої вона набрала шляхом повної еволюції в середньовічному цесарстві ^х), спричинилася до послаблення королівської влади і перетворення одноцілої держави в слабо пов'язану федерацію майже зовсім незалежних територій. Спадщинність фєвдальних надань і обов'язок поновного надання спустілих дїбр, які вже не могли побільшити королівського майна і впливу, а врешті спащинність державних урядів, які з часом, з уваги на зв'язок з фєвдальними наданнями самі стали вважатися за фєвдум, були тими величезними здобутками васального панства, які допомогли їм цїлковито позбутися залежності від їхнього суверена. Фєвдальні добра й високі державні уряди вже не були ні нагородою за заслугу і вірність васалів, з одного боку, ні виявом королівської ласки й волі - з другого. І тому король втратив вплив на наймогутнішу в краю аристократичну верству, а що більше - на своє власне урядництво.

Здобувши велику маєткову і політичну могутність, пани старалися здобути також могутність правну. Тому вони скеровували свої заходи на те, щоб здобути для себе найважливіші державні уряди, перш за все графський, а для своєї території якнайбільшу незалежність від держави. Зокрема важливим був уряд графський, зв'язаний з правом вищого судівництва. Домініальна влада та імунітети хоч у величезній мірі спричинилися в виникненні територіяльного зверхництва, відокремивши менші чи більші частини краю з-під відання загальної державної адміністрації, не зуміли здобути права на вище судівництво. Вони мали нижче судівництво, а вище залишилося монополією короля і його урядовців, графів і віїтів. Щоб здобути повну територіальну зверхність, треба було неодмінно здобути право вищого судівництва, від якого б ніхто не міг бути виїнятий. Це право мало різноманітний зміст, але найважливішим у ньому було т.зв. криваве судівництво, тобто право карати позбавленням життя. Здобуття графського уряду було тим важливіше, що в ньому поєднувалися крім вищого судівництва також влада адміністраційна, поліційна, військова (заядження мобілізації) і фінансова (стягання публічних данин).

Ці намагання великих васалів закінчилися повним успіхом. Цей успіх дав у висліді територіальну зверхність поодиноких країв, тобто публічно-правну владу панів над їх територіями. Вирішальним етапом у цій боротьбі були два державні закони Фрідріха II з 1220 і 1232 р.р., про які була мова вище. В цих законах уперше вжито та

х) В інших краях, напр., у Франції фєвдалізм виявив більше конструктивних прикмет.

гатованого окреслення князів, як *domini terrae* - територіальні пани, що немов би злегалізувало їхні намагання, скеровані в першу чергу проти держави, за здобуття зверхньої влади на своїх територіях.

Не менш важливим етапом у цій історичній еволюції було здобуття князями незалежності їхнього судівництва відносно до судівництва вищого. В час безкоролів'я (1250-1273) не було кому дати уповноваження на ведення вищого судівництва, і тому князі самі уповноважували свої територіальні суди вести це судівництво без попереднього дозволу короля. По закінченні цього періоду ослаблене королівство вже не зуміло повернути давній стан речей, і вище судівництво так і залишилося при князях. А втім з бігом часу це вище судівництво переходить ще в інший спосіб у руки князів, а саме шляхом підпорядкування їм графського уряду.

Справу територіальної зверхності зміцнила і подекуди промодно визнала Золота Булла Карла IV з 1356 р. Вона надала (щоправда, тільки електорським) територіям публічно-правного характеру. (*res soli et dominium*). Ці території визнано неподільною й спадщиною власністю електорських родів за принципом первородності. Крім того, вона визнала за електорами цілий ряд важливих, державних прав, зокрема загарантувала незалежність їх територіального судівництва, наділяючи їх привілеями *de non evocando* і *de non appellando*. Особи електорів також назовні користуються правами суверенів. Проти них уважаються за *crimen laesae maiestatis*.

Вслід за електорськими територіями пішли інші князі й графські краї, пануючі роди яких прийняли неподільність і спадщиність на основі первородності. Щоб зміцнити цей новий порядок, деякі з них, як, наприклад, австрійський герцог Рудольф IV зфальтував грамоту, якою мало бути надане його краєві право наслідства за засадами первородності.

Крім електорів і князів територіальну зверхність часом здобували графи, вільні пани, а інколи й сотники, війти та мічистеріянти.

Ця державно-правна емансипація територій завершилася лише в нових віках. В середньовіччі спиновало її передовсім приватно-правне трактування територій та державної влади (урядів), які вільно заставлялися, позбувалися й ділено. Тільки Вестфальський мир (1648 р.) повністю визнав юридично територіальну зверхність, закінчуючи отак цю довговікову еволюцію.

б) Устрій і адміністрація територій.

І. Устрій територій.

а) Від фєвдальної до станової держави. Ці наділені зверхніми правами території були в перші часи зорганізовані на основі фєвдальної системи. Але їхні зверхники, князі, зберегли багато більше прав щодо підпорядкування собі васалів, ніж король щодо них самих. Зокрема князі зберегли право затримувати за собою васальні добра, вітібрані в васалів або залишені без спадкоємців. Але поки територія опиралася на фєвдальному ладі, її уряди були спадщинні, і урядничі обов'язки були обмежені до незначних васальних повинностей, і тому не могло бути мови про сильну князівську владу. Тому, вигравши бій за незалежність від короля і держави, територіяльні пани скерували свою увагу на зміцнення внутрішньої організації країни. Шлях до цього вів через ліквідацію того, що допомогло здобути незалежність, а саме - до ліквідації фєвдального порядку. Вживаючи всяких доступних способів: купівлі, стягнення, а інколи й звичайного насилля, князі зосередили багато фєвдальних урядів у своїх руках і передали їх у руки, повністю залежних від себе урядовців. Разом з тим князі перевели одноцілий поділ краю на адміністраційні округи, які знаходили могутній опору в густій сітці оборонних замків, до яких здебільшого були прив'язані ці округи. В цей спосіб на місці фєвдальної територіяльної держави росла уряднича держава, яка виразно прямувала до абсолютної територіяльної держави.

Але в середньовіччі до цього ще не прийшло. Це повинне було здійснитися лише в нових віках, тому що тепер на переломі еволюції стала поява станів. Князям не вдалось захопити всієї влади в територіях. Залишилося ще багато фєвдальних панів, міністерів, королівських урядовців та світських і духовних імунітетських землевласників, які, опираючись на давні права, заявили про своє право співучасті в правлінні й цю співучасть здобули завдяки своїй внутрішньо-становій солідарності. Вони й висунулися на історичну арену як протипартнери територіяльних панів і відіграли щодо них таку роль в територіях, як у державі князі-електори щодо короля. Ці нові стани припинили на довгий час розвиток абсолютної територіяльної держави, повівши до створення станової держави.

б) Виникнення станів. Хоч становий устрій територій - поява пізнього середньовіччя, але наростання станів почалося далеко раніше. Виразні натяки, якщо не на стани, яких ще не було, то у всякім разі на певні групи населення, яке встрявало в правління територій, збереглися в державному декреті з 1231 р., в якому встановлено, що князі не можуть вводити *constitutiones vel nova iura* без згоди *meliores et maiores terrae*.

Найвизначнішим станом було лицарство. Воно почало боротьбу з панами за свою незалежність від них та за домінуючу, а інколи й зверхню владу над їм підлеглими замками й населенням. Потреба прихилити до себе військову силу лицарства змушувала князів іти назустріч вимогам цього стану. Крім лицарства витворився в деяких територіях окремий стан графів і панів, який потім злився з лицарством. Важливу роль в територіях відіграло тут і вничство завдяки зосередженню в своїх руках великих маєтків, що мали імунітетські права. Провідну роль в цьому стані зобули єпископські капітули. Третім важливим станом було міщанство. Його значення в державі проявилось з моментом, як міська управа перейшла в руки міських рад, що зобули право зверхності над усім міщанством. Але міста ще довго мусили змагатися за право участі в правлінні територій. Тільки в деяких територіях було допущено до співправління вільне селянство. До цих вицятків належать Тіроль, Швайцарія, східня Фризія та деякі інші території.

в) Права станів не були правно унормовані. Ці права залежали від кожночасного співвідношення сил між територіальними володарями і станами, які зміцнювались, заключаючи між собою союзи. Зокрема впливовий був союз лицарства з містами, тому що від лицарства залежала збройна, а від міст - фінансова сила князя. Головним правом станів була участь у краєвому союзі, де вирішувалися найважливіші справи території. Компетенцією станів було схвалити або не схвалити всі важливіші державні дії князя: оголошення війни, заключення миру, інші міжнародні договори, а зокрема накладання податків. Князь не мав права стягати податків без згоди станів. Податки від землі і будинків були відомі вже в XII стол. З часом вони перетворилися на постійний краєвий податок, висоту якого визначали стани. Стани вважали себе заступником краю. Вони стояли на сторожі краєвих інтересів і обстоювали своє право - перешкодити володареві в усіх діях, шкідливих для території, а при потребі навіть протиставитися його волі. Як оборонці неподільності територій

і рідучі противники князівського приватно-правного трактування краювої території, стани зміцнювали край, але водночас ослаблювали його, постійно прагнучи до збільшення своїх станових прав, до обмеження княжої влади та до безпосереднього підпорядкування державі, не зважаючи на крайві кордоня. З цією метою вони входили в союзи з станами інших країв, створюючи політичні союзи лицарства і союзи міст.

2. Адміністрація територій.

а) Центральна адміністрація зосереджувалася спочатку в дворі територіяльного пана. Двір складався з двірських спадщинних урядів, зформованих на зразок королівського двору, а саме з підкоморія, підчалога, підскарбія і маршалка. Ці уряди були лише почесними урядами, не маючи великого значення. Двірська і центрально-краєва адміністрація знаходилася в руках залежних урядовців. На чолі двору стояв заступник територіяльного володаря, д в і р с ь к и й м а р ш а л о к. Йому підлягали інші двірські урядовці. Важливою особою на дворі був к а н ц л е р (протонотар), який завідував двірською канцелярією, а спочатку також і рахівництвом; згодом рахівництво перейшло до окремого уряду. Для поради князеві були притягнені р а д н и к и, спочатку на якийсь час, а пізніше постійно. Вони склали урядничу присягу, а деякі з них, що перебували постійно на дворі (дійсні радники), одержували платню. Інші жили в своїх лобках і тільки на виклик з'являлися на дворі.

Фінанси краю опиралися на прибутках з краєвих домен, які були частково в княжій управі, а частково орендовані селянам, з сучасних оплат і регалій. З XIII стол., з переходом від натурального господарства до грошового, дійшли до цього податки. Так само, як королі, територіяльні князі при потребі брали в борг і заставляли земельні посілості та зв'язані з прибутками права і в цей спосіб не тільки зменшували краєве майно та джерела прибутку, а й порушували основи своєї влади і поваги.

б) Місцева адміністрація територій опиралася на поділі краю на округи, які звичайно опиралися на оборонні замки (замковий устрій). На чолі округи стояв спочатку командант замку, замковий війт, який згодом виступає під назвами, що вказують вже на його адміністраційні завдання, а саме управителя, краєвого судді, куратора чи війта. Це сталося з моментом, коли вага його обов'язків пересунулася з військово-оборонних завдань на загально-адміністраційні. Цьому урядовцеві підпорядковувався фінансовий урядовець, який ві-

лав доменами і регаліями. На півночі й сході судівництво було сполучене з адміністративними функціями, натомість на півдні і заході судівництво вели окремі судді, піддані під нагляд управителя. У деяких краях витворилася трьохступенна адміністрація. Поміж місцевою і центральною адміністрацією входила ще посередня, а саме - краєві в'їтвіства у Бранденбургії, дільниці в Австрії та домініяльні округи в Баварії.

в) Судівництво територій було дуже різноманітне. Його можна поділити на : державне і недержавне. Державне судівництво складалося з вищих судів та нижчих судів. Вищий суд розглядав тільки важливіші справи під проводом графа і при співучасті вавників. Цьому судові допомагає судовий посланець (возній). У в'їтвіських вищих судах головував в'їт, а в нижчому - підв'їт або домініяльний урядовець.

У XIII стол. прийшла основна зміна. Становий устрій охопив також судівництво і замість попередніх загальних судів витворюються станові суди. Вищі стани, а саме: лицарство і духівництво, а за ними і міста, звільнялися від нижчого державного судівництва і підлягали лише вищому судівництву, яке відтепер опиралося вже на речевий поділ справ, а стояв на становому принципі. Вищий суд став судом лише привілейованих станів і то в усіх справах; нижчі стани судилися в нижчих судах, у всіх справах, включно до кривавих, і тому компетенція нижчих судів надзвичайно поширилася. Тому ці суди називали також вищими судами або нижчими краєвими судами. Щоб усе ж таки речево поділити компетенцію судів, ці нижчі краєві суди перекинули частину компетенції, а саме - нижче судівництво на найнижчі суди, напр., сільські і парохіяльні. Сільські суди стояли під проводом солтиса, якого вибирала громада, а затверджував пан. Февдальні солтиси вели цей уряд спадщинно. Поряд з високими судами витворилися ще двірські суди, на чолі яких стояли територіяльні пани; це був суд шляхетський, який також полагоджував відклики від інших судів. Князя заміняли в суді постійні двірські судді.

Недержавне судівництво складалося з феvdальних судів для вирішування суперечок між васалами і панами та між окремими васалами; з судів міністеріантів, з двірських (для селян на панській землі), ярмаркових, сільських та інших судів.

Б. М і с т а .

а) Виникнення міст.

Могутня емансипаційна течія , що в пізньому середньовіччі захопила території цісарства і довела їх остаточно до повної незалежності від держави, не минула й міст. Далеко раніше, ніж території, міста почали добиватися свого окремого правного становища, власної зверхності й внутрішньої управи. Це змагання завершилося ще в середньовіччі повним успіхом, що приніс містам правне визначення їхньої політичної окремішності , як щодо територій, так і щодо держави та звільнив більшість з них з-під влади міських панів, поклавши їхню долю в їхні власні руки.

Взагалі міста є витвором середньовіччя, щонайменше в правничому розумінні. У франконській добі можна говорити тільки про міста в господарському розумінні, як про осередки торгівлі і ремесла. Правний характер дало містам лише середньовіччя, коли замкнена мурами торговельно-промислова оселя здобула самоуправу, перебравши у власні руки порядкування своїми професійними справами. Це відбулося в дуже різноманітний спосіб і тому не диво, що в справі виникнення міст створилося багато різних теорій. Мабуть, не підлягає сумніву, що багато середньовічних міст створилось безпосередньо з давніх римських міст, які колись густою сіткою розкинулись на заході і півні. Розгромлені в час мандрівки народів, вони зовсім занепали, але все ж таки в більшій чи меншій мірі в них збереглися скупчення купців і ремісників , які творили вільні громади міського населення. Після забезпечення кордонів і спадифікування внутрішніх відносин в державі ці недобитки віджили, і давні вільні купецькі громади влилися в нові міські громади, ставши їх основою. Поруч тих старих осель виникають нові, які знаходять опору в королівських оселях і замках, укріплених єпископських оселях, монастирях та в замках світських панів. В тіні захисних мурів цих замків і осель гуртуються купці й ремісники, оживляючи новозакладені ярмарки.

П р а в о я р м а р к у являлося королівським монополем. Від Карла Бел. закладення нового ярмарку вимагало дозволу короля. Тому нові ярмарки виникали або на державній землі, або на панській, але на основі королівського привілею. Цим правом ярмарку король наділяв не лише нові міста, а також старі. Давні римські міста зберегли здебільшого ярмаркове право.

Ці нові ярмарки викликали різні господарські потреби. Одні виникали для задоволення потреб великої земельної посілості, як панський засіб для обміну сільсько-господарських продуктів на ремісничі вироби, і вони набирали характеру харчових ярмарків та перебували в тісному зв'язку з земельною панською посідістю. Інші ж були спрямовані переважно на широку торгівлю, виникаючи здебільшого на важливих комунікаційних точках, напр., на Райні і Дунаї. Ці нові ярмаркові оселі будувалися на вільніших основах, прямуючи до повної незалежності від влади тих панів, на землі яких виникали ярмарки. Нові купецькі оселі виникали звичайно пляново. З доручення пана організацію осель проводив панський підприємець (локатор) або окрема купецька консорція, яка часто викупувала від пана землю на міста, придбаючи одночасно важливі права для майбутнього міста.

Коім старих римських міст і новозакладених купецьких осель була ще третя категорія міст, що виникала з сільських осель на основі надання їм окремим привілеєм міського права. Купецькі оселі, які виникали, опираючись на існуючі міста або замки, знаходилися звичайно поза мурами замку чи міста (субурбіум) і творили окрему адміністративну одиницю. Населення цих осель, купці й ремісники, не змішувалися з некупецькими (світськими або духовними в єпископських містах чи монастирях) мешканцями і тільки пізніше ці оселі були включені до міста, а їх населення зараховане до загалу місцевих громадян.

Стати міським громадянином міг тільки той, хто мав міську посілість. В давніх римських містах збереглася вільна власність міщанства, в нових же міщани одержували від міського пана землю для поселення. Це була майже необмежена власність, спадчинна й позбувальна, обкладена невисоким чиншом на користь пана. Ця власність давала також відставу для набуття міщанських прав.

Але в основу міщанських прав лягла їхня купецька професія. Вже рано появляються упривілейовані королівські купці в королівських і єпископських містах. Купці упривілейованих міст користуються різними особливими правами. Вони - свобідні люди, які мають право носити зброю, згуртовані в професійні союзи, гільдії, з власним автономним правом, адміністрацією і судівництвом. Інше населення міст не входило в коло їхньої автономії. Поза нею залишалися і жили на іншому праві лицарі, духівництво, міністеріанти міських

панів і віїтів. Одне, що зв'язувало їх разом, - це підпорядкування спільному міському судові. Але спільні територіяльні і господарські інтереси стирали поволі ці різниці й вели до об'єднання всіх мешканців міст.

Купецькі оселі стають м і с т а м и лише на основі ч а д а ч і п р а в а я р м а р к у . Це право охоплює не лише саме надання права влаштовувати ярмарки й вести торговельну діяльність. Під нього входить також право стягати мита, бити монету й судити ярмаркові справи перед власним судом, зберігаючи особливий ярмарковий мир. Цей мир стоїть під окремою охороною права й необмежений ні щодо часу, бо вічний, ні речево, бо виключає всякі насильні вчинки, ні особово, бо охоплює всіх мешканців ярмаркової оселі й всіх учасників ярмарку. Але саме ярмаркове право ще не творить міста. Багато ярмаркових місцевостей не стали містами. Для створення окремої зверхньої й адміністративної округи, якою є місто, треба крім ярмаркового права ще фізичного відокремлення від іншої території (за допомогою мурів), і правного відокремлення, яке гуртує загал міщанства в одну правну цілість і надає їй характеру політичного твору. Врешті, для цього потрібна ще власна адміністрація і судівництво. Місто являється окремою судовою округою, яка виходить з загальної судової територіяльної організації.

б) _ У с т р і й _ _ м і с т . _ .

Устрій міст був дуже різноманітний. Він залежав від способу та умов виникнення міст, а ці способи та умови були дуже різноманітні. У всякому разі всі міста переходили дві стадії розвитку свого устрою: д о м і н і я л ь н у і а в т о н о м н у . Незалежно від способу виникнення міст, в основі кожне з них підлягало владі свого пана. Залежно від особи міського пана міста можна поділити на: королівські або герцогні ^{x/} (райхштадт), єпископські чи монастирські ^{xx/} та домініяльні ^{xxx/}. Права міського пана опиралися в засаді на королівських привілеях, а коли місто було збудоване на домініяльній землі частково також на правах, зв'язаних з посіданням імунітету. Ці права охоплювали права ярмаркові, земельні й судівничі. Пани здійснювали свої управління за посередництвом наставлених урядовців. На чолі міста стояв звичайно м і с ь к и й

x/ Напр., Аквізгран (Аахен), Дортмунд, Гослар, Франкфурт н/М.

xx/ Напр., Колонія (Кельн), Магдебург, Зальцбург.

xxx/ Напр., Фрайбург Бр., Відень.

в і й т або солтис, призначувані паном з-поміж його міністеріянів, уряд яких став з часом спадщинним. Вони вели місцеву адміністрацію і як міські судці - судівництво. В містах, зв'язаних з замками, місце солтиса займав часом з а м к о в и й г р а ф (бургграф), який крім військових управнень вів також, як м і о ь к и й г р а ф , вище міське судівництво (Колонія, Нюрнберг). В деяких єпископських містах вище судівництво знаходилося в руках в і й т і в (Авгсбург, Штрасбург). Деякими містами керував безпосередньо міський пан, в руках якого зосереджувалися управа і судівництво.

Але пан і його урядовці вже з самого початку не зуміли зосередити в своїх руках усіх адміністраційних справ. Значчу частину адміністраційних завдань виконувало спочатку саме мішанство, що сходилося на своїх зборах, а з часом витворило окремих свій самоуправний орган - м і с ь к у р а д у, що складалася з радчиків (консулів). Виникнення міських рад, що припадає на УП ст., було переломом у зміні устрою міст. Вони створилися в наслідок довгої і завзятої боротьби з міськими панами. В перші часи міська самоуправа обмежується справами, зв'язаними з закладенням міста. Пізніше з розвитком міста виник цілий ряд нових справ і потреб, якими територіальна управа не займалася, і ними зайнялося поволі само мішанство. Чаретті в наслідок затяжної боротьби до міста переходять одно за одним усі зверхні права міського пана, включно до судівництва. Деяким містам удалося здобути навіть право вишого судівництва. В цей спосіб колишні державні міста перетворюються на державні вільні міста, а колишні панські міста стають вільними містами.

В боротьбі проти панської зверхности мішанство об'єднувалося разом у тісні с о ю з и, які ставили перед собою завдання - солідарність, взаємну допомогу і зосередження спільних матеріальних засобів, необхідних у боротьбі. Купецтво організувалося у т.зв. к у п е ц ь к і г і л ь ц і ї, а ремісництво - в ц е х и. Крім цього, починаючи з УІ стол., мішанство поодиноких міст організується в п р и с я ж н і с о ю з и, до яких входять всі мешканці міст. Ці союзи і допомогли містам здобути успіхи в боротьбі за самоуправу. Крім цих об'єднуючих проявів появляються з часом деякі відосередні сили. В міру збагачення міст витворюється класа заможних міщан, яка висуває свої права на окреме упривілейоване становище в міській самоуправі. Цей новий міський патри-

ціят виходить частково з давніх купецьких консорці й закладчиків міста, а частково з купецьких гільдій. Він вимагає для себе виключного права участі в міській раді, що доволить до спротиву менш заможного купецтва, а передовсім ремісництва, організованого в цехах. У XIV і XV стол. відбувається головне змагання цих двох сил, що закінчується в основі перемогою цехів, членів яких або допущено до участі в міських радах, або для них створено поряд з давніми окремі ради. Деякі міста пішли ще далі, узалежнюючи право міського громадянства від членства в одному з цехів.

Цехи були обов'язковими організаціями ремісників однієї галузі виробництва. На чолі їх стояв цеховий старшина. Цех мав продукційний і торговельний монополі у своїй галузі на терені міста, вів у своєму колі промислову поліцію та судівництво, накладав внутрішні податки тощо. Організовані в цехи міщани творили основу міського життя і його організації.

в) С а м о у п р а в а м і с т.

Головний орган міської самоуправи - міська рада. Ця рада витворювалася різними шляхами. В одних містах, передовсім західних, перед радою урядували міські присяжні урядовці або лавники. У деяких новозакладених містах міська рада витворилася з 24 ярмаркових присяжних, а в ще інших - з міської президії, якій міські пані поручили нагляд над ринком. На чолі ради стояв один або кілька посаджених, вибраних громадянами на один рік.

Компетенції міської ради були спочатку обмежені й зведені до торговельних справ, мір, ваг і промислової поліції. В цьому немає нічого дивного, якщо взяти до уваги, що в багатьох містах раду назначав сам пан. Але з часом на раду перейшли всі повноваження панів, і тоді в її руках опинилася вся управа міста. З цією метою рада призначувала міських урядовців, до яких належали міський писар, міський кат та інші. Рада зберігала міську печатку і репрезентувала місто назовні.

Головними справами ради були: фінанси, поліція, військове діло, церковні справи і нагляд над професійними союзами.

Міські фінанси склалися основним чином з двох джерел прибутку: безпосередніх і посередніх податків. Посередні податки збирали від харчів (хліб, сіль, вино, пиво) і товарів. З XIII стол. податки були дуже розбудовані. Крім цього, прибутки містіві приносили мита, биття монет, міські земельні посілості та

промислові заклади. При потребі місто влаштовувало внутрішню позичку. Для потаткових записів було заведено потаткові книги. Фінансовими справами керував окремий урядовець, міський підскарбій.

М і с ь к а п о л і ц і я була створена для справ безпеки, здоров'я, будівництва, пожежництва, охорони моралі, руху, суспільної допомоги і передовсім торгової (ярмаркової) та харчової справ. Особливу увагу звертали на правильне функціонування торгу, і тому рада пильно слідкувала за мірами, вагами, торговими годинами та діяльністю чужих купців, яких в інтересі місцевої торгівлі було обмежувано. Добре розвинена міська поліційна діяльність поклала основи модерної державної адміністрації.

В і й с ь к о в а с и л а міста опиралася на загальну військову повинність. Крім лицарства, що мешкало в містах, головний тягар цієї служби несли цехи, які часто-густо одержували окремі частини мурів, або брам для спільної оборони. Щоб зміцнити оборонну силу міста, рада завала охоче міське громадянство лицарям, що мешкали поза містом. Statutum in favoram principum (1231) заборонив це. В пізньому середньовіччі міста використовували також наймане військо.

Ц е р к о в н а у п р а в а належала до духовної влади, але місто мало вплив на вибір особи пароха, користуючись правом патронату. Крім цього, міські урядовці завітували церковним майном. Рада мала також вплив на вибір лавників парохіяльного суду.

Нарешті, рада мала право нагляду над професійними міськими організаціями, а саме - нагляд над г і л ь д і я м и і ц е х а м и, визначаючи їхню компетенцію: напр., межі торговельного монополію, та надаючи їм допомогу в виконанні їхніх постанов.

г) С у д і в н и ц т в о м і с т .

Від самого початку місто мало власне чужче судівництво. За часів панської влади над містом це судівництво вів війт, чи солтис, як міський суддя; звідти походила й його латинська назва - " iudex ". Це судівництво охоплювало цивільні справи, зв'язані передовсім з власністю на нерухомості й торговими справами, та нижчі карні, при чому в торгових справах йому були підпорядковані також мандорівні люди. В вищому судівництві місто підлягало графському, а згодом - краєвому судові.

З часом у єпископських містах вище судівництво перейшло на віттів. Інші панські міста, що злобули право на вище судівництво, призначали для цієї мети окремих міських підграфів. У цей спо-

сіб виникли окремі міські графства (напр; в Колонії), і тому міста були вилучені з округ краєвих судів. Тому що міські високі судді були незалежні від міських суддів, вони намагалися усунути цих панів і часто заміняли їх своїми солтисами.

д) С о ю з и м і с т .

Здобуття повної автономії і постійне зростання багатства міст довели до того, що міста, зокрема королівські, здобули в XIV стол. велику політичну силу в краю, юридичним виявом чого було д о п у щ е н н я ї х д о д е р ж а в н о г о с о ю м у, в якому вони створили окремі курії поряд з курією електорів та курією князів. Ці міста майже цілком визволилися від королівської влади, обмежувчись військовою й початковою повинностями. В цей спосіб міста здобули не тільки внутрішню автономію, а й всі ознаки зовнішньої зверхности, включно до прав зовнішніх договорів, союзів і т.п. Деякі міста, здобувши земельні посілості, ввійшли до державного феодального союзу. Крім державних міст великі права здобули також єпископські міста, які вийшли з-під вейтівської зверхности.

Велику політичну силу здобули міста завдяки своїй солідарності, яка проявлялася в с о ю з а х м і с т. Перший союз виник у VIII стол. Це був р а й н с ь к и й м і с ь к и й с о ю з, створений для боротьби з князями. Він проіснував усього два роки (1254-6). В XIV стол. створився новий союз швабських міст, до якого вступили також райнські міста. Він поставив перед собою мету - боротьбу з князями і цісарем, який, всупереч державному праву, віддав у заставу державні міста. В бою під Дефінген міста були побиті і це чого позбавило їх змоги впливати на державні справи. Цей союз проіснував 12 років (1376 - 1388).

Найбільшої поваги і значення здобув великий союз німецьких міст, відомий під назвою Г а н з и. Цей союз почався з с о ю з і в п о л д н о к и х н і м е ц ь к и х к у п ц і в, що створилися в VIII стол. в Лондоні і в 1233 р. об'єдналися в одну німецьку гільтію в Англії. Подібні Ганзи існують в італійських торговельних містах (Венеція), над Балтійським морем (Рига) і в Новгороді. Ці ганзи дбають про купецькі справи своїх членів і про магазини товарів, їх безпеку і т.п. та борються за поширення торговельних свобод. Внутрі ці союзи опираються на автономії, яка дає їм право власного судівництва, навіть у найважливіших справах.

сїб виникли окремі міські графства (напр; в Колонії), і тому міста були вилучені з округ краєвих судів. Тому що міські високі суди були незалежні від міських суддів, вони намагалися усунути цих панів і часто замічали їх своїми солтисами.

д) С о ю з и м і с т :

Здобуття повної автономії і постійне зростання багатства міст довели до того, що міста, зокрема королівські, здобули в XIV стол. велику політичну силу в крає, політичним виявом чого було д о п у щ е н н я і х д о д е р ж а в н о г о с о ю з у, в якому вони створили окремі курії поряд з курією електорів та курією князів. Ці міста майже цілком визволилися від королівської влади, обмежуючись військовою й початковою повинністю. В цей спосіб міста здобули не тільки внутрішню автономію, а й всі ознаки зовнішньої зверхності, включно до прав зовнітніх договорів, союзів і т.п. Деякі міста, здобувши земельні посілості, ввійшли до державного феодального союзу. Крім державних міст великі права здобули також єпископські міста, які вийшли з-під вїтївської зверхності.

Велику політичну силу здобули міста завдяки своїй солідарності, яка проявлялася в с о ю з а х м і с т. Перший союз виник у XIII стол. Це був р а й н с ь к и й м і с ь к и й с о ю з, створений для боротьби з князями. Він проіснував усього два роки (1254-6). В XIV стол. створився новий союз швабських міст, до якого вступили також райнські міста. Він поставив перед собою мету - боротьбу з князями і цісарем, який, всупереч державному праву, віддав у заставу державні міста. В бою під Дефінген міста були побиті і це чого позбавило їх змоги впливати на державні справи. Цей союз проіснував 12 років (1376 - 1388).

Найбільшої поваги і значення здобув великий союз німецьких міст, відомий під назвою Г а н з и. Цей союз почався з с о ю з і в п о о д н о к и х н і м е ц ь к и х к у п ц і в, що створилися в XIII стол. в Лондоні і в 1233 р. об'єдналися в одну німецьку гільдію в Англії. Подібні Ганзи існують в італійських торговельних містах (Венеція), над Балтійським морем (Рига) і в Новгороді. Ці ганзи дбають про купецькі справи своїх членів і про магазини товарів, їх безпеку і т.п. та борються за поширення торговельних свобод. Внутрі ці союзи опираються на автономії, яка дає їм право власного судівництва, навіть у найважливіших справах.

В середині XIV стол. ганза виступає як союз міст на чолі з головним містом Лубекою. Головним саксонським ганзейським містом був Брауншвайг, а пруським - Данціг. Цей союз прибрав феодально-державний устрій. Найважливіші справи союзу вирішували міські сейми, постанови яких було записувано. Ганза утримувала власне військо і флоту, мала власні території й укріплення. Її фінансова сила опиралася на союзних полатках, а політична - на військ виступах і міжнародних договорах. З XV стол. значення ганзи занепадо. Політичні союзні міста підпали під вплив суміжних держав, і хоч міста розвивалися і збагачувалися, їхня дальша політична роль була дуже незначна.

УШ. К а р н е п р а в о .

I. Розвиток карного права.

Карне право середньовіччя характеризується створенням державного (публічного) карного права, яке прямує до можливо повного усунення самопомоги. Частіше там, де вона дозволялася, їй були поставлені точні умови і контролю суц. В засаді переслідування злочинця зберігається альтер в руках потерпілого або його рідні, але він не може сам застосувати кари, він може тільки прохати про це суд. Отже, з уваги на започаткування карного процесу, справи поділяються на : приватно-правні і публічно-правні тобто ті , які вже започатковує сам суд, тіючи з свого урядового обов'язку, а не на основі приватної скарги. Подібна зміна настає також у питанні допомоги суспільства при правочинстві. На місце загального обов'язку допомоги в реалізації права приходить службовий обов'язок.

Держава займається поважніше ніж до цього часу забезпеченням внутрішнього ладу і спокою. Головний засіб для цього - акція, почата церквою і перейнята державою для заведення т.зв. божого миру і кривоного миру. Цілій ряд державних законів присвячує увагу заведенню цього миру. Ці закони (ляндфрілени) передовсім розвивають і скріплюють урядове переслідування злочинців і витискають принципи самосуц. Кожне порушення постанов про мир переслідується з уряду, бо це вважається порушенням державного (чи церковного) закону. Той, хто займається самосудом, значить порушує публічний спокій, порушує закон і підпадає карі з публічного обвинувачення. Зразу самопомога була заборонена лише

не лицарському населенню, але згодом ця заборона була розтягнута також на лицарство.

Загальну заборону самопомоги ввів лянлфріцен з 1158р., але він не мав успіху. Тому³ законі з 1136р. вимагалось вже тільки заповідження застосування самопомоги на 3 дні перед її здійснен-ням. Майнський лянлфріцен вимагав повідомлення суду про задуманий акт самосуду. Черговий закон про вічний краєвий мир з 1495р. заборонив взагалі всяке застосування самопомоги.

2. З л о ч и н и.

Середньовічне карне право і чалі опиралося тільки на на-слідку вчинку, а не причинах, що спонукали до того вчинку. Злочини устійнювалися звичайно за їхніми зовнітніми ознаками. Волі злочинця ^{має значення} це не брали повністю до уваги, але вплив волі не ^{має значення} лите на розмір ка-ри, а й на саму кару. При цьому головну заслугу мають чужі впливи, перетовсім римське і канонічне право. Тому що вплив цих прав був найсильчіший у містах, міське право стає найбільше поступовим. Саме це право вперте виробило поняття намагання. Але не кожне злочинне намагання каральне; тільки окремі намагальні злочини бере під увагу право. Також підмова до злочину лите інколи каральна, при чому за-стосовується та сама кара, що й за виконаний каригітний вчинок. На самопомогу в злочині звертають увагу тільки деякі права, інті ж зали-шають помічників поза карою. Там, де помічник каральний, то карали його все таки легше, ніж вчинника злочину. На випадкові або нена-вмисні вчинки різні права дивляться по-різному: одні з них, як, напр., Саксонське Дзеркало, вважають такі вчинки некаральними; інті ж звіль-няють від кари тільки деякі особливі ненавмисні вчинки. При одних і других засадничу ролю відіграє зовнітній характер - наслідок, а не намір вчинника. Поруку за членів домашньої спільноти не скасо-вано; її було лите обмежене. Від поруки за шкоди, заподісні звірами чи тваринами, міг власник звільнитися, віддаючи потерпілому ту чи інту тварину. Тоді помсту виконували на тварині, убиваючи її за ок-ремо встановленою формою. Середньовіччя знає також процеси проти тварин і публічне виконання на них вироків. Замість негайного дока-зового судочинства проти злочинців, зловлених на гарячому вчинку, витворилося право необхідної оборони. Це право забезпечує безкарні-сть вбивства чи покалічення злочинця, якщо воно сталося в наслідок оборони при нападі.

К а р н і в ч и н к и поділяються на : з л о ч и н и
н и і п р о в и н и. Злочини потягають за собою кару смерти

або каліцтва (кару ча горло або руку); провини тягнуть за собою легкі тілесні пошкодження або грошову кару (кара на шкіру або волосся). Злочинами вважалися: порушення краєвого миру, вбивство, грабунок, пілпал, важка кража, чарівництво, відступство від віри, фалькування монети, порушення домашнього миру й деякі сексуальні злочини. Самі злочини й їх розмір оцінювалися здебільшого на основі наслідку злочинної дії. Напр., важка кража залежала від більшої вартості вкраденого добра, важке пошкодження тіла – від величини рани і т.п. Параліч і каліцтво вважалися за найважчі пошкодження тіла.

З. _ _ К _ _ а _ _ р _ _ и. _ _

Створення державного карного права і заміна самосуду і приватно-правного обвизування публічним переслідуванням злочинця привели до часткової зміни системи кар. Композиційну франконську систему в XII стол. замінили жорстокі кари на горло і руку. Карне право чим-далі ставало жорстокішим і дійшло до того, що смертна кара стала найчастіше вживаною. Її потягали за собою навіть дуже незначні провини. Уми суддів і всього населення опанувала думка віпллатити і налякати злочинців, а для цього, мовляв, ніяка кара не була занадто важкою.

К а р а с м е р т и набирає в Саксонському Езеркалі форми повішення, відрубання голови, колесування і спалення. Але інші права знають ще інші види смертної кари. Напр., утоплення, похоронення живим, садження на палю (або обох тих кар разом, при чому крізь тіло покараного пробивають палю, прибиваючи ним злочинця до землі), четвертування і т.п. Згодом застосовуєть також кумуляцію кар.

К а р а н а т і л і виконувалася шляхом відрубання руки або пальців, вирвання язика, відрізання носа або вуха, осліплення. Легшою карою було випалення тавра, обстриження голови і т.п. Широко вживалися також кари на честь, а від XII стол. згадується також кара в "язниці". З цими засадничими карами в'язалися часто, зокрема при важких карах, спустошення або конфіскація майна. Кара в и й н я т т я з-п і д п р а в а збереглася лише частково в старій формі в вигляді н е о б х і д н о ї о б о р о н и; зрештою вона проявляється швидше як судовий засіб вимушування, то в формі графського арешту непослухного судові, то в вигляді т.зв. райхсахту, який після року і одного дня перетворювався в оберахт, та врешті у вигляді вигнан-

ня з краю або міста. З колишньої композиційної системи залишилася, і то тільки в деяких краях, покута і відшкодування, та й то здебільшого тільки за ненавмисні вчинки, напр., вбивство при необхідній обороні. При повелінні, до грошових зобов'язань додавалися частіше ще інші, напр., проща, заплачення служб Божих за душу померлого і т.ч. Але чедалі грошова покута перетворюється в грошову кару, поруч з якою залишається право до відшкодування. Порят з п'ялутним окрема оплата належала судці або власникові судового права.

Зуворість середньовічного карного права злагітчувало полекути право ласки і право азилю. Крім карної санкції закону суття міг застосувати право ласки і звільнити обвинуваченого від кари або злагіднити кару. Це право мав також власник судового права, а подекуди навіть кат. Здебільшого право ласки застосовувалось в тих випадках, коли сам закон доручав сутті застосувати це право. Деякі особи мали окреме право оборонити засудженого і зобувати для нього ласку. Право ласки часто було застосовуване королівським судом, який постійно керувався скоріше мотивами ласки, ніж вимогами формального права. Право азилю також злагітчувало жорстокість карного права дозволяючи злочинцеві, якому загрожувала помста потерпілого або сучого кара, заховуватися в безпечному місці і звідси почати переговори для замирення, або - втекти. Середньовічне право азилю значно поширилося, охоплюючи навіть гостиниці, фільварки, млини, манастирі, пороми і т.п. Тому що це право гальмувало реалізацію права, його ввесь час намагалися обмежувати і поборувати.

IV. П р о ц е с .

I. З а г а л ь н і з а в в а г и .

Середньовічний процес в основному опирається на старі основи: явності, усності і змагальності. Сторони беруть у розправі безпосередню участь, а заступництво за винятком королівського суду, допускається тільки в тих випадках, коли сторонами виявляються малолітні або чевласновільні. Від XII століття деякі місцеві права допускають у повноважених (прокуратор) до заступництва несприсутніх осіб, але тільки тоді, коли виникла важлива перешкода для неявки сторони. Судова розправа по-звичайному являється

змаганням сторін, але вони постійно мусять звертатися до судді й до чього скривувати свої заяви. Суддя надалі керує процесом, але поза королівськими судами його вага далеко не така як була у франконській лобі, коли він діяв на основі королівського уповноваження. Судячи за народним правом, судця примушений постійно запитувати лавників про існуюче право, що відбивається також на самому процесі, переривачи й гальмуючи його хід.

Найпомітніша ознака середньовічного процесу - це його ф о р м а л і з м . З усіх процесових діяч треба було суворо дотримуватися устійнених форм, тому що найменша помилка щодо тексту або й вислову процесових формулок вела за собою програш в процесі. Цих помилок не можна було справити, і тому сторони завжди були виставлені на небезпеку програшу, навіть в найбільш оправданих справах. Щоб охоронитися від цієї небезпеки, право Саксонського Дзеркала дозволяє сторонам ставити замість себе при складанні заяв і початні внесень р е ч н и к і в (Vorsprecher) . Коли речник помилювався, сторона могла заявити, що вважає його дію за недійсну, і мала право її повторити. Поправля, речник мусив заплатити грошову кару, але його помилка не шкодила процесові та інтересам сторони, з уповноваження якої він виступав. З часом (XIII стол.) прийнялося в деяких правах уважати сторону за її власного речника і в цей спосіб вона сама зобувала право справити свою словну помилку. Це був успішний засіб визволення процесу з пут формалізму. Речник не був процесовим уповноваженим сторони; він тільки виручав її при складанні заяв і на цьому його уповноваження і закінчувалося.

Поряд з крайнім формалізмом, як найбільш характерною зовнішньою рисою середньовічного процесу, виступає в і х і л ц и в і л ь н о г о с у т о ч и н с т в а з рам карного процесу. Це була найпомітніша зміна процесового права цієї доби. Перед тим цивільні й карні суперечки розв'язувалися шляхом єдиного карного процесу. Середньовічний процес ділиться вже на окремий карний і цивільний процес. Приватно-правні суперечки стають основою цивільного процесу, головна мета якого - вже не покарання боржника, який не виконує свого зобов'язання, а заспокоєння вірителя. Коли в цивільному процесі й залишилися ще карні ремінісценції (тив. нижче), то ця карно-правна охорона приватно-правних інтересів має уже тільки субсидіярне значення. Головну заслугу в цьому має міське право, яке найшвидше пішло до ідеї заспокоєння вірителя як головну мету судового процесу в приватно-правних конфліктах.

2. Судочинство.

а) Основи поділу.

Поділ на різні процеси опирався на римському зразку. Але коли рід римської *actio* окреслювала правна основа позову, то система середньовічних скарг опиралася на меті, тобто на *томаганні* скарги. Був уваги на мету позову, середньовічний процес поділяється на *цивільний*, *карний* і *міжаний*. Цивільні скарги були спрямовані на свідчення, а карні на покарання, міжані ж - на одне й друге. Часом карна справа закінчувалася цивільним вироком і, навпаки, - цивільна - карним вироком. Прикладом міжаного процесу може послужити скарга за виявлення попередника (*Anfangsklage*). Різниця між окремими процесами опиралася передовсім на форми скарги й її помаганні, якому відповідав різний зміст вироку. Саме судочинство, зокрема ж роли й спосіб переведення доказів, в основному не відрізнялися між собою.

Процес починався судовою скаркою, бо ж навіть переслідування злочинця вважалось засадничо приватно-правною справою потерпілого. Але середньовіччю не була вже чужою ідея публічного обвинувачення й переслідування злочинця, про що ще буде мова далше.

б) Карний процес.

Форма карного судочинства залежала від роду скарги.

1) *Звичайна скарга* (*Einfache Klage*) закінчувалася засудом на обвинуваченого на основі присяги потерпілого, хіба що обвинувачений заявив готовість відкинути ту присягу, тобто скласти присягу невинності разом з своїми помічниками (*Eideshelfer*). Кількість тих співприсяжників залежала від розміру злочину.

2) *Бойова скарга* (*Kampfklage*) змушувала обвинуваченого до двобою, вислід якого вирішував правдивість чи безпідставність закиду. Ця скаргу обговорює ґрунтовно Саксонське Дзеркало.

3) *Скарга з гарячого вчинку* (*Die Klage auf handhafte Tat*) підпала основній зміні. Колись зловлення злочинця на гарячому вчинку доводило до негайного суду, який закінчувався вбивством злочинця. Далше судочинство було тільки виправданням того надзвичайного процесу й ексекуції. Тепер зловлення злочинця вело до звичайного карного процесу. Зло-

чинця треба було зв'язати та із знаряддям злочину негайно привести перед суд, при чому свідки злочину зараз таки криком засвідчували факт застукання злочинця на каральній дії (Schreimannen). Цей процес відбувався в скороченій формі. Особи, що зловили обвинуваченого, образково описували судцям перебіг дії та разом з потерпілим, якщо він залишився живий, закріплювали присягою вину обвинуваченого та подавали судові речеві докази тієї вини, напр., знаряддя злочину, покралене добро, рани, трупів тощо. Обвинувачений вважався виїнятим з-під права і його не допускалося до протидоказів і оборони. Тільки винятково обвинувачений мав можливість до оборони. Згодом це сулочинство поширено і на злочинців, які втекли та яких було зловлено при втечі.

4) З а о ч н е с у д о ч и н с т в о. Проти обвинуваченого, який не з'явився перед суд, не зважаючи на потрібний виклик, обмежувало процес тільки до застосування карних санкцій. Справжнього контумаційного процесу середньовіччя не витворило. Санкції на непослушного судовому виклику зачинилися тимчасовим і обмеженим до території даної судової округи виїняттям з-під права (Verfestung, Acht). Потерпілий міг обвинуваченого зловити й зв'язаного привести перед суд. Розправа, що йшла за цим, відбувалася за засадами, застосованими до злочинця, зловленого на гарячому вчинку. На основі присяги потерпілого суд виносив вирок (звичайно смертний) на обвинуваченого. Але поки обвинуваченого не зловлено, він міг звільнитися від судового наказу, виказавши в суді безпідставність санкції, яку до нього застосовано, а саме, що його відсутність була викликана одною з невідкладних перешкод, до якої за Саксонським Дзеркалом належали : недуга, військова служба, участь у хрестоносному поході і полон. Коли ж обвинувачений не виправдав своєї неявки і не був зловлений та поставлений перед суд, тоді вищий суд проголошував його виїнятим з-під права (Acht) на території своєї округи, а з черги державний суд розтягав цю санкцію на простір цілої держави. Після року й одного дня це обмежене виїняття з-під права, яке давало потерпілому змогу заарештувати обвинуваченого, перетворювалося на повне виїняття (Oberacht) й тоді вже кожний міг безкарно вбити обвинуваченого. Ці самі санкції були застосовувані також до тих, які явилися перед судом і залишили його без дозволу або не звернувши уваги на заборону суду та не відповідали на запити суду і й закиди потерпілого.

Коли цієї приватно-правної основи в карному процесі в середньовіччі помириться ідея публічного об-

в и н у в а ч е н н я, як вислів старань держави і країв за збільшення безпеки й паду. Обговорене в попередній добі франконське і н к в і з и ц і й н е с у д о ч и н с т в о (Rügeverfahren), яке продовжувало існувати в середньовіччі, та нове особливе карне судочинство проти т.зв. к р а є в и х ш к і д н и к і в (posivi terrae) опираються якраз на публічному обвинуваченні. Це публічне переслідування карних вчинків здобуло великого поширення особливо в деяких м і с ь к и х п р а в а х . В одних містах право, а то й обов'язок вносити обвинувачення прийняли на себе міські ради, в інших рада могла примусити потерпілого внести скаргу на злочинця, ще в інших було створено окремий уряд обвинувача, або передано право публічного обвинувачення міському судді.

в) Цивільний процес.

Цивільні позови поділялися з уваги на: 1) основу суперечки або 2) зміст позову. 1) З уваги на суть суперечки позови поділялися на п о з в и з а б о р г і д о б р о (um Schuld und Gut) та за в л а с н і с т ь і с п а д щ и н у (um Eigen und Erbe). Позви за борг ставили вимогу - повернути грошовий борг або відшкодувати його; позови за добро - вилучити рухомі речі, а позови за власність і спадщину охоплювали всякі інші претензії. Сюди належали зокрема позови за нерухомість. 2) З уваги на зміст позову позови поділялися на: а) у п р о щ е н і п о з в и , в яких позовник ставив саме домагання, не подаючи його правової основи. Обвинувачений міг оборонитися перед вимогою позову, складаючи очищуючу присягу; б) о б - г р у н т о в а н і п о з в и , в яких крім домагання позову слід було подати також правну основу (титул) домагання. Позваний міг заперечити вимогу позову, при чому мусив докладно відповісти на всі твердження позовника. Коли обидві сторони покликалися на докази, суд устійнював в окремому доказовому вироді (Beweisurteil), яка сторона зобов'язана перевести доказ і на які факти. При цьому суд опирався на точно встановлених доказових засадах, які визначали згоди, яка сторона була ближча до доказу. Напр., власник гостинниці був ближчий до доказу в суперечці за сплату коштів утримання гостя, а власник землі або мешкання - за орендний чи наємний чинш. 3) З а о ч н е судочинство обмежувалося спочатку так, як і в карних справах, тільки карними санкціями за непослух судові, а лише

згодом суд дозволив задоволення вирителя. В позовах за борги суд давав згоду на ексекуційне зайняття маєткових речей пізаного, з яких з впливом часу позвник міг покрити своє домагання. В суперечках за рухомі й нерухомі речі суд передавав ті речі позвникові спочатку в тимчасове, а пізніше в постійне користування. Це судочинство застосовувалося також до пізаного, який покинув суд без дозволу судді або, не зважаючи на судовий наказ, не брав участі в судовій розправі.

Але в одному випадку пізаний міг відмовитися від відповіді на закиди та твердження позвника, а саме: коли позвник не склав за певнення, що за предмет суперечки не вніс і не внесе ніякого іншого позову (Klagengewehre). Це запевнення, складене на початку процесу, забезпечувало пізаного також перешкодою зміною позову.

Цивільний процес закінчувався вироком, хіба що пізаний визнавав жалання позову. Тоді суддя, не видаючи вироку в самій речі, наказував пізаному виконати домагання позвника. Відмова виконати судовий наказ потягала за собою карні санкції за непослух і примусове задоволення позвника шляхом ексекуційного зайняття майна обвинуваченого. Коли пізаний не визнавав домагання позову і був засуджений згідно з вимогою позвника, суд частіше наказував пізаному скласти обітницю виконати вирок (Urteilerfüllungsgelöbnis). За недотримання цієї обітниці загрожувало вийняття з-під права (Friedlosigkeit). Звичайно після вироку суд наказував стороні, яка програла суперечку, виконати вирок. Непослух цьому наказові потягав за собою головну кару й новий погібний наказ, за яким ішло слідом часткове вийняття з-під права (Licht). Пізніше, переловсім під впливом міського права, виритель міг уже вибирати між карними конвенціями, що їх застосовували до боржника, і змогою покрити борг з його майна шляхом ексекуції. Деякі карні санкції в цивільних суперечках відносять на найбільшій плян і їх застосовують субсидіально, якщо ексекуція з майна боржника виявилася безуспішною.

г) Вікличне судочинство по являлося в двох видах: 1 / в іткнення вироку (Urteilsschelte) і 2 / справжнього відкляку. Вікнення вироку припиняло судочинство перед нижчим судом і справа переходила до вищого суду, який і вирішував по чієму боці була правда: по боці сторони, що вікинула вирок, чи по боці судді або лавника, який постав проєкт

вироку. Після цього справа поверталася до нижчого суду, який був зв'язаний вказівкою вищого суду. Це судочинство відрізняється від відкидання вироку в франконському процесі тим, що суперечки вже не вирішує двобій, а вирішує вищий суд. Справжній відклик витворився на тлі міського судівництва. Міський суд вислав до зверхнього суду письмовий звіт з переведеного процесу, а зверхній суд уже видавав вирок.

3. Д о к а з и . . .

Однією з найважливіших змін у процесовому праві середньовіччя була перемога ідеї матеріальної правди над формальною. Суд більше досліджує матеріальну вартість доказів, ніж їх формальну безоглядність. З уваги на це й змінюється поволі вся система доказів. Одні докази втрачають значення й поволі забуваються, а на їх місце приходять інші, оперті на фактах, які мають пряме відношення до суті суперечки.

а) Присяга сторін залишається у вжитку, але все частіше як свідоцтво самої сторони (*Eideid*). Ще лише в кримінальному процесі зберігаються співприсяжники (*Mithelfer*). В цивільному процесі їх місце зайняли свідки. Навіть т. зв. крикуни (*Schreimannen*), які виступають в процесі проти злочинця, зловленого на гарячому вчинку, мусять бути очевидцями події, і вони таким чином перетворюються на звичайних свідків, які повідомляють перед судом про факти, відомі їм з особистого бачення. Ще далі пошунулося обмеження співприсяжників у суперечках з чужинцями, які в основному складали присягу самі, без допомоги сторонніх осіб.

б) Свідки здобувають пораз більше значення, причому, як згадано вище, вага доказу переходить від формальної безоглядності на матеріальну вартість. Свідками могли бути спочатку засадничі тільки свідки правної дії (*Geschäftszeugen*), напр., свідки розмови; згодом суди допускають також усяких інших свідків, які мають відомості про спірні справи (*Erfahrungszeugen*). Особливого значення набирає судове свідчення (*Gerichtszeugnis*), яке загальне судівництво перейняло з процесу королівських судів. Це свідчення складав суддя або лавники, які подавали звіт про дії, що сталися в їх присутності в ході іншого, ним веденого, процесу; свідчення могли складати й сама сторона при співучасті осіб, що брали участь у розправі, про яку складається звіт. Цей доказ був безоглядний і його не можна було заперечити. З королівської судової

практики прийнялося також інквізиційне свідочство (Inquisitionsbeweis) шляхом запитування місцевих людей у суперечках за маєткові посягання.

в) Г р а м о т а м поступово надається щораз більше значення. Важливим доказом вважається вже також приватна грамота, з приватною печаткою. Допущення документів як судового доказу в великій мірі сприяє звільненню доказового права від бездушної формалістики, тому що суд примушений досліджувати також матеріальну вартість змісту грамот, до їх часто-густо подають на розгляд судові обидві сторони в той самий час. Особливу вартість мають судові грамоти і вписи в публічні міські книги, які розвинулися із згаданого вище судового свідчення. Щоб їх здобути, ввійшло в звичай вести позірні процеси, після закінчення яких суд видавав управненому відповідну грамоту або наказував зробити впис до міських книг. Вписи до цих книг робили зараз же для скріплення пам'яті свідків чії, напр., свідків договору про купівлю - продаж, про оренду чи заставу нерухомості, встановлення ренти, затягнення позички тощо. Згодом, а саме з XII стол., ці вписи здобули повну доказову силу публічного документу.

г) Б о ж і с у д и виходять поводи з ужитку, зокрема з того часу, коли проти них виступила церква на Лятеранському Соборі 1215 року. Затрималися тільки деякі двосторонні божі суди, передовсім двобій^{1/}, але й то не в усіх суперечках. Зокрема міські права отавилися неприязно до інституції божих судів, а деякі з них забрали навіть двобій.

4. О с о б л и в і с у д о ч и н о т в а

Поза загальними нормами судового процесу витворюються на тлі різних прав і в різних краях чи автономних містах особливі форми судочинства. Поза франконським інквізиційним судом, який затримався і в середньовіччі, візначається ще процес проти т.зв. загальних кінників (posivi terrae) та прискілене судочинство для справ гостей (Gastprozess).

а) І н к в і з и ц і й н е с у д о ч и н с т в о (Rügeverfahren)^{2/} - продукт франконської доби - збереглося в

1/ Двобій не був раніше доказом; був тільки окремою формою судового процесу.

2/ Rügen - ганити, упоминати, витикати провини, закидати.

середньовіччі переважним у церковних, парохіяльних судах і в вестфальських карних судах, званих Veme I/. На звичайних судових засіданнях кожний учасник засідання чи окремо для цього вибрані особи (напр. лавники, вільні лавники чи "втаємничені", "wissende" у феєдних судах) зобов'язані на запит судді (inquisitio) пошукати злочинців, які сталися в їх окрузі, та назвати осіб, яких вони запізнають у злочинстві їх. Такий "закид" міг бути повільний: або закидом з підозрою (Rüge auf Verdacht), від якого обвинувачений міг обронитися, склавши очищуючу присягу, або закидом впевненим (Rüge auf Wahrheit), тобто явним обвинуваченням, від якого в ранніх часах можна було ще очиститися шляхом божого суду, а пізніше це вже було неможливе. Такий закид порівнювався доказові вини.

Процес у феєднім суді при зловленні злочинця на гарячому вчинку відбувався в швидкий спосіб. Три вільні лавники (Freischöffen) переводили розправу на місце злочину, чи на місце зловлення злочинця і негайно виконували вирок. В інших справах вільні лавники виносили обвинувачення перед суд, але можливості оборони в цьому судочинстві були дуже обмежені. Відсутній обвинувачений міг бути визнаний винуватцем і виїнятим цілком з-під права (Oberacht). Екзекуцію вироків переводив визначений лавник, якому допомогти мав обов'язок кожний "втаємничений". Вироки цих судів здебільшого знали одну кару - кару смерті, виконувану шляхом повішення засудженого.

б) Судочинство проти суспільних шкідників, т.зв. посівітсгає, витворилися на тлі широко початої акції винищення злочинців для забезпечення внутрішнього спокою і безпеки в державі та в поодиноких краях. Цій акції присвячено було окреме законодавство, т.зв. лянфрієни. Крім цього це судочинство опиралося на зразках інквізиційного процесу та процесу проти злочинців, зловлених на гарячому. Цьому судочинству кмало початок публічне обвинувачення, а саме - скарга або закид злочину (Rüge). Обвинувачений був трактований як злочинець, зловлений на гарячому вчинку, не мав права очищуючої присяги, хочби доказ його вини опирався тільки на закидові. До категорії суспільних шкідників зараховували спочатку лише чужинців, а згодом / з XV стол. / і місцевих людей, що попустилися злочинного вчинку, а саме: злодійства, грабунку, вбивства і пічпалу.

Наближеним до цього сулочинством, яке здебільшого прийнялося на німецькому півдні, було т.зв. тихе питання (*stille Frage, consilium secretum*), що розвинулося в XIII стол. в Баварії і Австрії. Воно опиралося на запитах, скерованих до заприсяжених, довірених людей на неявних судових засіданнях і на їх закидах підозрілим у злочинах особам. Той, кому кинено було закид, не мав права оборонятися й був трактований як злочинець, зловлений на гарячому вчинку.

в) Приспінене судочинство для справ гостей (*Gastprozess*) характерне перш за все чинністю судової лії, викликаном часом коротким перебуванням гостя в місці суду. Зобов'язуючі в звичайному судочинстві судові терміни тут не діють. Розправа відбувається звичайно без вітклатання в один день, а саме - вітразу наступного дня після внесення позову. Після вироку вітразу приходить ексекуція. Другою рисою цього особливого судочинства є вільність від формалістики. Тому що гості звичайно не знають місцевого права, зокрема не знають судових формул, їм не загрожує небезпека програвання суперечки з приводу незбереження форм, які зобов'язують у звичайному процесі. Вони розправляються *sine vara*. Врешті, чужинцям було полегшено справу подання доказів, звільняючи їх від звичайного обов'язку ставати до присяги з помічниками-співприсяжниками. Чужі для оточення, вони не мали змоги знайти довірених людей, які сходили б своєю присягом підтвердити їхні зізнання й заяви. Тому чужинці складали самі т.зв. бідну присягу (*Elendeid*). Черговою особливістю цього судочинства було прийняте вже в XIII стол. справжнє судове представництво, яке лише пізніше поволі поширилося і на звичайний процес.

5. Ексекуція.

З визволенням цивільного процесу з рамок карного витворилися також окремі форми й цивільної ексекуції. Щодо часу найранішою була ексекуція, спрямована проти особи боржника, в якій панівну роль відігравало покарання боржника, який не виплатив боргу. Згодом перевагу здобула ідея задовільнення вірителя й ексекуція поволі втрачає свій карно-правний характер, спрямовуючи головну увагу на майно боржника. В цьому судочинстві слід відрізнити позасудову й судову ексекуцію та ексекуцію на

рухомостях і нерухомостях.

а.) Екзекуція на особі боржника опиралася на давньому понятті виїняття з-під права (Friedlosigkeit), яке дозволяло кожному безкарно забити особу, поставлену поза правний лад й охорону, та розграбувати її майно. З часом ця санкція затримано тільки для деяких найважчих справ, а з засади виїняття з-під права особи боржника витворюється засада ув'язнення боржника (Schuldhaft). Цей новий інститут спочатку зв'язаний з засадою виїняття з-під права, і ув'язнений боржник підпадає під повне або часткове виїняття з-під права. Але з XII стол. ув'язнення боржника стає самостійним інститутом. Головним чином під впливом Саксонського Дзеркала ув'язнення вважається не засобом покарання боржника, а засобом вимушення заспокоєння вірителя. Ув'язнений боржник не позбавляється правової охорони. Він є лише заставою для вірителя, в користь якого зобов'язаний працювати як наймит. Іноколи боржник міг навіть відпрацювати свій борг.

В пізньому середньовічному міському праві прийнялося застосовувати засоби вимушення одночасно на особі й майні боржника шляхом заарештування боржника і його майна. При цьому за основу приймається теорія карного права про окреме, загострене трактування злочинця, зловленого на гарячому вчинку або під час втечі. Боржник, що не виплачував боргу, здебільшого втікав, щоб уникнути карних наслідків невиконання свого зобов'язання. Зловленого вірителем і поставленого перед судом, його визнавали виїнятим з-під права, і віритель міг заволодіти його, також поставлене поза правом, майно. З часом це судочинство застосовувалося ширше. Арешт було накладано також на боржників, запідозрених у втечі, а дедалі - на всіх боржників, що не платили боргу. Зокрема ж часто було застосовувано арешт до чужих, немісцевих людей, які відмовилися виконати своє зобов'язання, беручи на увагу правдоподібність, що вони можуть втекти. Іноколи ув'язнювали також осіб, які брали участь у процесі по стороні боржника, якщо боржник заперечив перед судом твердження позову.

б.) Позасудове покриття боргу з майна боржника, передовсім з рухомостей, було основою майнової екзекуції в ранньому середньовіччі. Воно опиралося на давньому франконському праві й дозволяло вірителеві самому, без співучасті суду, зайти рухомості боржника. Спочатку це зайняття вірителем допускалося тільки при боргах, незаплачених

боржником , та при боргах загально відомих, до яких зараховувалися спочатку довги , які позикодавець міг безоглядно доказати, а потім лише ті, які боржник визнав перед судом або міською радою, або ті, які були втягнуті до міських книг. Це самовільне зайняття було згодом замінено судовим зайняттям. Але й тоді воно було допустиме на основі грамоти , в якій боржник погоджувався на цей рід екзекуції (екзекуційна точка). Перед проведенням цього зайняття позикодавець мав обов'язок нагадати боржникові та одержати дозвіл суду. Суд часто дозволяв зайняття, видаючи вірителеві окремий наказ заплати та урядовий судовий значок. Займаючи майно боржника, віритель показував цей значок. Інколи він притягав самого суддю до екзекуційних дій. Ця екзекуція вела , як правило, до переходу права власності на зайняті речі з боржника на вірителя, хіба що боржник складав, забезпеченні вимоги вірителю і тоді справа переходила під розгляд суду.

в) С у д о в е п о к р и т т я б о р г у з м а н а б о р ж н и к а витворилося з позасудового зайняття, передо всім на тлі практики міських судів. Воно стало головним засобом реалізації прав вірителів після того , коли позасудова екзекуція була заборонена чи обмежена тільки до деяких упривілейованих вірительностей (плата за працю, чинш, позичка, тощо).

Ця екзекуція переводилася шляхом зайняття рухомого й нерухомого майна боржника і поділялася на дії, спрямовані на забезпечення та заспокоєння вимог вірителя.

Е к з е к у ц і я н а р у х о м о с т я х відбувалася шляхом відібрання від боржника його рухомого майна й передачі вірителеві. Ці речі спочатку ставали власністю вірителя (Verfallpfand) , а згодом підпадали екзекуційній продажі і віритель задовольнявся з грошей, що їх дала ця продаж (Verkaufspfand). Продажу переводив віритель або судові виконавці.

Е к з е к у ц і я н а н е р у х о м о с т я х шлях їх зайняття витворилася з зайняття рухомостей. Це відбувалося здебільшого так, що судові виконавці усували боржника з зайнятої нерухомости , забороняли йому на неї вступати, вбиваючи здебільшого на ній хрест. Боржник не міг її ні продати, ні в інший спосіб якою розпорядитися. Зайняту нерухомість після одного року і одного дня від часу зайняття спочатку передавали вірителеві у власність.

Пізніше ж витворився порядок її пролавати, а віритель задовольчався лише з виторгованих грошей. Поки це сталося боржник завжди мав право задовольнити вірителя й повернути собі назад зайняту нерухомість. Початки зайняття нерухомостей опираються на добровільній перетачі нерухомостей боржником, який в цей спосіб охороняв себе від карно-правних консеквенцій, що їх потягала за собою не-вплата боргу. Згодом прийнялося судове введення вірителя в посі-дання і власність землі боржника на той випадок, коли боржник по-мер (що означало остаточну відмову виплати боргу), втік або відмовився добровільно віддати своє майно вірителеві.

Судову екзекуцію наказував суддя, а перевозив сам суддя, або судові виконавці, на внесення вірителя. З часом суддя сам міг наказати перевести екзекуцію, діючи як охоронець публічного правопорядку.

Раніше до розпорядження вірителя стояли різні форми ек-зекуції. Він і вибирав собі одну з них за своєю волею. Лише пізні-ше встановився порядок екзекуційних засобів, який здебільшого по-чинався від : а) зайняття рухомостей і через б) зайняття неру-хомостей переходив у в) екзекуцію на особі боржника, у випадку, коли попередні екзекуційні засоби не принесли успіху.

В тім випадку, коли з майна боржника бажадо покрити борги кілька вірителів, тоді застосовувались норми к о н к у р-с о в о г о с у д о ч и н с т в а . В перші часи вірителі задо-вольнялися в порядку черговости зайняттям боржникового майна, а з XIII стол. - пропорційно до розміру їх претензій. х/

х/ З причин від автора незалежних, закінчення праці /нові віки/ появиться окремим випуском.

